ગુજરાતના રાઠવા

જિતેન્દ્ર વસાવા

પૂર્વ પ્રકાશ

Gujarat na Rathava
by Jitendra Vasava

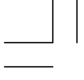
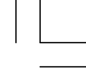
પ્રથમ આવૃતિ : ૨૦૧૪-૧૫

મુદ્રણાંકન : ભાવસિંગ રાઠવા

મુદ્રણસજ્જા : સંજય રાઠવા

Working Report : 30 - Bhasha Research and Publication Centre : e-book format

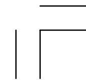
Documentation & Research supported by Ministry of Tribal Affairs, Government of India,
Under the scheme of 'Centre of Excellence'

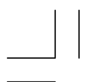

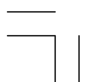
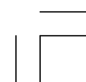
પીઠોરાના સાંસ્કૃતિક વારસો

પેઢી દર પેઢી આગળ ચલાવનાર

સમાજને અર્પણ

મારી વાત

દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં એમ.ફિલના અભ્યાસ દરમિયાન ૨૦૦૫માં શંકરભાઈ તડવીનું 'પાલના રાઠવા' પુસ્તક હાથે ચઢ્યું. રાઠવા સમાજ સાથે એ મારો પ્રથમ પરિચય હતો. રાઠવા સમાજને પ્રત્યક્ષ મળવાનું તો આદિવાસી અકાદમી, તેજગઢમાં આવ્યા પછી જ થયું. ૨૬ માર્ચ, ૨૦૦૭ના દિવસે આદિવાસી અકદમીમાં પ્રા. અર્જુન રાઠવાને મળ્યો. તેમણે ડૉ. ગણેશ દેવી સાથે મારી મુલાકાત કરાવી. ૧લી એપ્રિલ, ૨૦૦૭માં હું આદિવાસી અકાદમી સાથે જોડાયો. ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ, કાનજી પટેલ, ડાહ્યાભાઈ વાઢુ, વિક્રમ ચૌધરી, સુરમલ વહોનિયા, સુભાષ ઈસાઈ, સોનલ રાઠવા જેવા ભાષા સાથે વર્ષોથી જોડાયેલા અભ્યાસકો સાથે મળવાનું થયું. મારી સાહિત્ય અને સંશોધન તરફની દૃષ્ટિને અહીં માફક વાતાવરણ મળ્યું. આદિવાસી દૃષ્ટિકોણથી આદિવાસી સમાજ અને તેના સાહિત્યને સમજવાની શરૂઆત થઈ. એ દરમિયાન 'આદિવાસી વિશ્વકોશ' તૈયાર કરવાની ડૉ. ગણેશ દેવીની વિશિષ્ટ કલ્પના અને તેની સામગ્રી ભેગી કરવાના મારે માથે આવેલા કામે મને જાણ્યે અજાણ્યે આદિવાસી જીવનવ્યવહારને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપે વિચારવાની તક ઊભી કરી આપી.

મુખ્યત્વે દેહવાલી ભીલોના અભ્યાસમાં કામ કરવા ટેવાયેલી મારી દૃષ્ટિને બહોળા સમાજોનો પરિચય થયો. ડુંગરી ભીલ, પંચમહાલી ભીલ, રાઠવા, પાવરા, ગામીત, ચૌધરી, ધોડિઆ અને કુંકણા જેવા આદિવાસી સમુદાયોમાં સૌથા વધુ આકર્ષણ મને રાઠવા સમાજ તરફ હતું. તેમનો પહેરવેશ, તહેવારો, મેળાઓ અને પીઠોરા જેવા સાંસ્કૃતિક વારસાના ભાગરૂપ ચિત્રની વિશિષ્ટ ઓળખે મારા મન પર એક અનોખી છાપ ઊભી કરી હતી, પરંતુ તેમના વિશે અભ્યાસ કરવાની તક આદિવાસી અકાદમીના સંશોધનના પ્રકલ્પ દ્વારા ૨૦૧૨માં ઊભી થઈ. એક આદિવાસીની નજરથી અન્ય પ્રદેશના પોતાના જેવા જ આદિવાસીના સમાજ, સંગીત વાદ્ય, નાટ્યવેશો અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવો એ વિચાર તેના મૂળમાં હતો.

રાઠવા સમાજનો અભ્યાસ શરૂ કરું તે પહેલાં તે વિશે પૂર્વે થયેલા અભ્યાસોને જોવાની શરૂઆત કરી. રાઠવા સમાજ ઉપર શંકરભાઈ તડવી, રેવાબેન તડવી, સુભાષ ઈસાઈ, નારણ રાઠવા, નીતા રાઠવા, વિકેશ રાઠવા અને મીનાબેન પટેલ જેવા અભ્યાસકોએ પોત પોતાની સમજ પ્રમાણે કામ કર્યું છે. પૂર્વે અલગ અલગ વિષયો પર થયેલા અભ્યાસોને ધ્યાને લઈ મારા અભ્યાસને એક નવું જ રૂપ આપવા વિશિષ્ટ માન્યતાઓ, પુરાકલ્પનો અને વાસ્તવ જીવનને સમાંતરે મૂકી તેમના જીવનના સરળ તત્વજ્ઞાનને મારા શબ્દોમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

અન્ય આદિવાસીઓની જેમ રાઠવા સમાજ પણ પોતાની આગવી વિશિષ્ટ માન્યતા, રિતરીવાજો અને વ્યવહારોથી આગવી ઓળખ ધરાવે છે. આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ, નદી-ડુંગરો, ધાન્ય અને પોતાની ઉત્પત્તિ વિષયક દંતકથાઓમાં પોતાની કલ્પનું જગત છતું કરે છે. પાવાગઢ અને રતુમાળ જેવા ડુંગરોને પોતાની ઉત્પત્તિનું બીજરૂપ કારણ માની તેમની સાથે વારતહેવારે જીવનવ્યવહાર રચે છે. તેમની પૂજા કરે છે. તેમના જીવન સાથે જોડાયેલા દેવદેવીઓને તેઓ પોતાના જેવા જ ગણે છે. પૂર્વજો મર્યા પછી પણ પોતાની સાથે જ જીવે છે એવું માની તેમની સાથે પણ રોજિંદો વ્યવહાર કરે છે. પોતાની મોટાભાગની જરૂરિયાતોની ખેતીમાંથી ઊભી કરી લે છે. અન્ય ઉપર ઓછો આધાર રાખે છે. સમાજનો દરેક સભ્ય એકબીજા ઉપર વિશ્વાસના તાતણે જોડાયેલો રહે છે તેથી એકબીજાને છેતરવાના અને જુઠૂં બોલવાના પ્રસંગો બીલ ઓછા બને છે. કોઈપણ વસ્તુની લે-વેચ માટે આજે પણ કાગળનો બીલ ઓછો ઉપયોગ કરે છે. પોતાના સામાજિક રીતરિવાજોમાં બહુ ઓછા બદલાવ સાથે આજે પણ જીવે છે. સમાજનું બંધારણ ચૂસ્ત ન હોવાથી સમાજનો દરેક સભ્ય પોતાને મળેલી કુદરતની સ્વતંત્રતામાં જીવનની સ્વતંત્રતાથી જીવી શકે છે.

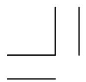
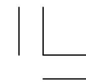
રાઠવા સંગીતવાદ્ય, સાહિત્યના સર્જનનો અલગ ઈતિહાસ રચી શકાય એટલી સામગ્રી તેમના મૌખિક પરંપરાના વાહકો પાસે આજે પણ છે. ઢોલ, માંદળની તાલ અને ટીમલીનૃત્ય ગુજરાતના દરેક

ખૂણે પહોંચ્યું છે. વળ ચઢાવેલી લાલ-પીળી પાઘળી હજારો માણસની વચ્ચે પણ રાઠવા હોવાની એક વિશિષ્ટ ઓળખ ઊભી કરી આપે છે. ઋતુએ ઋતુએ વગાડાતાં વાદ્યો અને નૃત્યો તેમના જીવનમાં નવાં જોમ-જુસ્સો અને ઉમંગ-ઉલ્લાસ ભરે છે. તેમના હોળીનાં મેળાઓ દેશ-દુનિયામાં ખ્યાતનામ છે.

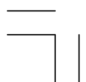
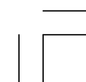
પીઠોરો અને ગાંયણું આ બે શબ્દો સાંસ્કૃતિકજગતમાં રાઠભૂમિની અનોખી સાહિત્ય-કલા સમૃદ્ધિના સૂચક છે.

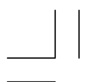
જિતેન્દ્ર વસાવા
આદિવાસી અકાદમી,
તેજગઢ.

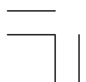
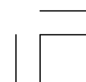
અનુક્રમ

ગુજરાતના રાઠવા

સમાજનું નામ

રાઠવા આદિવાસીઓને વિસ્તાર પ્રમાણે રાઠ્યા, હોયા, નાનીનાત્યા, મોટીનાત્યા, બારિયા, કોળી કે કોળચા વગેરે નામોથી ઓળખવામાં આવે છે.

ભૌગોલિક વિસ્તાર

ગુજરાત રાજ્યની ઉગમણે આવેલ પંચમહાલ અને વડોદરા જિલ્લાના ગોધરા, કાલોલ, હાલોલ, જાંબુઘોડા, બારિયા, સંખેડા, નસવાડી, પાવી-જેતપુર, છોટાઉદેપુર અને ક્વાંટ વિસ્તારોમાં રાઠવાઓની વસતિ છે. જેને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ નીચે મુજબ ચાર પ્રદેશોમાં વહેંચી શકાય.

૧. ગોદારિયૂં બારિયા હોયા (ઝોઝ-કેવડી વિસ્તાર) :

આ વિસ્તાર પંચમહાલ જિલ્લાના દેવગઢબારિયા સુધી પથરાયેલો છે. અહીંના લોકો પોતાને બારિયાકોળી તરીકે ઓળખાવે છે. આ વિસ્તારના રાઠવાઓને અન્ય વિસ્તારનાં લોકો તેમને હોયા નામથી ઓળખે છે.

૨. રેવાકાછ-મોઠીભોય(મોટી જમીન) કવાંટ પાનવડ વિસ્તાર :

મોટીભોંય વિસ્તાર રેવા(નર્મદા)ના કાંઠા સુધીનો ગણાય છે. આ વિસ્તારની પૂર્વમાં મધ્યપ્રદેશ અને નર્મદા ઓળંગીને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની સરહદ લાગે છે. આ વિસ્તારની જમીન કાળી લાલ અને સપાટ છે. આ જુદીજુદી જમીનોને કારણે આ વિસ્તારને મોટીભોંય નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

અહીં રાઠવા અને કોળી લોકોની વસતી જોવા મળે છે.

૩. ઉગમણી રાઠ (રંગપૂર દેવહાટ વિસ્તાર) :

આ ભાગ ઓરસંગ નદીના પૂર્વકિનારાઓથી શરૂ થઈને તેને કિનારે કિનારે વિસ્તરાયેલો જોવા મળે છે. છોટાઉદેપુરના ઉત્તર-પૂર્વમાં વસવાટ કરતાં રાઠવાઓના આખા વિસ્તારને 'રાઠ' પ્રદેશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જૂના વખતમાં આ વિસ્તાર મધ્યપ્રદેશના અલિરાજપુર રાજ્યના રાઠપરગણામાં ગણતો હતો. અહીંના રાઠવા આદિવાસીઓને બીજા વિસ્તારમાં રહેતાં રાઠવાઓ રાઠ્યા નામથી પણ ઓળખાવે છે.

૪. પાલ (તેજગઢ પુનિયાવાટ વિસ્તાર) :

છોટાઉદેપુર તાલુકાનો વચલો ભાગ અને તેજગઢ વિસ્તારનો ભાગ પાલ વિસ્તાર તરીકે ઓળખાય છે. આ ભાગમાં રાઠવા, બારિયા, કોળી, નાયકા વગેરેની વસતિ છે. આજે સંખેડા તથા પાવી-જેતપુર તાલુકાના પ્રદેશને નાનીપાલ તથા પાવી-જેતપુરથી છોટાઉદેપુર સુધીના વિસ્તારને મોટીપાલ તરીકે ઓળખાવાય છે.

રાઠવા આદિવાસીઓ જ્યાં રહે છે તે આખો વિસ્તાર પહેલા રેવાકાંઠા તરીકે ઓળખાતો હતો. આ વિસ્તાર સાતપુડા અને વિંધ્યાચળની ટેકરીઓ અને જંગલોથી આચ્છાદિત છે. સાતપુડાની પર્વતમાળાઓ નર્મદાને ઉત્તરકાંઠેથી છોટાઉદેપુર સુધી પથરાયેલી છે અને વિંધ્યાચળની પર્વતમાળાઓ મધ્યપ્રદેશમાંથી પશ્ચિમ તરફ છોટાઉદેપુરની ઉત્તરે રતનમાલ નામે ઓળખાઈ દેવગઢબારીયામાં થઈ છેક પાવાગઢ સુધી

પહોંચે છે. નર્મદાની ઉત્તરે આવેલી સાતપુડાની છોટાઉદેપુરની ટેકરીઓમાંથી મેણ અને હેરણ નદીઓ નીકળે છે અને પશ્ચિમે નર્મદાને મળે છે. ઓરસંગ નદી મધ્યપ્રદેશના વિંધ્યાચળ અને રતનમાલની ટેકરીઓમાંથી નીકળી છોટાઉદેપુર થઈ ચાંદોદ આગળ નર્મદાને મળે છે.

મોટાભાગના રાઠવાઓ આજે સપાટ ને મેદાની પ્રદેશ કરતાં પાવાગઢ, વિંધ્યાચલ અને સાતપુડાની ટેકરીઓમાં વસવાટ કરે છે. આ વિસ્તાર મહદંશે મધ્યપ્રદેશ અને ગુજરાત રાજ્યનો સરહદી વિસ્તાર છે.

સૃષ્ટિસર્જનની કલ્પના

આકાશની વાત :

જૂના વખતમાં આકાશ અને ધરતી એકબીજાની છેક નજીક હતાં. ધરતી પર રહેતાં જૂનાં લોકોને વાદળ અડીને રહેતું હતું. એક દિવસની વાત છે, કોઈ એક ડોસી આંગણું વાળતી હતી. તેની પીઠ સાથે વાદળ ઘસાયા કરતું હતું. ડોસીને વારે વારે ઘસાતાં વાદળ પર ગુસ્સો આવ્યો. તેણે પોતાના હાથમાં રહેલા કરસાટા વડે વાદળને એક કરસાટો ફટકાર્યો અને ત્યારથી વાદળ છેક ઉપર જઈને આજે છે ત્યાં રહેવા લાગ્યું છે.

સૂર્ય અને ચંદ્રની વાત :

જૂના વખતમાં લોકો એવી વાતો કરતાં હતાં કે દિવસને રાત બન્ને એક જ હતાં. અંધારું હતું નહીં.

ચારેકોર અજવાળું જ અજવાળું હતું. કહેવાય છે કે ચાંદો ને દાહડો બન્ને ભાઈ હતાં. તેમણે પછી એક જણાએ દિવસ અને એક જણાએ રાત રાખવાનું નક્કી કરેલું. ચંદ્રએ અજવાળાની સામે કશુંક પકડી રાખેલું. તેમાંથી અંધારું થયું. આ બન્ને ભાઈઓએ નક્કી કર્યું કે આપણે બાર મહિને એક વાર મળવાનું અને તોળાયને વજન કરવાનું. મહિને મહિને ભેગા થવાનું અને મહિને મહિને તોળાવાનું. એમાં ચંદ્ર મહિનાના વચલા દિવસોમાં અરધો થઈ જાય એટલે પૂનમે બંન્ને સરખા થાય.

એવું કહેવાય છે કે સૂર્ય અને ચંદ્ર બંન્ને ભાઈઓ વચ્ચે એક દિવસ મોટો ઝગડો થયો હતો. આ ઝગડામાં સૂર્યએ ચંદ્રને બહુ જ માર માર્યો હતો. મારથી ગભરાયેલો ચંદ્ર બીકનો માર્યો એક આખો મહિનો સંતાય રહ્યો હતો. આખરે એ મહિનાના અંતે પાછો બહાર નીકળ્યો હતો. માને છે કે જ્યાં સુધી તે સંતાય રહે છે ત્યાં સુધી અંધારું રહે છે અને જ્યારે તે બહાર આવે છે ત્યારે અજવાળું થાય છે.

પૃથ્વીની ઉત્પતિ કથા :

ભગવાન એકલો બેઠો બેઠો વિચાર કરે કે હું એકલો કઈ રીતે જીવીશ ? આવો વિચાર તેના મનમાં ચાલતો હતો અને ત્યાં જ પાણી પેદા થયું. એ પાણીમાં માછલી પેદા થઈ. માછલી મોટી થતી ગઈ અને એવામાં બાવીસ ત્રેવીસ વરસનો લાંબો દુષ્કાળ પડ્યો. ભગવાને પોતાની છાતી ચોળીને મેલ કાઢ્યો. તેમણે એ મેલમાંથી સાત મોટા માટીના લુવા બનાવ્યા. તેમાંથી બે લુવાના ચાંદ અને સૂર્ય બનાવ્યા. બચેલા મેલમાંથી સાત પડવાળી અને બાર ખૂણાવાળી ધરતી બનાવી. એ રીતે ધરતી બની.

વરસાદનું અવતરણ :

ધરતી બનાવી પણ વરસાદ ક્યાંક સંતાઈ ગયો હતો. એક દિવસ ભગવાને કાળા કણબીને તેની શોધ કરવા માટે મોકલ્યો હતો. કાળો કણબી વરસાદને શોધવા વેરાઈ-ખેરાઈની જગ્યાઓ પર તપાસ કરતો હતો. તે જોઈને વરસાદ કરચલાના શિંગડામાં અને મગરના શરીરપરના ખરબચડા ભાગમાં સંતાયેલો હતો. તે કણબીને ન મળ્યો. તપાસ કરતાં કરતાં તે ડુંગરોમાં ચઢ્યો, પણ વરસાદ મોરીયા બળદના ડાબે શિંગડે સંતાઈને બેઠો હતો. વિજળી એજ બળદના જમણે શિંગડે સંતાઈને બેઠી હતી. તે બન્ને તેને દેખાયા નહીં. વરસાદ ન મળતાં ક્રોધે ભરાયેલા કણબીએ હરણનાં માથાં કાપી નાખ્યાં. કણબીના આવા વર્તનથી ગભરાયેલો મેઘરાજા વાદળોમાં ઊંચે ચઢી ગયો. બીકનો માર્યો તે બારમેઘે ધરતી પર ઊતર્યો, પણ ધરતી તેર ખંડની હોવાથી એક મેઘ ઓછો પડ્યો. એક ખંડ ધરતી પાણી વગર રહી ગઈ એટલે વરસાદ પવનને શોધવા નીકળ્યો. શોધતાં શોધતાં પવન પીપળાના પાનમાં સંતાયેલો હતો તે તેને મળ્યો. વરસાદે કહ્યું કે, તારા બે ભાગ અને મારો એક ભાગ પણ તું મારી સાથે આવ. આ વાત સાંભળીને પવન કુરાડીયો થઈને ધરતી પર ઉતર્યો. ઝાડીઝાંખરાં તોડતો આવ્યો પછી તેર ખંડ ધરતી ભીની થઈ. આ રીતે વરસાદ ધરતી પર અવતર્યો.

વનવગડો અને ધાન્યની વાત :

એકવાર કણબી કીડીયા કોઠારીને ત્યાં બિયારણ માંગવા ગયો. તેની પાસે ખૂબ જ ઓછું બિયારણ

હતું. તે કોઠારી પાસે બિયારણ શોધવા ગયો. કોઠારી પાસે પણ નહોતું એટલે તે ચહાદુમડી પાસે ગયો. ચહાદુમડી પાસે જઈને તે કહે છે, ચહાદુમડી ! હુ બાર વરહનો ભૂખેલો અને તેર વરહનો તરસેલો વાવણીનું ધાન પણ ખાઈ ગયો છું. અરે, મારી ભાભી મને બિયારો આપ ! ચહાદુમડીએ પાછું આપી જવાની શરતે કણબીને સવોસો છેડે સવાસો જાતનું બિયારણ બાંધી આપ્યું, પણ શણ બાકી રહી જતાં તેણે કણબીના કસોટાના છેડે બાંધી દીધું. રસ્તે જતાં કસોટાનો છેડો છૂટી ગયો. કણબીને તેની ખબર પડી નહીં. આ છૂટી પડેલાં શણના બીમાંથી વનવગડો ઊભો થયો. કણબીના કછોટાને છેડે બાંધેલાં સવાસો ધાન્યો ધરતી પર આવ્યાં. આ ધાન્યો લાવ્યા પછી બધું દેણું ભરાય ગયેલું પણ પેલા કસોટાના છેડે બાંધેલા શણનું દેણું બાકી રહી ગયેલું તેને લીધે સૂર્ય કે ચંદ્રગ્રહણ વખતે માણસ માર ખાય છે. તેને તે નડે છે. એવી માન્યતા છે.

સમાજનો પોતાના ખ્યાલનો ઈતિહાસ

પહેલાના વખતમાં ધરતી પર કળ આવેલો અને ધરતી આખી પાણીમાં ડૂબી ગઈ હતી. રતુમાળ ડુંગરે રાઠવાઓના પૂર્વજોના સપને આવીને કહેલું કે અમુક દિવસ અમુક સમયે ધરતી પાણીમાં ડૂબી જશે. તમારામાંથી બે માણસોને ધનધાન્ય સાથે મારા ઉપર ચઢી જવા કહેજો. એમના પૂર્વજોને સપનામાં ડુંગરે કીધેલા દિવસ અને સમયે બે માણસો ડુંગર ઉપર ચઢી ગયા હતાં. જેમ જેમ પાણી વધતું ગયું તેમ તેમ રતુમાળ ડુંગર ઊંચો ને ઊંચો વધતો રહ્યો. આખો ડુંગર પાણીમાં ડૂબી ગયો પરંતુ એક ખાટલા જેટલી જગ્યા તેના ઉપર પાણીથી ડૂબતાં બચી રહી. તે જગ્યાનો આશરો લઈ પેલા બે જણા બચી ગયાં. જ્યારે પાણી

ઓછું થયું ત્યારે તેઓ ધરતીના પેટે ઉતર્યાં અને પોતે ફરીથી જીવન શરૂ કર્યું. તેમનાં છેકરાંઓ તે અમે એવું તેઓ તેમના ઈતિહાસ વિશે જણાવતાં કહે છે. તેમના મૌખિકસાહિત્યમાં રતુમાળ ડુંગરની વાત આજે પણ ચોમાસાની ઋતુમાં આવતા દિવાસીના તહેવારમાં ગરબાના રૂપે સ્મરાય છે–

બગેલું ઊડી જેલું રતમાળ
એક ખૂને રોય જેલું રે લોલ.
હોંકી ઠોકીને બૈયડે ચડાવું
એક ખૂને રોય જેલું રે લોલ.

બીજી એક માન્યતા પ્રમાણે ધરતી પર જ્યારે પાણી ફરી વળ્યું તે સમયે પાવાગઢ ડુંગર પર બે જણાં બચી ગયેલાં. તેઓના વંશજો તે રાઠવાઓ. પાવાગઢ પર બચેલાં બે માણસોના પેશાબમાંથી કેટલાક જીવો અને તેમના સંડાસમાંથી અમુક જીવો બનેલાં એવી પણ માન્યતા જોવા મળે છે. આ માન્યતા તેમનાં ગીતો વાર્તાઓમાં મળે છે.

પાવે મારા પાવાના પાતળીયા
પાવે મારે પાવે વરસ્યા રે લોલ.
પાવે મારે પાવાના ડુંજેર
પાવે મારે પાવે વરસ્યા રે લોલ.

જન્મવિધિ

રાઠવા સમાજમાં બાળકનાં જન્મ પ્રસંગે માતાની સીમંતવિધિ કરવામાં આવતી નથી. સુવાવડ માટે પિયરમાં છોકરીને લઈ જવાતી નથી. હાલમાં કેટલાક અન્ય સમાજોના સંપર્કમાં આવેલાં રાઠવાઓમાં છોકરીને પિયરે લઈ જવાની રીત ઊભી થવા પામી છે. બાકી સાસરીમાં જ સુવાવડ કરાવાય છે. સુવાવડ માટે અમુક વિસ્તારોમાં હોયેણી (દાયણ)ને બોલાવવામાં આવે છે અને અમુક વિસ્તારોમાં તેનું મહત્વ ઓછું થયેલું જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત, દવાખાનાનો પણ ઉપયોગ થાય છે.

પાચેરો, છઠ્ઠી, સાતમની વિધિ :

રાઠવા સમાજમાં પાંચેરો, છઠ્ઠી કે સાતમ આ ત્રણ દિવસમાંથી કોઈ એક દિવસે વિધિ કરવામાં આવે છે. જે દિવસે પાચેરો, છઠ્ઠી કે સાતમ નક્કી કરવામાં આવી હોય તે દિવસે મા અને બાળકનાં કપડાં ધોઈને ચોખ્ખાં કરવામાં આવે છે. આખ્ખું ઘર લીંપીને સ્વચ્છ કરવામાં આવે છે. હોયેણી કે ઘરની વડીલ સ્ત્રી બાળકને નવડાવે છે. નવડાવ્યા પછી ઘરમાં જ્યાં ઘરલી દેવીનું થાનક હોય ત્યાં બાળકને સૂવાડાવીને દીવો કરવામાં આવે છે. તે પછી હોયેણી કે ઘરની વડીલ સ્ત્રી બાળકના હાથમાં કાળો દોરો બાંધીને કપાળે તિલક કરે છે. ઘરલી દેવીના થાનકે ઘઉંની બનાવેલી સુખડી મૂકીને પૂજાવિધિ કરી તેનો પ્રસાદ ફળિયામાં વહેંચાય છે. ત્યાર પછી હોયેણી કે ઘરની વડીલ સ્ત્રી બાળકને ઝોળીમાં ઉંઘાડી દે છે.

પાચેરાની માન્યતા :

પાંચેરાના દિવસે બાળક અને માતાને અલગ અલગ સૂવડાવવામાં આવે છે. તે રાતે ઘરમાં સભ્યોને મોટેથી બોલવા દેવાતાં નથી. ઘરમાં બધાં ધીમાં અવાજે વાત કરે છે. કહેવાય છે કે પાચેરાની રાતે લખારી બાળકનો લેખ લખવા આવે હોય છે. બાળકને તે રાતે સૂવા જ દેવામાં આવે છે. જો બાળક રાતે રડે તો તેની માતા તેને ધવરાવીને ફરીથી તેને એકલા અલગ ઝોળીમાં સૂવડાવી દે છે. લખારી લેખ લખનારી દેવી છે અને તે વાંકું-ત્રાંસું જોઈને ડાબા હાથે લેખ લખે છે.

પાચેરાનો પાંચમો દિવસ :

ઘણા રાઠવાઓ પાંચમાં દિવસે બાળકની વિધિ કરે છે. જેને તેઓ બાળકને નાતમાં લેવાની વિધિ કહે છે. પાંચમા દિવસની પસંદગી વિશે તેઓ કહે છે કે, માણસનો દેહ કુદરતના પાંચ તત્ત્વોમાંથી તૈયાર થઈને ધરતી પર આવે છે ત્યારે એ તત્ત્વોને આદરભાવથી સમાજમાં વધાવવું પડે અને તે બાળકને સમાજમાં લેવું પડે. આ વિધિ થયા પછી સમાજ તેની સાથે જીવનવ્યવહાર શરૂ કરી શકે છે.

માંદા બાળક માટે લેવાતી બાધા :

કુંવારિયા એટલે કુંવારી માતા. કુંવારિયાની માનતાને 'ઈંદબાધા' પણ કહેવામાં આવે છે. ઘરમાં નાનું બાળક જ્યારે વારંવાર બિમાર પડતું હોય ત્યારે તેની બાધા રાખે છે. આ પ્રકારની બાધા બડવો બાળકનાં મા બાપને લેવડાવે છે. બાધા રાખ્યાં પછી બાળકનાં પગમાં તાંબાની કડી પહેરાવવામાં આવે છે. તેને બેડી

કહેવાય છે. આ બાધા જ્યાં સુધી પૂરી ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી બાળકનાં માથાના વાળ કાપવામાં આવતાં નથી. બાધા પહેલાં વાળ કાપવામાં આવે તો ચોટલી રાખે છે. જો છોકરી માટે બાધા રાખી હોય તો તેનાં વાળ ઉતારવામાં આવતાં નથી પરંતુ બાધા પૂરી ન કરે ત્યાં સુધી લગ્ન કરવામાં આવતાં નથી. મોટેભાગે બાર વર્ષે આવી બાધા છોડવાની વિધિ કરવામાં આવતી હોય છે.

લગ્નવિધિ અને ગોત્ર

કુળ-ગોત્ર :

અન્ય આદિવાસીઓની માફક રાઠવાઓમાં પણ કુળ ગોત્ર વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. કેટલાક અભ્યાસકો કહે છે રાઠવાઓમાં બત્રીસ જેટલાં કુળો છે :

કનાસિયા, ડામરિયા, ભૈડિયા, ચોંગડિયા, કીરાડિયા, બંધુડિયા, કોળશ્યા, ટોકરીયા, ઝોમોર, સુમેળક્યા, નિંગવાળિયા, બામણિયા, મસાણિયા, વાહકળા, રેતવાળા, હેલટિયા, હોળિયા, શિમળિયા, લુહારિયા, મુંડાળજા, મોરિયા, ગાંડમરી, ચોદરિયા, પરમાર, બારિયા, ચૌહાણ, ભંડારિયા, ધારવા, ખૂંટિયા, પઢાર અને તલવડા વગેરે.

શંકરભાઈ તડવી 'પાલના રાઠવા' પુસ્તકમાં બાવન જેટલા ગોત્ર-નાતોની નોંધ કરે છે : કટોલિયા, કનાસ્યા, કળસ્યા, કીચડિયા, કિરાળ-કોલિયા, ખૂટિયા, ગમારિયા, બારિયા, બંડોડિયા, ભાભરિયા, ભંડાર, ભિડોલિયા, ભૈડિયા, મકવાણા, ગોંડમંડા, ચંઘોળ, સુવાણિયા-ચુવાણ, ચૌધરી, ચોધરિયા, છતીહા,

જમોર, ડામોર, ડીમસ્યા, ડોડવા, તડવી-તડવલા, ધારવા, નાહર, નિંગવાડિયા, પરમાર, પૂંજારા, ફળિયા, ફુવાડિયા, બામણિયા, મળિયા, મસાણિયા, મે'તા, મોરિયા, મોહાળિયા, રાંકડિયા, રાઠોડ, રાવતીયા, લુવારીયા, વાહકડિયા, વીહકીયા, શીમળીયા, સાદરીયા, સહતીયા, સીમળ્યા, હમળિયા, હરાયા, હિમલિયા, અવાય ને ઓહરિયા.

ગોત્ર કુળ બહાર લગ્નનો ખ્યાલ :

રાઠવા સમુદાય માને છે કે પોતાના લોહીના સંબંધો એ પોતોના ગણાય અને જો તેમાં લગ્ન કરીએ તો ભાઈ બહેન જેવું થાય એટલે લોહી બદલવું જોઈએ. આ વિચારથી પ્રેરાઈને તેઓ પોતાના કુળ ગોત્રમાં લગ્ન કરતાં નથી અને બીજા ગોત્રમાં લગ્ન જોડે છે. જો કોઈ વ્યક્તિ ગોત્ર કે કુળમાં લગ્ન કરી લે તો તેવા કિસ્સામાં તેને નાત બહાર મૂકવાની પ્રથા છે અને તેના ઘર સાથે નાતના કોઈપણ પ્રકારના વહેવાર રહેતાં નથી. આવા કિસ્સામાં છોકરી જો આવું કરે તો તેના ઘર સાથે મરી જાય ત્યાં સુધી કોઈપણ પ્રકારનો કૌટુંબિક વહેવાર રહેતો નથી.

લગ્ન કરવાની રીતો :

રાઠવાઓ લગ્નને બે માણસો જીવનને જોડવાના સામાજિક પ્રસંગ તરીકે જૂએ છે. આ પ્રસંગ પછી સ્ત્રી અને પુરૂષ બંને સમાજમાન્ય સહજીવન શરૂ કરી શકે છે. તેના માટે ચોક્કસ નીતિનિયમો કે બંધારણ સમાજે ઘડેલા જોવા મળતાં નથી પરંતુ સામાજિક વ્યવસ્થાના ભાગરૂપે કેટલાક મૌખિક માપદંડો છે. તે

માપદંડો અનુસાર જે કોઈ સ્ત્રી પુરૂષ પોતાનું સહજીવન રચે તેને સામાજિક માન્યતા માટે કેટલીક રૂઢિઓ પૂરી કરવી પડે છે. તેમનામાં જીવનસાથીની પસંદગી અને લગ્નજીવન શરૂ કરવાની અનેક રીતો જોવા મળે છે જેમકે :

ગીહીજવાની રીત :

કોઈ યુવાન છોકરાને મેળા કે તહેવારોમાં ફરતાં કોઈ યુવાન છોકરી ગમી જાય અને તેને પોતાની જીવનસાથી બનાવવાની ઈચ્છા હોય તો તેવો યુવાન પોતાના મિત્રો સાથે તેને બળજબરીથી ઊંચકી જાય તેને ગીહીજવાનું કહેવાય છે. આ પ્રકારની પસંદગીમાં ક્યારેક મોટા ઝગડાઓ પણ થતાં હોય છે. પરંતુ મોટેભાગે સામાજિક રીતે તેની પતાવટ કરીને છોકરા છોકરીને જીવન જીવવાની છૂટ આપી દેવાતી હોય છે. આ પ્રકારના લગ્નમાં ઘર-કુટુંબને મોટા ખર્ચાઓ ભોગવવા પડતાં નથી.

મરજીલગ્ન :

જો છોકરા છોકરી એકબીજાના પ્રેમમાં હોય અને તેમની જીવવાની ઈચ્છા હોય તો તેવા છોકરા છોકરીઓ ક્યારેક કુટુંબની પરવા કર્યા વગર ઘર છોડી ભાગી જઈ લગ્ન કરી લેતાં હોય તેને છોકરા છોકરીનું મરજીથી થયેલું લગ્ન કહે છે.

ઘરજમાઈ/ખંધાડિયાલગ્ન :

જો કોઈના ઘરમાં છોકરો ન હોય અને માત્ર છોકરીઓ જ હોય તેવા મા બાપ પોતાની સંપત્તિને સાચવનાર તરીકે કોઈ એક છોકરી માટે ઘરજમાઈ લાવતાં હોય છે.

સામાજિક લગ્ન :

છોકરા છોકરીના બન્ને પક્ષેથી રાજીખુશીમાં સમાજની રીતથી જે લગ્ન કરવામાં આવે છે તેને સામાજિક પ્રકારનું લગ્ન ગણવામાં આવે છે. મોટેભાગે સમાજ આ પ્રકારના લગ્નસંબંધોને સમાજના વ્યવહાર મુજબના લગ્ન તરીકે ઓળખે છે. આવી રીતે જોડાયેલા સ્ત્રી પુરૂષનું સમાજજીવનમાં પણ ઘણું માન રહેતું હોય છે. પરંતુ આ પ્રકારના લગ્નમાં ઓછી આવકવાળા કુટુંબોને દેવામાં ડૂબી જવાનો પણ વારો આવે એવી સ્થિતિ જોવા મળે છે.

ઘરઘૂસણિયું :

ક્યારેક કોઈ છોકરો કોઈ છોકરીના પ્રેમમાં હોય અને તેમની લગ્ન કરવાની ઈચ્છા હોય પણ કુટુંબનાં લોકોની ઈચ્છા ન હોય તેવા સંજોગોમાં છોકરી છોકરાના ઘરમાં ઘૂસી આવે છે. તેવા લગ્નને ઘરઘૂસણિયું કહે છે.

વિધવા-વિધૂર પુનર્લગ્ન :

જ્યારે પુરુષ કે સ્ત્રી વિધવા થાય તેવા વ્યક્તિનાં ફરીથી લગ્ન કરવાનાં હોય તો તેમનાં લગ્નનો સમય બપોર પછી રાખવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે, આગલું ઘર જેની સાથે વસાવ્યું હોય તે મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિ ફરીથી થતાં બીજા લગ્નમાં આવે છે એવું મનાય છે.

લગ્નવિધિઓ :

સોંગ ભરવાની વિધિ :

લગ્ન નક્કી કર્યા પછી એક બે અઠવાડિયામાં સોંગ ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવે છે. સોંગ ભરવા માટે વરપક્ષના ભાઈઓ કન્યાના ઘરે બળદગાડામાં અનાજ લઈને જાય છે. જે વખતે લગ્ન જોડવા આવ્યા હોય અને જે ઝાડ નીચે બેઠાં હોય એજ ઝાડ નીચે આવીને બેસે છે. ત્યાર પછી ફળિયાના ભાઈ-બહેનો અને ગામના આગેવાનો કન્યાના ઘરે ભેગાં થાય છે. ઢોલ વગાડતાં-વગાડતાં વરપક્ષવાળાને કન્યાના ઘરે લાવવામાં આવે છે. તેઓ આંગણામાં આવીને ઊભાં રહે છે. પછી ગામનો પટેલ, પૂજારો વધામણું લઈને વધાવે છે. બન્ને પક્ષ ઘરમાં બેસે છે અને નક્કી કરેલ અનાજ, દહેજના પૈસા બધું નીચે મૂકે છે. પટેલ પૂજારો આ બધી વસ્તુઓને વધાવી ઘર માલિકને સોંપે છે. એ વખતે એક ઓરડામાં ગોદડી પાથરીને કન્યાને બેસાડે છે અને ફળિયાની છોકરીઓ વરપક્ષને ભાંડવાનાં ગીતો ગાય છે.

તેલ ચઢાવવાની વિધિ :

ખત્રીજદેવને તેલ ચઢાવ્યાં બાદ ઘરના આંગણામાં વર કે કન્યાને તેલ ચઢાવે છે. થાંભલે સૂકાં છાણાં ઉપર વર કે કન્યાને બેસાડે છે. કુંવારા છોકરા છોકરીને રાઠવાઓ લુંડા લુંડી કહે છે. બે લુંડા, બે લુંડી અને પૂજારો આમ પાંચ વ્યક્તિ થઈને સૌથી પહેલાં ધરતી માતાને વધાવીને પાંચ વખત તેલ ચઢાવે છે. પછી વર કે કન્યાને તેલ ચઢાવે છે. તેલ સામાન્ય રીતે તલનું જ ચઢાવવામાં આવે છે અને તેલની સાથે કસબોય તથા વાટેલી મેથી પણ માથામાં નાખે છે.

ઘોણ ભરવાની વિધિ :

તેલ ચઢાવ્યાં બાદ ઘોણ ભરવાની વિધિ કરવામાં આવે છે. ઘરના ખૂણે ખાંડણિયો હોય ત્યાં ધોતીના બે છેડા બે ભાઈઓ પકડે છે અને ચાર લુંડા-લુંડીઓ સામેલું અને તીર પકડે છે. પૂજારો ઘોણ ભરે છે એટલે કે લાકડાની પાલીમાં ડાંગર ભરે અને ધોતીમાં નાખે ત્યાર બાદ લુંડા-લુંડીઓ સામેલાં અને તીરથી ડાંગરને ખાંડે છે. આમ પાંચ વખત ડાંગરની પાલી ભરી ધોતીયામાં નાખવી અને સામેલું તથા તીર વડે ડાંગરને ખાંડવાની રીતને ઘોણ ભરવાની વિધિ કહે છે.

સીંભોડીની વિધિ :

ગામ લોકોએ નક્કી કરેલ સ્થળે સીંભોડીની પૂજા વિધિ કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને સીંભોડીમાતાનું સ્થાનક મોટેભાગે વૃક્ષની નીચે હોય છે. તે વૃક્ષ નીચે ઘોડાં, ઢાબુ જેવી વસ્તુઓ મૂકેલી હોય છે. તેલ ચઢાવ્યાં

પછીના બીજા દિવસે સીંભોડી કરવામાં આવે છે. વર કે કન્યાને સીંભોડીનું પૂજન કરવા માટે ખભે બેસાડી ઢોલે રમતાં-રમતાં ગામના સીંભોડે લઈ જાય છે. વર કે કન્યાની ભાભીને વધામણું લેવડાવવામાં આવે છે. વધામણામાં કંકુ, ચોખા અને કોડિયામાં દીવો તથા ગોળ, નાળાછડી જેવી વસ્તુઓ મૂકેલી હોય છે. સીંભોડીએ જઈને પૂજારો વિધિ કરે છે. ત્યાં વધામણાની થાળી મૂકી કંકુ અને ચોખાથી ધરતીમાતાને વધાવે છે અને પાંચ વખત ચાંદલા કરીને ઝાડને વધાવે છે. ઝાડને નાડાસળી બાંધી વર કે કન્યા અને ચાર લુંડા ભેગા મળીને વધામણું લઈ પાંચ વખત વધાવે છે. પૂંજારો ઝાડના થડમાં મોંરીકોદરી કે જે મીઠા વગરનો ભાત હોય છે તેને પાંચ ખાખરના પાંદડામાં નૈવેધ તરીકે મૂકી દારૂની છાક પાડી પૂજન કરે છે. પૂજા વિધિ પૂરી થયા પછી મોંરીકોદરી બધાને વહેંચવામાં આવે છે અને વર કે કન્યાને ખભે બેસાડીને રમાડે છે. રમાડતી વખતે છોકરીઓ હાથમાં ડાંગર આપે છે અને તેને ઉગમણી દિશાએ વધાવે છે. ત્યાર પછી ઢોલે રમતાં રમતાં ઘરે આવે છે.

ઉકેડીની વિધિ :

ઉકેડીની વિધિ માંડવાના દિવસે બપોરે કરવામાં આવે છે. આ વિધિ ઘરના ઝાંપા આગળ વાંસની કામઠી વાળીને ટોડો(તોરણ) બનાવેલ હોય ત્યાં કરવામાં આવે છે. ટોડાના થળમાં ખાડો ખોદીને તેમાં લોખંડની ખીલી અને સવા રૂપિયો નાખી તેને દાટી દે છે. પૂજારો વિધિ કરાવે તે સમયે ખાડો ખોદાવીને તેની અંદરથી ખીલી અને સવા રૂપિયાને પાંચ વખત કઢાવે છે અને નખાવે છે. ત્યાર પછી વર કે કન્યાને

છાણા ઉપર પગ મૂકીને બેસાડે છે. આંબાનું દાતણ કરાવે છે. દાતણ કરાવ્યા બાદ ખાખરનાં પાંચ પાનમાં મકાઈના ઢેબરાનું નૈવેધ મૂકી, દારૂ તરાપીને ઝાંપલિયા દેવને પૂજે છે. પૂજા કર્યા બાદ ટોપલીમાંનાં ઢેબરાં બધાંને વહેંચે છે અને લાડા કે લાડીને ઘોડે બેસાડીને ઉંકેડી રમાડવામાં આવે છે. એ વખતે બહેનો ડાંગર અને પૈસા ભેગા કરી ઉગમણી દિશા તરફ વધાવવા માટે વર કે કન્યાને આપે છે.

ગોત્રની વિધિ :

બેઠક(જમણવાર)ના દિવસે રસોડું તૈયાર થયાં બાદ ગોતરેડો ભરવાની વિધિ કરવામાં આવે છે. કન્યા કે વરના કાકા અથવા કુટુંબની વ્યક્તિ ગોતરેડો ભરે છે. ગોતરેડો ભરવા માટે ગોત્રીજ નજીકના કૂવે માટીનો ઘડો લઈને ઢોલ સાથે પાણી ભરવા જાય છે. કૂવે જઈને પાંચ વખત ચાંદલા કરી, દારૂ તરાપી તેનું પૂજન કરવામાં આવે છે. ઘડામાં પાણી ભરી ઘડા ઉપર નાળિયેર મૂકી તેની ઉપર સફેદ કાપડનો ટૂકડો ઓઢાળીને પછી વધાવવામાં આવે છે. પાંચ ગોત્રીજ થઈને એક ભાઈના માથા ઉપર ઘડો ચઢાવે છે અને ઢોલ સાથે પાછા કન્યા કે વરને ઘરે પાછા લઈ જાય છે. પાણી ભરેલો ઘડો ઘરલી દેવીના થાનક આગળ મૂકવામાં આવે છે. જમવા માટે જે રસોડું બનાવેલું હોય તેની વાનગી, ગોત્રીજદેવની પૂજા વિધિ માટે બનાવેલ ઢેબરાં તથા દારૂથી ગોત્રીજદેવની પૂજાવિધિ કરવામાં આવે છે. પૂજાવિધિ કુટુંબના ગોત્રીજ, ઘર માલિક અને પૂજારો કરે છે. પૂજન કર્યા બાદ ગાય, કૂતરા અને દેવદેવીનાં થાનકો હોય ત્યાં નૈવેધ મૂકી પૂજા કરે છે.

જાન જવાની વિધિ :

જાન નીકળવાની તૈયારી થાય ત્યારે વરરાજાને ઘરમાં તૈયાર કરી બહાર કાઢી વરની માતા વધામણું લઈને પાંચ વખત વધાવે છે. વધાવ્યાં પછી ચાંદલો કરી, ગોળ ખવડાવીને માતા વરરાજાને અગિયાર કે એકવીસ રૂપિયા ખિસ્સામાં મૂકે છે. પછી વરરાજા માતાને પગે પડી આશીર્વાદ લે છે. આશીર્વાદ લીધા પછી પાંચ વ્યક્તિ વરરાજાને ઘોડે રમાડે છે. ઘોડે રમાડ્યાં પછી જાન નીકળે છે.

જાન ઉતારાની વિધિ :

કન્યા પક્ષવાળાને જાન આવવાની ખબર પડતાં તૈયારીના ભાગરૂપે કન્યાની બહેન પાણી ભરેલ માટલું ઊંચકી એની ઉપર બે પુરુષો ધોતીના ચાર છેડાંનો ઓછાડ ઓઢાળીને પકડે છે. ઓછાડ નીચે બહેનો ગીતો ગાતાં ગાતાં ચાલે છે. ઢોલિયા સાથે પટેલ પૂજારો વધામણું લઈ આગળ ચાલે છે. જાનને ઉતારો એ ઝાડ નીચે આપવામાં આવે છે જે ઝાડ નીચે વિવાહ નક્કી થયાં હોય છે. તેમાં કન્યાપક્ષેથી તેમને બેસવા માટે વાંસનો ખપેડો આપે છે અને તેના ઉપર ગોદડી પાથરી વરરાજાને બેસાડવામાં આવે છે. પટેલ અને પૂજારો વરરાજાને પાણીનું માટલું હાથમાં પકડાવી વધાવે છે. કન્યાની બહેન પાણી પીવડાવે એટલે તેને દાપુ આપવામાં આવે છે. પટેલ અને પૂજારો પોટીને દારૂથી પૂજે છે તેને દારૂ તરાપવું એવું કહેવાય છે. આજકાલમાં જાન આવે ત્યારે જાનને ટોડાની બહાર પાથરણું પાથરીને ઉતારો આપે છે.

કલવેલો ખવડાવવાની વિધિ :

જાન કન્યાના ઘરે પહોંચે ત્યારે સૌથી પહેલી વિધિ કલવેલો ખવડાવવાની થાય છે. જાનને ઉતારો આપેલો હોય ત્યાં કલવેલો ખવડાવવા માટે કન્યાની મોટી બહેન જાય છે. અળદનાં ઢેબરાં, ગોળ, તેલ, કોદરી વરબેડિયું વગેરે તેની સાળી ઊંચકે છે. હળદર પલાળેલી થાળી -આ બધી વસ્તુઓની તૈયારી કરી ધોતીનો છાંયો કરી બધા કલવેલો ખવડાવા માટે જાય છે. આ બધી વસ્તુઓ આપવાની વિધિ વારાફરતી ચાલે છે. ત્યાર પછી પોંટી રમાડવા માટે બન્ને પક્ષની બે બે કુંવારી છોકરીઓ પોંટીને ઊચકી પાંચ વખત રમાડે છે. પોંટી નીચે ઊતારી ચોખાની અંદર નાખેલ પૈસા શોધે છે. આ વિધિ પૂરી થાય એટલે એ ચારે બહેનો હળદર પલાળેલી થાળી સામ સામે પકડી એક બીજાની હળદરની આપલે કરે છે. આ વિધિ પાંચ વખત કરી હળદર નાખે છે. છોટાઉદેપુરના કેટલાક ગામડાંઓમાં આવા પ્રકારની વિધિ થાય છે જ્યારે તેજગઢ વિસ્તારમાં વરરાજાને કલવેલો ખવડાવવા માટે કન્યાનો ભાઈ થાળીમાં ખાંડ લઈને જાય છે અને પાંચ વખત વરરાજાના હાથમાં ખાંડ મૂકે છે. જેમાંથી થોડી ખાંડ વરરાજા ખાય છે અને બીજી ખાંડ જાનૈયાઓને વહેંચી દેવામાં આવે છે. આમ વિસ્તાર પ્રમાણે કલવેલો ખવડાવવાની વિધિ અલગ અલગ થાય છે.

ઘરેણા વખેળવાની રીત :

કલવેલો ખવડાવવાની વિધિ પૂરી થાય પછી બંન્ને પક્ષના વડીલો એક જગ્યાએ બેસે છે અને વરપક્ષ

તરફથી લાવવામાં આવેલ ઘરેણું અને કપડાંને સૂપડામાં મૂકે છે. સમાજના રીતિ રિવાજ મુજબ લગ્ન જોડતી વખતે નક્કી કરેલ ઘરેણું બરાબર છે કે મબિ તે જૂએ છે. જો ઘરેણું અને કપડાં બરાબર હોય તો પછી ગોળ વહેંચવામાં આવે છે અને જો ઘરેણું બરાબર ન હોય તો બંને પંચ થઈને તેનો યોગ્ય નિર્ણય લાવે છે. જો ઘરેણું જાડું પાતળું અથવા ઓછું હોય તો આણું વાળ્યા પહેલાં લઈ આપવું અને પછી આણું વાળવું એવું નક્કી કરીને ગોળ ખાઈને આગળની વિધિ શરૂ કરે છે.

ચોરી પૂરવાની વિધિ :

કપડાં પહેરાવ્યાં પછી ચોરી પૂરવાની વિધિ શરૂ થાય છે. ચોરી પૂરવા માટે બન્ને પક્ષની સ્ત્રીઓ દારૂ અને ચોખા લઈને માંડવામાં આવે છે. ત્યાં આંગણામાં બંન્ને પક્ષની સ્ત્રીઓ ભેગી મળી ચોખાની ચોરી પૂરે છે. ચોરી પૂરી બંન્ને પક્ષ તરફથી લાવેલો દારૂ સામસામે વહેંચીને પીવે છે. ચોરીને સાચવવા માટે કોટવાળ લાકડી લઈને ઊભો રહે છે.

વરરાજાને ટોળે લેવાની વિધિ :

ચોરી પૂર્યા પછી વરરાજાને ટોળે લેવામાં આવે છે. ટોળો કન્યાનાં ઘરનાં ઝાંપે બનાવવામાં આવે છે. ટોળે લેતાં પહેલાં વર કન્યાનાં આંગણામાં કે ઘરમાં પ્રવેશી શકતો નથી. ટોળે લીધાં પછી જ એ ચોરીમાં બેસે છે. વરને ટોળે લેવા માટે પાટલા ઉપર ઊભો રાખવામાં આવે છે અને કન્યાની મા, બહેન અને ફોઇ વરરાજાને પોંખવા નાળિયેર, હળદર, માટીનાં કે રાખનાં લાડવા, ભીંડીનાં લાકડાં વગેરે સામગ્રીથી વરને

વધાવે છે. વધાવ્યાં પછી કન્યાની મા માટીનું કોડિયું જમીન ઉપર મૂકે છે. તેને વરરાજા જમણા પગથી ભાંગીને ચોરીમાં પ્રવેશ કરે છે.

મરણવિધિ

રાઠવાઓમાં મૃત્યુ થયાને 'મરણું થીયું', 'અમુક પડ્યું' 'અમુક પડી' કે 'નાવા જવાનું' એવા શબ્દપ્રયોગ કરે છે. મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિને તેના નામથી બોલાવતાં નથી. અમુક શબ્દથી શબ વિશેની વાતો કરવામાં આવે છે. મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિની સાથે અંતિમક્રિયા સુધી અનેક વિધિઓ જોડાયેલી હોય છે.

મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિના શબ સાથે થતી પ્રથમ વિધિ :

જે વ્યક્તિનું મૃત્યું થયું હોય તેને તે જ ઘડીએ ખાટલામાંથી નીચે ભોંય પર ઉત્તર દિશામાં માથું અને દક્ષિણ તરફ પગ રાખીને સૂવડાવી પગથી માથા સુધી કપડું ઓઢાડી દેવામાં આવે છે.

રાત્રિ દરમિયાન મડદું સાચવવાની રીત :

જો શબને રાત રાખવાનું હોય તો ઘરમાં ખટલાને ઊંધો કરી હિંચકો બનાવી તેના ઉપર મડદું સૂવડાવવામાં આવે છે. આખી રાત હિંચકાની ચારે બાજુ મરનારનાં સગાં બેસી રહે છે.

સ્મશાને લઈ જતાં પહેલાં થતી વિધિ :

મડદાને સ્મશાને લઈ જવાનો સમય થાય ત્યારે વિધવા સ્ત્રીઓ મડદાને સ્મશાનમાં ખવડાવવા માટે

ખીચડી બનાવે છે જે ઘરની બહાર છાણા સળગાવી રાંધવામાં આવે છે. મડદાને સ્નાન કરાવવા માટે ગરમ પાણી મુકવામાં આવે છે. પાણી ગરમ થઈ જતાં સ્ત્રીઓ મડદાને સ્નાન કરાવી પીઠી ચોળે છે.

મરનાર વ્યક્તિ સ્ત્રી હોય તો સ્ત્રીનાં અને પુરુષ હોય તો પુરુષનાં કપડાં તથા ઘરેણાં પહેરાવી ચાંદલો કરી મડદાને વરરાજા કે કન્યાની માફક શણગારવામાં આવે છે. પિત્તળની થાળીમાં વધામણું કરી દીવો સળગાવે છે. કુટુંબીજનો વારાફરતી મડદાને વધાવે છે. આ બધી ક્રિયાઓ વિધવા સ્ત્રીઓ કરતી હોય છે.

ઠાઠડી તૈયાર કરવાની વિધિ :

ઘરમાં ચાલતી વિધિની સમાંતરે કેટલાક પુરુષો આંગણામાં બેસીને ઠાઠડી તૈયાર કરે છે. ઠાઠડી સાગની બે વળીઓ પર વાંસની આડી ચીપો ગોઠવી દર્ભ ને નાડાછડીની દોરી વડે બાંધે છે. મડદાને વધાવવાની ક્રિયા પુરી થયાં પછી તેને ઠાઠડી પર સૂવડાવીને બાંધી દેવામાં આવે છે. મડદાને ઘરના બારણાની તરફ મોં રહે તે રીતે ગોઠવે છે. સ્ત્રી હોય તો રંગીન કપડું અને પુરુષ હોય તો સફેદ કપડું ઉપર ઓઢાડવામાં આવે છે. જેને ખાંપણ કહે છે. મડદાના મોંમાં ઘઉંનું સુખડ, કોપરું અને ઘી મૂકવામાં આવે છે. મડદાને ઓઢાડેલા લુગડાના ચાર છેડે સગાવાહલાં આપે તે પૈસા બાંધવામાં આવે છે. મડદાનાં માથા તરફથી જમણી બાજુના છેડે નારિયેર બાંધે છે અને પગ તરફના છેડે કોપરાની કાચલી બાંધે છે.

મડદાને સ્મશાને લઈ જતી વખતની વિધિ :

ઠાઠડીની આગળ ઢોલીઓ ઢોલ વગાડતાં તથા નાચતાં ચાલે છે. જેમ લગ્ન વખતે નાચતાં ઢોલીને

સગાંવાહલાં પૈસા આપે છે તેવી રીતે આ વખતે પણ પૈસા આપે છે. ઠાઠડીની આગળ નીકટનો સગો હોય તે હાંડલી કે જેમાં ગરમ પાણી હોય છે, ઘી-તેલનો લોટો, સળગતું છાણું લઈને ચાલે છે. સાથે એક જણ ઝોળીમાં ડાંગર લઈને ચાલે છે. તે સ્મશાન સુધી મડદા આગળ ડાંગરની ઢગલીઓ કે જેને રાઠવાઓ પૂંજ કહે છે તે મૂકતો ચાલે છે.

હોળી ચકલે હાંડલું અને છાણું મૂકી છે. ત્યાં હાંડલી ફોડી નાખે છે. અહીં મડદાને એક જગ્યાએ ઉતારે છે. તેને વિસામો કહે છે. વિસામે ડાંગરનો સાથિયો કરીને મડદાને ઉત્તર દિશામાં માથું રાખીને સૂવડાવે છે. વિસામે સ્ત્રી-પુરુષો મરનારનું મોં જુએ છે. ભોંય પર ખિચડી મૂકવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ હોળી ચકલેથી મોં જોઈ રડતી રડતી પાછી ઘરે જાય છે. પુરુષો ત્યાંથી ઠાઠડી ઉપાડીને સમશાને લઈ જાય છે.

સ્મશાનમાં થતી વિધિ :

ઠાઠડીને સ્મશાનમાં લઈ જવાયા પછી જમીન પર માણસનું ચિત્ર બનાવીને મડદાને જમીન પર ઉતારે છે. મરનારનાં નીકટનાં સગા ભાણેજ બે જણ નાહીને ભીનાં કપડે મડદાનું મોં ધૂએ છે. પછી ઠાઠડીનું માથું ઉત્તર દિશામાં રહે એ રીતે ચાર ફેરા ફેરવે છે. તે વખતે ઢોલ વગાડવામાં આવે છે. પછી મડદાને ચિતા ઉપર મૂકે છે. ઠાઠડી પર બાંધેલી દોરી છોડી કાઢવામાં આવે છે. ખાંપણનાં કપડાનો એક છેડો ફાડીને દૂર મૂકવામાં આવે છે. મડદાને દાટે તો આ છેડો ઘર ઉપર મૂકવામાં આવે છે.

મડદાને પગે, હાથે, ડોકે જે દોરા બાંધ્યા હોય તે છોડી નાખવામાં આવે છે. મરનાર સ્ત્રી હોય તો તેની બેગડીઓ કાઢીને નીચે એક બાજુએ મૂકી દે છે. ઠાઠડીને જે નારિયેળ અને કોપરાની કાચલી બાંધેલી હોય તેને છોડી નાખે છે. નારિયેળ ફોડીને તેનું કોપરું આજુબાજુ નાખી દેવામાં આવે છે. નદી, તળાવ કાંઠે ચિતા હોય તો કોપરું પાણીનાં જીવ જંતુઓ માટે પણ નાખવામાં આવે છે.

જે બે જણા મડદાને સળગાવવા નાહ્યાં હોય છે તે કરાંઠા ને ઠાઠડીનાં વાંસની ચીપોનાં બે પુળા બનાવી તેને આગ સળગાવી ચિતા ફરતે ચાર ફેરાં ફરી માથા તરફ આગ મૂકતાં જાય છે. પછી મડદા ઉપરથી કૂહાડી ત્રણ કે ચાર વખત સામસામી ઉતારે છે. આગ મૂકાય ત્યારે ઢોલ ખૂબ જોરથી વગાડવામાં આવે છે. મડદું અર્ધુપર્ધુ બળવા આવે ત્યારે સ્મશાને આવેલા પુરુષો સ્નાન કરવા નદીએ ઉતરે છે. કેટલાક હાથ મોં ધૂએ છે. કેટલાક નજીકનાં સગાં મડદું બળે ત્યાં સુધી બેસી રહે છે.

સ્મશાનથી દૂર ભાગોળે થતી વિધિ :

સ્મશાનથી ઉતરેલા બધાં સ્નાન કરી લે પછી સ્મશાનથી દૂર નદી કે ઝરણાં કાંઠે બેસી એક જગ્યાએ તમાકુ મૂકે છે. નીકટનાં સગાં હોય તે પોહમાં પાણી લઈ પૈસાને પાંચવાર પાણી પીવડાવે છે. આ અંજલિ પૂર્વ દિશા તરફ ઢોળે છે. આ પૈસા પછી લઈ લેવામાં આવે છે. આ પૈસૈનું ધૂપેલ લાવીને સુતક વખતે પુરુષો માથામાં નાખે છે. બધા પુરુષો ગામની ભાગોળે આવે ત્યારે એક ટુવાલ પાથરવામાં આવે છે. તેમાં યથા શક્તિ લોકો પૈસા નાખે છે. એ પૈસામાંથી દારુ કે ગોળ લાવી વહેંચે છે. તેમાં સૌથી પહેલો ભાગ ભાણેજનો

રહે છે અને જો ભાણેજ ન હોય તો જમાઈનો રહે છે. મોટેભાગે બધા જ ગામોમાં હજુ આ રિવાજ ચાલે છે. અહીં મરનારનું સુતક કે બારમું નક્કી કરી તેની જાણ કરવામાં આવે છે.

જીવ જોવાની વિધિ :

મડદું બળી ગયા પછી તે દિવસે રાખ ભરી લાવીને અથવા ધૂળને ચાળીને જ્યાં મડદાને ઘરમાં સુવડાવેલું તે જગ્યાએ ગોળાકારે ઢગલી કરવામાં આવે છે. તેના ઉપર થાળી ફેરવી સપાટ કરી ત્યાં દીવો કરી ખાખરાનાં ત્રણ પાનનાં પડિયામાં અનુક્રમે પાણી, દૂધ ને ભાતની ઢગલી કરી તેના ઉપર મોટા ટોપલા વડે ઢાંકી દેવાય છે.

સવારે રાખ કે ધૂળની સપાટી પર પડેલી નિશાનીઓ જોઈને મરનારનો જીવ અમુક અવતારે ગયો છે તે વિશે અનુમાન કરાય છે. જો કોઈ જાતની નિશાનીઓ ન જણાય તો એમ માને છે કે 'ત્યાં જીવ આવ્યો નથી.'

રંડાવાની વિધિ :

હોળી ચકલેથી મડદાને વળાવીને ઘેર ગયેલી સ્ત્રીઓ નાહવા માટે નદી કે ઓવારે જાય છે. જો પતિનું મરણ થયું હોય તો મરનારની પત્નીને રંડાવાની વિધિ કરે છે. જે સ્ત્રીનો પતિ મરી ગયો હોય તે સ્ત્રીની બંગડીઓ તોડી નાખી નદીએ મૂકી દેવાય છે. હાથેથી જણસો કાઢી લેવાય છે.

નદી કિનારે ખાડો ખોદી ખાખરાનાં પાંચ કે સાત પાન લઈ તેમાં ડાંગરનાં દાણાં, ખિચડી મૂકી

મરનારનું નામ લઈ 'જે બાધા કે માનતા પુરી કરવાની હોય તે આજથી પુરી' એવું બોલવામાં આવે છે.

બેઠું કરવાની વિધિ :

મરણના ત્રીજા દિવસે બેઠું કરવા જવાની વિધિ કરે છે. તેને 'રાખરળવાની વિધિ' કહે છે. કોરું વાસણ, વાંસની ટોપલી તેમાં ઘઉંનો લાડવો મૂકી બે જણ સ્મશાને જાય છે તે વખતે સ્ત્રીઓ મોં ઢાંકે છે. બેઠું કરવા જનારાં રાખની ઢગલી કરી, તેના પર પાણી ભરેલો ઘડો મૂકી, તેના પર ટોપલી અને ટોપલીમાં લાડવો મૂકી ઘરે આવે છે.

સુતક ઉતારવાની વિધિ :

સુતકના દિવસે પુરુષો નદી કે તળાવનાં કિનારે માથાનાં વાળ ઉતારે છે. ફળિયાની કે કુટુંબની સ્ત્રીઓ ઘર લીંપી નદીએ નાહવા જાય છે. નદીએથી આવ્યા પછી મોં વાળી રડે છે. કાટિયાં વળાવવા નદીએ જાય ત્યારે મરનારનાં હાડકાં ઘડામાં લઈ જાય છે.

બારમાની વિધિ :

બારમાનાં દિવસે મરનારનાં બહેન, બનેવી, મામા, કાકા, માસા ઉપવાસ કરે છે. બાર ઘડા લાવી ઘડામાં પાણી ભરી કોડિયામાં દૂધનો મીઠો ભાત મૂકી મરનારનું નામ લઈ તરાપીને પાણી ઢોળી દે છે.

મૃત્યુ પછીના જીવનની માન્યતાઓ :

જો કોઈ વ્યક્તિ આપઘાત કરીને, અકસ્માતમાં, સુવાવડ વખતે, નદીના પુરમાં તણાઈને, ઝાડ પરથી પડીને, કોઈના હાથે મરી ગયો હોય એવી વ્યક્તિઓને નવું શરીર મળતાં વાર લાગે છે. ત્યાં સુધી એવો જીવ અહીં તહીં જે તે પ્રકારના રૂપો લઈ ભટકતો ફરતો હોય છે. એવા જીવને જ્યાં સુધી એના કુદરતના નિયમ પ્રમાણેના આયુષ્યના વર્ષો પૂરાં નહીં થાય ત્યાં સુધી નવું શરીર મળતું નથી. આ સમયગાળા દરમિયાન એવો ભટકતો ફરતો જીવ ભૂતના રુપમાં જીવતો રહી પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કરે છે. આયુષ્ય પૂરું થયા પછી જ જીવને નવું શરીર મળે છે.

એવી પણ એક માન્યતા છે કે માણસનું મૃત્યુ થયાં પહેલાં એના માટેનું બીજું શરીર તૈયાર જ હોય છે.

મરણ વિષયક દંતકથા :

પહેલાના વખતમાં યમરાજા માણસનો જીવ લેવા આવતાં તેમને બધાં જ લોકો જોઈ શકતાં હતાં. એકવાર સવલા નામના સુથારને લેવા માટે યમરાજા આવે છે. સુથારે જંગલમાં એક મોટા સીમળાના થડને કોતરીને પોલું કરી રાખેલું. જેવો યમ તેને લેવા માટે આવે છે કે સવલો યમને કહે છે, ચાલો યમરાજા મને લઈ જતાં પહેલાં મેં બનાવેલા ઘરને જોઈ લઈએ. એમ કહી સવલો યમને સીમડના થડમાં બનાવેલો દરવાજો ખોલી અંદર જાય છે અને યમને પણ જોવા માટે અંદર બોલાવે છે. જેવો યમ અંદર પ્રવેશે છે તેવો જ સવલો

ઉપરના દરવાજેથી બહાર નીકળી દરવાજો બંધ કરી દે છે તથા નીચે ઉતરીને નીચેનો દરવાજો પણ બંધ કરી દે છે. ભગવાન ઘણાં વખત સુધી યમરાજાની રાહ જોઈ છતાં આવ્યાં નહીં એટલે ભગવાને લોકોમાં તપાસ કરી પણ તેમની ક્યાંય ખબર મળી નહીં. તેમણે યમની ખબર કાઢવા દારુ બનાવીને લોકોને છાકટાં કર્યાં. તેવામાં છાકટાં સુથારથી કહેવાય ગયું કે, તારા જેવી બાર બાર વરહથી પેલા સીમળામાં હુકાવા બાઝી સે, તું કઈ એવી છે ? અને ત્યાં સુથાર પકડાય ગયો. ત્યારથી માણસને લેવા માટે આવતો યમરાજ હવે કોઈને દેખાતો નથી.

દેવનો ખ્યાલ

મુખ્ય દેવ બાબોપીઠોરો :

ખાસ કરીને ઘરમાં પોતોનાં ઢોરઢાંખરને ચાંચડીયા કે ગીગોડીયા પડી જાય, ખેતીમાં બરકત સારી આવતી ન હોય, ઘરમાં કોઈ વ્યક્તિની માંદગી સારી થતી ન હોય, રાંધતી વખતે રાબડી ઊભરાય જાય તો દેવો નારાજ થયા છે એવું માને છે. આ બધી બિનાઓની પાછળની ખાસ માન્યાતાથી પ્રેરાઈને તઓ બાબાપીઠોરા દેવની માનતા રાખે છે. માનતા રાખે તે વખતે ટીપણા પડાવે કે પછી પાંચ, નવ કે અઢાર ઘોડાનો પીઠોરો દોરાવે છે. માનતા પુરી કરવા માટે આખો પીઠોરો પોતાના ઘરની આગલી ભીંતે લખાવે છે. પીઠોરાની પૂજાવિધિ ખૂબ ધામધુમથી કરે છે. પીઠોરાની પૂજા ‘બળવો’ કરે છે અને પીઠોરો લખાવાનું કામ ‘લખારા’ કરે છે.

પીઠોરા બે પ્રકારના હોય છે :

(૧) અડધો પીઠોરો :

જ્યારે પીઠોરાની માનતા રાખવામાં આવે ત્યારે શરૂઆતમાં માત્ર પાંચ કે નવ ઘોડા પડાવે કે પછી અઢાર ઘોડા પડાવીને પૂજા વિધિ કરાવે છે. આ વિધિને અડધો પીઠોરો તરીકે પૂજવામાં આવે છે. હાલમાં આ પ્રકારનો પીઠોરો ખાસ જોવા મળતો નથી.

(૨) આખો પીઠોરો :

બાબાપીઠોરાની માનતા પુરી કરવા વખતે ઘરની આગલી ભીંતે કે ખપેડા પર પીઠોરાના બધાં જ ચિત્રો લખીને તેની પૂજા કરે છે જેને આખો પીઠોરો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

પિઠોરાની વાત :

ઈંદીરાજની સાત બહેનો હતી. તેમાંથી એકનું નામ કાળીકોયલ હતું. તે એક દિવસ આંબાવાડીમાં ઢોર ચારવા ગઈ હતી. ત્યાં તેની સાથે કંદૂરાણાએ છીનાળું કર્યુ હતું. તેનાથી તેને જે બાળક થયું. ઈંદી રાજની બીકથી કાળીકોયલે બાળકને નદીમાં વહાવી દીધું. ઈંદીરાજની બીજી બહેનનું નામ રાણીકાજળ હતું. તે પાણી ભરવા નદીએ ગઈ હતી. તેને પોતાને કોઈ બાળક હતું નહીં. તેણે નાના બાળકનો રડવાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે બાળકને લઈને ઘરે ગઈ. તેને કળા નામના ઝાડ, વડ અને પીપળાનું દૂધ પીવડાવીને મોટો

કર્યો.

પીઠોરો મોટો થયો ત્યારે તેને ભણવા મૂક્યો. ચાંદીની પેન લઈ આપી. તે ઘણુ બધું શીખીને ઘરે આવ્યો. તેણે મા પાસે ફરવા જવાની પરવાનગી માંગી. તે ફરતો ફરતો કચમેરમાં ગયો. કચમેરના રાણી કૂવા પર પાણી ભરવા આવેલી તેણે એક તીર મારીને તેનું બેડું ફોડી નાખ્યું. તેણે તેને શ્રાપ આપ્યો કે, 'જા, તારો મામો તારો અરધો હક્ક ખાય જશે.' પીઠોરો મામાને શોધવા નીકળ્યો. ધાર, ઈંદોર વગેરે વિસ્તારમાં તે શોધતો ફર્યો પણ તેને તે ન મળ્યો. છેવટે તે કરોડિયાના જાળાનો એક તાતણો પકડીને સ્વર્ગમાં ગયો. ત્યાં ઈંદીરાજા બીકનો માર્યો ઉકરડામાં સંતાય ગયો. ત્યાં પીઠોરાએ તેને શોધી કાઢ્યો. મામાએ તેને અડધી સંપત્તિ આપવાનું કબૂલ કર્યું.

પીઠોરાનું લગ્ન કરવાનું નક્કી થયું પણ તેનો બાપ કોણ એ કોઈને ખબર હતી નહીં. ઈંદીરાજાએ બધા દેવોની સભા બેસાડી અને પીઠોરાને તેમાંથી તેના બાપને બતાવવા કહ્યું. તેણે કંદૂરાણની સામે આંગળી ચીંધી. આ પ્રમાણે પીઠોરાનાં મા બાપ નક્કી થયાં અને તેનું પીઠોરી સાથે લગ્ન થયું. પીઠોરાની માનતામાં તેનાં લગ્નનાં જાનૈયાઓનું ચિત્ર બનાવાય છે.

બાબોઈંદ દેવ :

ઈંદ બે પ્રકારનાં છે :

(૧) જવારિયો ઈંદ અને (૨) કરોડિયો ઈંદ

પીઠોરો લખવાનું પુરું થયા પછી બાબાઈંદની પૂજાવિધિ કરે છે. બાબાઈંદી પૂજાવિધિમાં તેનાં પ્રતીકરૂપે કણબાની ડાળખીઓની પૂજા કરવામાં આવે છે. કણબાનાં વૃક્ષને વિધિસર ઘરે નાચતે વાજતે લઈ આવે છે. જેટલી ડાળોની માનતા રાખી હોય તેટલી જ ડાળો વૃક્ષની પૂજા કરીને લાવે છે. ડાળખીઓ ઘર આંગણે બેસાડીને તેની પૂજા કરે છે. આ પૂજા વિધિ પછી તલવારની અણી વડે બડવો લખેલો પીઠોરો વાંચે છે. વાંચ્યા પછી બડવો ધોબી, વાળંદ, રાણીકાજલ વગેરેના વેશ લે છે.

ગામલોકો અને સગાંઓ ડાળોની ફરતે આખી રાત નાચે છે. તે પછી મળસ્કે બકરાં મરઘાંની બલી ચઢાવી ડાળો ઉખેડી નદી કે કોતરમાં વિધિ પ્રમાણે પધરાવે છે.

પોણગાની વિધિ :

પોણગુ બે પ્રકારનાં હોય છે :

(૧) નાનું પોણગું (૨) બઠ્ઠું પોણગું(મોટું પોણગું)

રાઠવા સમાજમાં જ્યારે ખેતરમાંથી પાક તૈયાર થઈ જાય અને નવું અનાજ ઘરે આવે ત્યારે પોતાનાં પૂર્વજોને તે અનાજ ચઢાવવાની પ્રથા છે. તે માટે પોણગાની પૂજાવિધિ કરવામાં આવે છે. પોણગું પીઠોરો લખ્યા પછી દર ત્રીજા કે પાંચમાં વર્ષે કરવામાં આવે છે. લખાયેલાં પીઠોરાની સાક્ષીમાં તેની વિધિ કરે છે.

આ પૂજાવિધિને તેઓ 'પોણગું' તરીકે ઓળખે છે. પોણગાની પૂજાવિધિ વખતે નવો પીઠોરો લખવામાં આવતો નથી પણ જૂના પીઠોરાની આગળ તેની પૂજાવિધિ કરે છે. પોણગાની આ પૂજાવિધિને પીઠોરાનું 'આણું વાળ્યું' એવું કહેવામાં આવે છે. પોણગામાં પણ ગામ અને સગાંઓને જમાડે છે. પોણગાની પૂજાવિધિ પણ બડવા દ્વારા જ કરાવવામાં આવે છે.

પેઢી બદલવી :

આદિવાસીઓના મોટાભાગના દેવદેવીઓ લાકડાં, પથ્થર કે માટીના બનાવેલાં હોય છે. એની સ્થાપના જે સ્થળે કરવામાં આવે છે તે સ્થળે વૃક્ષો રોપી, વૃક્ષો તથા દેવોને સાચવવામાં આવે છે. એ વૃક્ષો મોટા થાય અને દેવો જુનાં થાય ત્યારે જરૂર પડે તેટલાં જ વૃક્ષો કાપી તેમાંથી જ દેવને ઘડે છે. વળી પાછા નવાં વૃક્ષો ઉગાડવામાં આવે છે. આવો ક્રમ દેવદેવીઓની બાબતમાં જોવા મળે છે.

જૂનાં ભાંગી ગયેલાં દેવદેવીઓનાં સ્થાને નવાં દેવદેવીઓની સ્થાપના કરે છે. જેને પેઢી બદલવી એવું કહે છે. જેમાં ગામનાં પૂર્વજોનાં લાકડાનાં ખૂંટ રોપી પૂજા કરે છે. આ વિધિ ઘણાં વર્ષો બાદ થતી હોય છે. આખા ગામનાં માણસો ભેગાં મળી પેઢી બદલવાની વિધિ કરે છે.

કાળુરાણો દેવ :

આ દેવનું થાનક ગામને સિમાડે હોય છે. ત્યાં સાગનાં લાકડાનાં બે ખૂંટા રોપવામાં આવેલાં હોય છે. તે આખા ગામની સીમની દેખભાળ રાખે છે. ગામમાં કાંઈ ખરાબ થવા દેતો નથી એવી માન્યતા છે. આ

દેવને ગામલોકો બાર મહિને બકરું કે મરઘું ચઢાવી પૂજા કરે છે.

ગોંદી દેવ :

દીવાળીમાં કેટલુંક હલકું ધાન્ય પાકીને ઘરમાં આવી જાય છે. તેમાં બળદનો મોટો ફાળો હોય છે. તેથી દીવાળીમાં બળદની પૂજા તથા છાણમાંથી બનાવેલા ગોંદીની પૂજા થાય છે.

ઘરના દેવદેવી :

ઘરલીદેવી :

રાંધવાનાં ચૂલાની નજીકમાં ભીંત કે ખપેડા પર દેવ માટે સિંદૂરનાં પાંચ ટપકાં પાડવામાં આવે છે. તે જ ઘરલીદેવી. વારતહેવારે ઘરલીદેવીને રાંધેલો ખોરાક ધરાવાય છે. એવું માનવામાં આવે છે કે ઘરલીદેવીને જો યાદ કરવામાં ન આવે તો ઘર આંગણાનાં જીવજંતુ કે પૂર્વજો તે ઘરને પરેશાન કરે છે. તેથી સૌ પ્રથમ ઘરલીદેવીની પૂજા કરવામાં આવે છે.

ઝાંપલ્યોદેવ :

ઘરની આગળ શેરીમાં લાકડાની ખૂંટી ઘડીને રોપવામાં આવે છે તેની પાછળનો ખ્યાલ એવો છે કે આ દેવ ઘરની રક્ષા કરે છે. વરસ પૂરું થાય ત્યારે ઘરનો વડીલ વ્યક્તિ વહેલો ઊઠી સવારે બે દીવા કરી મરઘાંનું કાળજું અને કોપરું અગ્નિમાં નાખીને દારુની ધાર પાડે છે. રોપેલી ખૂંટીને ઉખેડે છે અને આવેલા

દરેક માણસને દારૂ આપાય છે.

કુળદેવી :

રાઠવા સમાજ માને છે કે પોતાની કુળદેવી જુવારનાં કણસલામાંથી પેદા થયેલી. તેથી કણને તેઓ પોતાની કુળદેવી તરીકે પૂજે છે. આ દેવી કુળનું રક્ષણ કરે છે. તેથી દરેક પૂજાવિધિમાં તેનું નામ લેવાય છે. તેમનાં ગાયણાં અને મંત્રોમાં નર્મદાના પેલે પાર 'કનહરી માતા' એવો ઉલ્લેખ આવે છે.

ખત્રિજદેવ :

પોતોના પૂર્વજોની યાદમાં મૂકેલાં સાગનાં કોતરણીવાળા ખૂંટાને તેઓ ખત્રિજ દેવ તરીકે પૂજે છે. આ દેવ પોતાના ઘરનાં વાડા કે ખેતરનાં છેડા પર ગોઠવેલાં હોય છે. વરસમાં જેટલા તહેવારો આવે તેટલા તહેવારોમાં પૂર્વજોને યાદ કરી ભોજન અર્પણ કરે છે.

ગામ અને સીમનાં દેવદેવી :

ગામદેવ :

આખા ગામના રક્ષણ માટે ગામદેવની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. તેનાં સ્થળની નિશાની રૂપે લાકડાનાં ખૂંટા કે માટીનાં ઘોડાઓ જોવા મળે છે. દર વર્ષે ગામમાં દીવાસાની ઉજવણી થતી હોય છે તે ઉજવણી વખતે ગામદેવની પૂજા કરી તેને બકરાં ચઢાવાય છે.

ભાગોળદેવ :

આ દેવ ગામનાં સીમની રક્ષા કરે છે. ગામનાં પશુઓ અને માણસોમાં સીમ બહારથી કોઈ રોગચાળો આવી નહીં જાય તે માટે તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ દેવની જેઠ મહિનામાં વરસાદ વરસે ત્યારે પૂજા કરાય છે.

જીવજંતુ-પશુઓના દેવદેવી :

વાઘટોરદેવ :

વાઘટોર એ ડુંગરદેવ છે. તે છોટાઉદેપુરની પૂર્વ દિશામાં આવેલો છે. આસપાસના લોકો આ સ્થળને વાઘટોર કે વાઘદેવ તરીકે ઓળખે છે. આ સ્થળે લોકો વાઘદેવની બાધા માનતા લે છે. ચોમાસામાં ગામ-સીમમાં ફરતાં ઢોરઢાંખરને કોઈપણ પ્રકારે નુકશાન ન થાય તે માટે આ દેવની પૂજા કરે છે.

વાઘેશ્વરીદેવી :

વાઘસ્થળના ડુંગરની થોડે નજીક પૂર્વ દિશામાં વાઘેશ્વરી દેવીનું થાનક આવેલું છે. આ સ્થળને ત્યાંના સ્થાનિક આદિવાસીઓ વાઘેશ્વરી તરીકે પૂજે છે. કહેવાય છે કે વાઘેશ્વરી અને વાઘદેવ બંન્ને પતિપત્ની છે. તેથી વાઘની પૂજા સાથે વાઘણની પણ પૂજા કરવામાં આવે છે.

ઝેરીયોદેવ :

સીમ શેઢે ચરતાં ફરતાં પશુઓને કોઈ ઝેરી જીવજંતુ, સાપ વગેરે કરડે અને તેનું ઝેર ચઢે ત્યારે તે ચઢેલા ઝેરને ઉતારવા બડવો ઝેરીયા દેવની બાધા રાખે છે. આ ઝેરીયો દેવ ઝેર ઉતારનારો હોવાથી તે ઝેર ઉતારી આપે છે. જો પશુને ચઢેલું ઝેર ઉતરી જાય તો બડવો ઝેરીયા દેવની પૂજા કરીને તેની માનતા પુરી કરે છે.

બોકળીયોદેવ :

મોટાભાગના રાઠવાઓમાં બકરાં પાલન વધારે હોય છે. બકરાઓમાં આવેલી બિમારી દૂર કરવા માટે તેઓ બોકળીયા દેવની બાધા રાખે છે. બકરાં સારાં થઈ જાય તો દેવના નામનો દીવો કરી તેની પૂજા કરે છે.

બાબોભેંહોદેવ :

આ દેવની બાધા માનતા પણ ઢોરઢાંખરની રક્ષા માટે રખાય છે. ગાય કે ભેંસને વેતર આવે પણ ગર્ભ ન રહેતો હોય ત્યારે બડવો અળદનાં દાણા મંતરી આપે છે. તેને માલિક ગાય કે ભેંસના શીંગડે બાંધે છે. તેનાથી તેનો ગર્ભ રહે છે. જ્યારે ગાય કે ભેંસ વિયાય પછી સવા મહિને બડવો ભેહાદેવના સ્થળે લીંપણ કરી દીવો કરી માટીનો ઘોડો મૂકી બકરાની બલી ચઢાવે છે.

ગોવાળદેવ કે કાળીયોદેવ :

આ દેવનો વાસ સીમમાં હોય છે. ગોવાળીયાઓનાં ઢોર ઘરે વળતી ફેરે ક્યાંક જંગલોમાં એકાદ ઢોર રહી જાય ત્યારે તે પાછું ઘરે હેમખેમ પહોંચે તે માટે આ દેવની બાધા માનતા રાખે છે અને ઢોર જ્યારે ઘરે પાછું આવી જાય ત્યારે આ દેવની પૂજા કરી માનતા છોડવામાં આવે છે.

ખતીયોદેવ :

ઢોરોના પગમાં લાગતો મોવાળા નામનો રોગ જ્યારે કોઈ ઢોરને લાગે છે ત્યારે ખતીયા દેવની બાધા રાખવામાં આવે છે. પશુના પગની બિમારી સારી થઈ જાય ત્યારે આ દેવની પૂજા કરવામાં આવે છે.

ગામગુંદરાજદેવ :

ગામનાં ઢોરો જ્યાં બપોરે બેસાડાતાં હોય તેવી જગ્યાને ગામગુંદરાજદેવ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ દેવની દીવાસા દીવાળી જેવા તહેવારો વખતે ગોવાળિયાઓ ખાવાનું મૂકીને પૂજા કરે છે.

બાળકોનાં દેવદેવી :

વેરાઈમાતા :

રાઠવાઓ માને છે કે વેરાઈમાતા પવનનાં રુપમાં રહે છે. જ્યારે કોઈ બાળકને તેનો પવન લાગી જાય

ત્યારે તે બાળક ભાગ્યે જ બચે એવી લોકમાન્યતા છે પરંતુ વેરાઈમાતાની માનતા બાધા લેવાથી બાળક સારું થઈ જાય છે. નાના બાળકને વેરાઈનો પવન લાગે અને તેની બાધાથી બાળક બચી જાય તો તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. ક્યાંક કેટલાક વિસ્તારોમાં વરસાદને રિઝવવા અને તેને લાવવા માટે વેરાઈમાતાની પૂજા કરે છે. ગામની સ્ત્રીઓ ભેગી થઈને વેરાઈમાતાના ગરબા ગાઈને રમતી હોય છે.

આઠેમમાતા :

કોઈ ગર્ભવતી સ્ત્રીને સુવાવડમાં મુશ્કેલી આવે, બાળક માનાં પેટમાંથી બહાર આવવામાં મુશ્કેલી અનુભવે ત્યારે દાયણ આઠેમમાતાની બાધા રાખે છે. અને માતા સરળતાથી બાળકને જન્મ આપે ત્યારે તેની બાધા પુરી કરવા આઠેમમાતાની પૂજા કરે છે.

સ્ત્રીઓ માટેનાં દેવદેવી :

થોણીમાતા :

થોણીમાતા ચોખ્ખી માતા ગણાય છે. સ્ત્રીને સુવાવડ પછી સ્તનમાં દૂધ ન ભરાતું હોય ત્યારે બડવા કે પૂજારા જેવા વ્યક્તિઓ થોણીમાતાના નામે સ્તનમાં દૂધ ભરાવાની બાધા માનતા કરી આપે છે. જો તે બાધા ફળે તો આ માતાની પૂજા કરવામાં આવે છે.

તોરણીયોદેવ :

રાઠવા આદિવાસીઓમાં જ્યારે કોઈ સ્ત્રીને ગર્ભ રહેતો ના હોય ત્યારે તેવી સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહેવા માટે બડવાઓ તોરણીયાદેવની બાધા કરી આપે છે. જો લીધેલી બાધાથી સ્ત્રીને ગર્ભ રહી જાય તો તોરણીયાદેવની પૂજા કરાય છે.

પ્રેમ અને લગ્નનાં દેવદેવી :

સિંભોળીમાતા :

ખાસ કરીને લગ્નની વિધિ આ દેવીની પૂજાથી શરૂ થાય છે. ગામનો પૂજારો વર કે લાડીને સાંજના સમયે સગાં સંબંધીઓને સાથે લઈ જઈ ગામને સિમાડે જ્યાં સિંભોળીમાતાની સ્થાપના કરવામાં આવી હોય તે સ્થળે જઈને પૂજા વિધિ કરે છે.

સનાડીયોદેવ :

રાઠવાઓમાં છોકરા છોકરીને પરણાવવા માટે બંને પક્ષે વાત કરવા માટે વચેટીયાની જરૂર પડતી હોય છે. વચેટીયા તરીકે કામ કરતા વ્યક્તિને 'ભાંજગડીયો' કહેવાય છે. જ્યારે કોઈ છોકરા છોકરીની લગ્નની વાત કરવાની હોય છે તેને 'ભાગેડુ' કહે છે. આ ભાગેડાની વિધિમાં છોકરા છોકરી વચ્ચે પ્રેમ ઊભો થાય અને બંને પક્ષ લગ્ન માટે તૈયાર થાય તે હેતુથી સનાડીયાદેવની પૂજા કરે છે.

વરસાદનાં દેવદેવી :

દૂધીયોદેવ :

દૂધીયોદેવ વરસાદ અને પાકની ખાતરી આપતો દેવ છે. તેની પૂજાવિધિથી ચાલુ વર્ષે વરસાદ કેવો રહેશે અને પાક સારો થશે કે નહીં તેની ખાતરી કરવામાં આવે છે.

સાંગતીયોદેવ :

સાંગતીયાદેવને પણ વરસાદના દેવ તરીકે પૂજવામાં આવે છે.

કાળુરણો કે કંદુરાણો :

કાળુરાણો એના ગુણધર્મો પ્રમાણે વરસાદના પાણીથી ભરાયેલા કાળા વાદળોનો દેવ છે. મુખ્યત્વે તેની પૂજા બાબાપીઠોરાની પૂજા વખતે પણ કરાય છે.

રાણીકાજળ :

રાણીકાજળ પણ વરરસાદની દેવી તરીકે પૂજાય છે. તેનું થાનક મધ્યપ્રદેશના નર્મદા કાંઠાઓના સાતપુડા પહાડોમાં આવેલું છે. ખેતરોમાં વાવણી કરી દીધાં પછી જો વરસાદ ના આવે તો અહીંના આદિવાસીઓ રાણીકાજળ માતાના ડુંગરે બાધા કરીને જતાં હોય છે. આ બાધાના સમય દરમિયાન જે

બડવાઓએ બાધા લીધી હોય તે બડવાઓ રાણીકાજળના ડુંગર પર જઈને જ્યાં સુધી વરસાદ ના આવે ત્યાં સુધી ખાદાપીધા વગર બેસી જાય છે. કહેવાય છે કે રાણીકાજળ બડવાઓની આવી આકરી પૂજાથી આખરે વરસે છે. વરસાદ આવે ત્યારે આસપાસના ગામોનાં લોકો રાણીકાજળ માતાના ડુંગરની તળેટીમાં પાડાં કે બકરાંની બલીથી તેનો ઉત્સવ કરે છે. કેટલાક રાણીકાજળની પૂજા કરનારા બડવાઓ વરસાદ કયા દિવસે અને કયા સમયે આવશે? તેની ચોક્કસ આગાહી પણ કરી શકે છે.

પ્રાકૃતિક તત્ત્વોના રુપમાં દેવદેવી :

સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓ :

સૂર્યને રાઠવાઓ હુરીયોદેવ કહે છે. તેઓ સૂર્યને બધાનો પાલક તરીકે ઓળખાવે છે. 'તેના વગર જગતમાં અંધારું છવાય જાય અને આપણે બધાં હતાં ન હતાં જેવા થઈ જઈએ' એવું તેઓ કહે છે. ચંદ્રને તેઓ હાંદરીયો કે સાંદો તરીકે ઓળખે છે. તે સિવાય ઘણાં ખરાં તારાઓને પણ તેઓ દેવ તરીકે પૂજે છે. મેડીયાતારા વિશે તેઓ કહે છે કે 'તે આખા જગતનો ખૂંટ છે. તેથી તે આકાશમાં બધાની મધ્યમાં રહે છે.' તે ઉપરાંત જુહી તારો, કમળતારો, પોપટ તારો, ફેણી તારો, હૈણી ગોવાળિયા, ડોહી અને ચોર આ બધા મોટા મોટા દેવલોક છે. આ બધા તારાઓને પણ તેઓ તેમના જીવન સાથે જોડીને તેમની સાથે આદરપૂર્વક વ્યવહાર કરે છે.

ડુંગરો અને નદીઓ :

ટુંડવા ટુંડવી :

ટુંડવા અને ટુંડવીને સ્થાનિક રાઠવાઓ બાબોટુંડવો અને આયીટુંડવીના નામથી ઓળખે છે. આ ડુંગરો છોટાઉદેપુર તાલુકાના મોટી સઢલી ગામની પશ્ચિમે આવેલાં છે. કહેવાય છે કે જૂના વખતમાં ટુંડવો અને ટુંડવી બેઉ પતિ પત્ની હતાં. તેઓ છોટાઉદેપુર તાલુકાના ટુંડવા ગામમાં રહેતાં હતાં. એક દિવસ તેઓ એકબીજાના માથામાંથી જૂ કાઢતાં હતાં. એવામાં ત્યાં જેઠ આવી ગયો. બંને શરમના માર્યા ટુંડવા ગામ છોડીને મોટીસઢલી ગામમાં આવતાં રહ્યાં. ત્યારથી તેઓ અહીં જ વસી ગયા હતાં. બાબોટુંડવો અને આયીટુંડવી વિશે એવું પણ કહેવાય છે કે, તેઓ બહુ જૂના સમયમાં જે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના જીવનની જરૂરિયાતની વસ્તુ માંગતાં તો તેઓ ખુશીથી આપતાં હતાં પણ માંગેલી વસ્તુ ફરીથી આપી જવાની શરતે. એટલે આસપાસના લોકો આજે પણ જુની શ્રધ્ધાથી બાબાટુડવા અને આયીટુડવીની માનતા રાખી પોતાની મનની ઈચ્છાઓ પૂરી કરી ડુંગરે ઘોડા ચઢાવે છે. દર વર્ષે અખાત્રિની રાત્રે પૂજારા અને બડવાઓ આસપાસના લોકો સાથે ડુંગર પર ચઢી દીવો કરે છે.

માખણીયો કે હુળહુળીયો :

માખણીયો છોટાઉદેપુર તાલુકાના ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલ સુખીડેમની નજીક પથ્થરોથી ઘેરાયેલો મોટો ડુંગર છે. જેને સ્થાનિક રાઠવાઓ હુળહુળીયાના નામથી પણ ઓળખે છે. આ ડુંગરની ટોચે તળાવમાં એક

માછલી રહે છે. કહેવાય છે કે, તે જે દિવસે દરિયાનું પાણી પીશે તે દિવસે દુનિયાનો નાશ થશે. આ માન્યતાથી પ્રેરાઈને લોકો તેની પૂજા કરે છે.

રતુમાળ :

રતુમાળ મધ્યપ્રદેશના રતનમાલની નજીક વિંધ્યાચળની ટેકરીઓમાં આવેલો ડુંગર છે. જળપ્રલય વખતે રાઠવાઓના પૂર્વજો રતુમાળ ડુંગર પર ચઢી ગયાં હતાં. રતુમાળથી તેમનો વંશવેલો ફરીથી ચાલતો રહ્યો હોવાથી તેને આદરપૂર્વક દર વર્ષે અખાત્રિની રાતે દીવો કરી પૂજા કરે છે.

ફેણાઈનો ડુંગર :

વડોદરા જિલ્લાના ચલામલી ગામની નજીક આવેલા આ ડુંગર વિશે કહેવાય છે કે, તે પાવાગઢ બનતો હતો. એવામાં પાવાગઢે તેને છુટ્ટું પાટું માર્યું હતું. મારના બીકે તે પાવાગઢ બનતો અટકી ગયો હતો. આવી માન્યતા સાથે ત્યાંનાં સ્થાનિક આદિવાસીઓ તેની પૂજા કરે છે.

ભરથાર :

ભરથારને રાઠવાઓ ભથાર કહે છે. ભથારનો અર્થ રાઠવી ભાષામાં બપોરનું ભાથું લઈને ખેતરે જનારી સ્ત્રી એવો થાય છે. આ ડુંગર છોટાઉદેપુરથી ઉત્તરે-પશ્ચિમમાં ભરકુંડાગામની નજીક આવેલો છે. તેના વિશે પણ કહેવાય છે કે, તે પાવાગઢ બનતો હતો. તેણે કૂતરી અને મરઘાને તે રાત સાચવી લેવા

કહેલું પરંતુ મરઘો અને કૂતરીએ વચન પાળ્યું નહીં તેથી તે પાવાગઢ બનતાં બનતાં રહી ગયો.

બાબોખેંગાર :

બાબોખેંગાર છોટાઉદેપુરથી પશ્ચિમે ખજુરીયા ગામની નજીક આવેલો ડુંગર છે. જૂના વખતમાં આસપાસના લોકોને આ દેવ પાસેથી પોતાની જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ ઉછીની લઈ આવતાં હાતાં. કોઈ સમયે એવું બન્યું કે, એકાદ માણસ પૈસાના બદલામાં માટીના ઠીકરાં મૂકી આવેલો ત્યારથી તે દેવે લોકોને ઉછીનું આપવાનું બંધ કરી દીધું હતું. આ માન્યતાથી લોકો આજે પણ તેની દેવ તરીકે પૂજા કરે છે.

ઓણીનદી :

ઓણી નદી વિશે કહેવાય છે કે જો ચોમાસામાં તેનું પાણી ઝરવા નામની નદી કરતાં આગળ નીકળી જાય તો તે વર્ષે સાત પ્રકારના ધાન્યો પાકે છે. આવી માન્યતાથી રાઠવાઓ તેને દેવરૂપ આપી તેનું પણ વારતહેવારે પૂજામાં નામ લાવી વચન બોલે છે.

ઝરવો :

ઝરવો એ નદી છે પરંતુ સ્થાનિક રાઠવાઓ તેને પુરુષના નામથી જ ઓળખે છે. કહેવાય છે કે ઝરવાને ઓણી નદી સાથે પરણવું હતું પણ તે તેની સાથે પરણી શક્યો નહીં તેથી તે દર વર્ષે તેના પાણીના ધોધમાં કોઈને કોઈ રીતે માણસને લઈ લે છે. એવું માનવામાં આવે છે. એવી પણ એક લોક માન્યતા છે કે, જે

વર્ષે સોમાસામાં ઝરવો ઓણીનદી કરતાં પહેલો આવે તે વર્ષે ધાન્યો બરાબર પાકતાં નથી. આ બધી માન્યતાઓથી બંધાયેલા લોકો ઝરવાને પણ દેવ માની પૂજા કરે છે.

ઓર :

રાઠવા આદિવાસીઓ નર્મદાને રેવલી કે રેવા નામે અને ઓરસંગને ઓર કે દેવલી તરીકે ઓળખે છે. કહેવાય છે કે, રેવલી અને દેવલી બે બહેનો હતી. જ્યારે તેઓ નદીના રૂપમાં ધરતી પર વહેતી નીકળી તે વખતે દેવલી રેવલી કરતાં ખૂબ ઝડપથી આગળ જવા લાગી હતી. તેને ઝડપથી આગળ જતાં જોઈ રેવલીએ તેના પર વચન નાખ્યું કે, જા, તું આગળ જા, તારું પેટ ફાડશે તો ય તારામાં પાણી નહીં નીકળે. ત્યારથી રેવલીમાં ભરપૂર પાણી રહે છે અને દેવલીમાં ચોમાસા પૂરતું જ પાણી જોવા મળે છે.

કરો :

કરો નદી કવાંટ તાલુકાના કડીપાણી વિસ્તારમાંથી નીકળી કવાંટ થઈ આગળ વધે છે. આ નદી વિશે કહેવાય છે કે જો ચોમાસાનું પહેલું પાણી હેરણ નદીના પાણી કરતાં આગળ નીકળી જાય તો તે વર્ષે ખેતીમાં પાક સારો થતો નથી. તેથી પોતાના ખેતરનો પાક સારો થાય તે માટે કરાને આદરભાવથી જૂએ છે.

હેરણ :

હેરણ એ મધ્યપ્રદેશમાંથી આવતી નદી છે. તે પાનવડ થઈને આગળ વધે છે. કહેવાય છે કે જો

ચોમાસાનું પહેલું પાણી કરા નદીથી આગળ નીકળી જોય તો તે વરસે હર્યુંભર્યુ થઈને ખૂબ પાકે છે.

રોટી વહેવાર, ખાનપન, આહારવિહાર સંબંધી માન્યતા

રાઠવા સમાજ ગામરચનાની દૃષ્ટિએ એક જ રક્તસંબંધના માળખામાં રહેતો દેખાય છે. પોતાના મા બાપથી અલગ રહેતા દિકરાઓ પણ સામૂદાયિક રીતે એક જ જમીન પર રહે છે. તેથી તેમનામાં રક્તસંબંધોનું ખાસ મહત્ત્વ જોવા મળે છે. પારિવારીક ભાવનાઓથી જોડાયેલા તેઓ પરિવારનાં દરેક સભ્યોને સરખું માન સન્માન આપે છે. પોતાના ઘરમાંથી બીજે ગામ પરણાવેલી પોતોની દિકરી કે જમાઈને પણ તેમનાં કુટુંબમાં આદરભર્યુ સ્થાન આપે છે. સામાજિક પ્રસંગો અને ધાર્મિક વિધિવિધાનોમાં પણ પોતાના સમુદાયની સાથે દરેક પરિવાર પોતાપણાની ભાવનાથી વર્તતાં જોવા મળે છે. ઘરમાં કોઈ વાર તહેવાર હોય તો ગામમાં વસતાં પોતોનાં રક્તસંબંધીઓને તેઓ ઘરે જમવા માટે આદરપૂર્વક બોલાવતાં હોય છે. કુટુંબની વડીલ સ્ત્રી કે પુરુષ આવેલ પોતોના સગાંને ભાવથી જમાડતાં હોય છે. કેટલાંક દૂરનાં સગાં કે બહાર ગામે પરણાવેલી દિકરીને તેઓ તહેવારના દિવસે રાંધેલ વાનગીઓ આપવાં જતાં પણ જોવા મળે છે. આમ, પોતના દીકરા દિકરીઓ, ભાઈ ભાંડુઓ અને સમાજમાં સાથે બેસીને જમે છે. એક બીજાનાં ઘરે ખાવાનું આપ લે કરે છે. કેટલાક સંજોગોમાં જો કોઈના ઘરે ખાવાનું અનાજ ખૂટે તો તેઓ એકબીજાને અનાજ પણ પૂરું પાડતાં જોવા મળે છે.

રાઠવા સમુદાય જે ગામોમાં વસવાટ કરે છે તેવા ગામોમાં ધાણક, નાયક, તડવી, રોહિત કે હરિજન

જાતિના લોકો પણ રહે છે પરંતુ રાઠવાઓ ગામમાં વસતાં નાયક, ધાણક કે હરિજન સાથે રોટી વહેવાર કરતાં જોવા મળતાં નથી. પણ છોટાઉદેપુરની પૂર્વમાં વસતાં રાઠવાઓનાં કેટલાક ગામોમાં થોડે અંશે કેટલાક પ્રસંગોમાં સાથે ઊઠવા બેસવા અને જમાવાનો રિવાજ જોવા મળે છે. તે સિવાય મોટાભાગનાં રાઠવાઓમાં ધાણક, નાયક કે હરિજનો સાથે રોટી વહેવાર જોવા મળતો નથી.

ખાવાપીવાની રીતોમાં તેઓ ઘણેખરે અંશે ઋતુચક્રને ધ્યાનમાં રાખે છે. બદલાતી ઋતુઓમાં હવામાનમાં થતાં ફેરફારોને જોઈને તેમના પૂર્વજોએ ખાધાખોરાકી માટે ચોક્કસ ખ્યાલો ઊભાં કરેલાં જોવા મળે છે.

સામાન્ય રીતે ખેતીમાં મકાઈ, જુવાર, સામેલ, ડાંગર, વગેડું, બાજરી, ઘઉં, કોદરા જેવા ધાન્યોની ખેતી કરે છે.

કઠોળમાં અડદ, તુવેર, મગ, ચોળા, ચણા, વાલોળ, મઠ વગેરે કરે છે. તેથી ખોરાકમાં પણ તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે.

મકાઈ, જુવાર, ડાંગરનાં રોટલાં ખાય છે. જ્યારે ઘઉં અને બાજરીનો ઉપયોગ તેઓ ખોરાક તરીકે નજીવા પ્રમાણમાં કરે છે. રોટલા સાથે અળદ કે તુવેરની દાળ વિશેષ હોય છે. દાળ અને ભાત તેમનો મુખ્ય ગણાય તેઓ ખોરાક છે. ઘેંશ(રાબડી), મકાઈનું ભૈડકું, દૂધ કે છાશ પણ હોય છે. વિશેષમાં તેઓ ખાટીભાજી, પૂવાડિયાની ભાજી, ફોંગની ભાજી, આંબલીનો મોર, સરગવાની ભાજી, ચણાની ભાજી, મેથી કે પાલક વગેરે ભાજીઓનો ભરપુર વપરાશ તેમના જીવનમાં જોવા મળે છે. તે ઉપરાંત ઝરકલાની ભાજી,

કોલિયારીની ભાજી, ગૂંદાની ભાજી વગેરે પણ ઋતુ અનુસાર ખાવાની રીત છે.

બંદીનો તહેવાર અને ખાવાની રીત :

ચોમાસું શરૂ થાય એટલે પર્યાવરણ ભેજવાળું થાય. આ ભેજવાળા વાતાવરણમાં લોકોની પાચનશક્તિ નબળી થાય. એ ખ્યાલથી રાઠવાઓના પૂર્વજોએ એક ખાસ દૃષ્ટિકોણથી બંદીનો તહેવાર નક્કી કર્યો છે. જેમાં આ તહેવારના દિવસે લોકો જે કંઈ સારું માઠું તળેલું ખાવું હોય તે ખાય લે છે તે પછી તહેવારના બીજે દિવસથી તેલમાં તળેલું ખાવાની સમાજમાં બંદી ફરમાવાય છે. બંદીથી બંધાયેલા લોકો સવા મહિના સુધી બાફેલો ખોરાક ખાતાં હોય છે. પરિણામે ચોમાસાના ભેજવાળા વાતાવરણમાં પોતાના શરીરને સારી રીતે સાચવી શકે છે.

વિશિષ્ટ વાનગીઓ :

વાર તહેવારોમાં કે કોઈ પ્રસંગોમાં તેઓ અડદનાં ઢેબરાં મુખ્ય વાનગી તરીકે બનાવે છે. તે ઉપરાંત મકાઈનાં ઢેબરાં, પુરી, ભજીયાં, ચોખા કે ઘઉંના લોટના તીખા કે ગળ્યાં પૂડાં બનાવે છે.

આ સિવાય કોળાની ખીર, કોળાનું ગળ્યું ભાત તેલ કે ઘી સાથે ખવાય છે. ચોખાનો બાફેલા લોટથી બનાવેલા સુશિયા તેની સાથે ઘી કે ચોખાનાં લોટની ગળી કઢી વગેરે ખાય છે. ભગત સિવાયના રાઠવાઓ બકરું, મરઘું, દારૂ, તાડી વગેરે પ્રસંગો કે વાર તહેવારોમાં લે છે. કેટલાક ભગત રાઠવાઓ પણ દારૂ પીવામાંથી બાકાત નથી. તે ઉપરાંત ઋતુ પ્રમાણે મળતાં ફળ ફૂલોને અનેક રીતે ખાય છે.

મહૂડામાંથી જેમ દારૂ તૈયાર થાય છે તેમ મધમીઠી વાનગીઓ પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે. મહૂડાં શેકીને તેમાં ચણા, મગફળી, ધાણી ભેળવીને તેના લાડુ બનાવીને ખાવાની રીત પણ જોવા મળે છે. ક્યારેક લોટમાં બાફેલા મહુડાંનું પાણી અને વાટેલાં મહુડાં ભેળવીને ઢોકળાં કરી વડનાં પાનમાં બાફીને ખાવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત તાજાં મહુડાં રાંધી તેના પાણીમાં ચોખા નાખી ખીર બનાવવામાં આવે છે. બાફેલા મહૂડાંનાં પાણીમાં લોટ નાખી શીરો પણ બનાવે છે.

ખેતી સંબંધી વિધિ

છેડાજાતરમાતાની વિધિ :

છેડાજાતર ખેતરની દેવી છે. ખેતરનાં છેડે તેનું થાનક હોય છે. એવું માનવામાં આવે છે કે, ખેતરમાં ઓરેલું ધાન્ય જમીનમાંથી બહાર આવે અને મોટું થઈ, ફૂલ આવી દૂધે ભરાઈ, પાક તૈયાર થાય ત્યાં સુધી તેની દેખરેખ-સંભાળ જાતરમાતા રાખે છે. ખેતરમાં પાક તૈયાર થઈ ગયા પછી તૈયાર થયેલો પાક આ દેવીને ચઢાવીને તેની પૂજા કરે છે. જો ખેડૂત તેવું કરવામાં ચૂકી જાય અથવા આવી પૂજા કરે નહીં તો તે દેવી ઊભા પાકને નુકશાન કરે છે.

ખેડામાતાની વિધિ :

વરસાદની શરૂઆત થતાં પહેલાં બળદની મદદથી હળલાકડા વડે ખેતરને ખેડવામાં આવે છે. ધરતીની

પૂજા કર્યા પછી ખેતરમાં હળથી પાંચ ચાસની ખેડ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે ખેતરમાં ખેડાયેલી જમીનને ખેડામાતા તરીકે ઓળખાવી પૂજા કરવામાં આવે છે.

ખેતરપાડાનીપૂજાવિધિ :

ખેતરપાડા દેવનું થાનક ખેતરના છેડે કોઈ ઝાડ નીચે બેસાડાય છે. ખેતરમાં તૈયાર થયેલાં પાકને કોઈ ચોર ચોરીને લઈ જઈ શકે નહીં તે માટે આ દેવની પૂજા કરવામાં આવે છે. એવું માનવામાં આવે છે કે, આ દેવ ખેતરમાં ચોરી કરવાના હેતુથી આવેલાં માણસને પાડાના વેશે ભગાડે છે.

મેડની પૂજાવિધિ :

ખેતરમાં તૈયાર થયેલાં પાકને લણણી કરી ખળામાં લાવવામાં આવે છે. અનાજ સાફસુફ કરી કાઢવા માટે બનાવેલા ખળાની વચ્ચે એક પાંખિયાળું લાકડું રોપે છે. આ લાકડાના આધારે ખળામાં ફરતાં બધાં બળદો અનાજ કાઢવામાં મદદ કરતાં હોય છે. તેથી આ ખળામાં રોપેલું લાકડું કે જેને મેડ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ મેડને રાઠવા આદિવાસીઓ મેડિયાદેવ તરીકે પૂજે છે.

નોંદરિયાદેવની પૂજાવિધિ :

ખેતરમાં વાવણી કર્યા પછી પાકની સાથે નિંદામણ પણ ઊગી નીકળે છે. આ ઘાસથી ધરતી લીલીછમ્મ થઈ જતી હોય છે. આ લીલીછમ્મ ધરતી તેમના જીવનમાં અનેરો આનંદ અને ઉત્સાહ ભરી

દે છે. તેઓ પોતના ખેતરોમાં કરેલા પાકને પોષણ સારી રીતે મળે તે હેતુથી નિંદામણને કાઢી નાખે છે. આ નિંદામણને કાઢવા માટે તેને આદર પૂર્વક પૂજાવિધિ કરી તેને દુઃખ થાય નહીં તે રીતે તેના પ્રતીકરૂપે તણખલાની પૂજા કરે છે.

પ્રજનન સંબંધી માન્યતા

રાઠવા આદિવાસીઓ માને છે કે, જે સમયે સ્ત્રી માસિકધર્મમાંથી ચોખ્ખી થયેલી હોય અને તેવા સમયે જો કોઈ સ્ત્રી પુરૂષ અંધારીયામાં શરીરસંબંધ બાંધે અને સ્ત્રીને જો ગર્ભ રહે તો છોકરો જન્મે છે. અજવાળીયામાં શરીરસંબંધ બાંધે અને ગર્ભ રહે તો છોકરી જન્મે છે.

ગુઢ વિદ્યા

રાઠવાઓ મુખ્યત્ત્વે ત્રણ તત્ત્વોને મેલાં માને છે : ભૂત, ડાકણ અને વેછીં.

ભૂત :

કોઈ બડવો, ભગત કે જેણે મંત્રતંત્રની વિદ્યા શીખેલી હોય તેવો વ્યક્તિ મરી જાય ત્યારે તે અતિશય ભયંકર અને શક્તિશાળી ભૂતના સ્વરૂપે ધરતી પર ભટકતો રહેતો હોય છે.

ભૂતના પ્રકારો :

(૧) મસાણિયો ભૂત :

સ્મશાનમાં રહેનારો આ ભૂત નિરઉપદ્રવી હોય છે. આ ભૂતનો દરજ્જો રાજા જેવો ગણાય છે. કહેવાય છે કે અન્ય ભૂતો એની સેવાચાકરી કરતાં હોય છે. તે માથે પાઘડી, અંગરખું અને હાથમાં હૂક્કો રાખે છે. તેની સાધના કરવાથી અનેક નાનાં મોટાં કાર્યો તે કરી આપે છે. વાર તહેવારે તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને શ્રાધ્ધ-ડોચરી વખતે મસાણિયો બાજ આ ભૂત માટે જ મૂકવામાં આવે છે.

(૨) કરમધ્યો ભૂત :

આ ભૂત કણબાના વૃક્ષમાં રહે છે. પૂજા માટે જ્યારે આ વૃક્ષની ડાળો લેવામાં આવે છે ત્યારે આ ભૂતના નામનો ભોગ ત્યાં આપવામાં આવે છે. આ ભૂત પણ ઉપદ્રવી નથી.

(૩) ભૂત :

આ ભૂતને જ લોકો સામાન્ય રીતે ભૂત તરીકે ઓળખે છે. તેનો દેખાવ હાડપિંજર જેવો હોય છે. તે વિવિધ પ્રકારનાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. તે મુખ્યત્વે પીપળો, આમલી કે ઘટાદાર વૃક્ષોમાં રહે છે એવું માનવામાં આવે છે.

ડાકણ :

રાઠવાઓની ધાર્મિક દંતકથાઓમાં જોગણી-ડાકણનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. તેઓ માને છે કે પૃથ્વીની

ઉત્પત્તિ થઈ તે પહેલાં ડાકણનું અસ્તિત્ત્વ હતું અને દેવની સૃષ્ટિમાં પણ ડાકણનું સ્થાન છે. તેમ જોવા મળે છે.

ડાકણ ફક્ત સ્ત્રી જ હોય છે એવું નથી પુરૂષો પણ ડાકણા હોય છે એવું જાણકારો બતાવે છે. ડાકણ વિદ્યા શીખનાર કોઈ બીજી અન્ય વ્યક્તિ ન મળે તો ડાકણ બનેલાં સ્ત્રી પુરૂષો પોતાના કુટુંબમાંથી દીકરા, દિકરી કે વહુને તેમની વિદ્યા શીખવે છે. વિદ્યા શીખવવામાં 'ડાકણપ્યાલો' પીવડાવવામાં આવે છે. જેમાં મરઘીનું લોહી, દારૂ, પ્યાલો અફીણ, અને શક્ય હોય તો માણસનું કાળજું ખવડાવાય છે. પછી રોજ મંત્રેલું દાતણ કરાવવામાં આવે છે. ડાકણપણું ચલાવવા દર વર્ષે તેના મંત્રોની વારંવાર સાધના કરવી પડતી હોય છે. ડાકણવિદ્યા શીખેલા ગોત્રદેવીએ દીવો કરી કાળી ચૌદશના દિવસે મંત્ર જપી ધૂણે છે. તેને 'વેદભણે' એવું કહેવામાં આવે છે. ડાકણ પ્રથમ ગામદેવ અને ખેડૂબાઈની રજા લઈને જ પોતાનું કામ શરૂ કરતી હોય છે.

વેંછી વંતરી :

કોઈપણ સગર્ભા સ્ત્રી અવસાન પામે ત્યારે તે વેંછી બને છે એવી માન્યતા છે. આવી સ્ત્રીને વેંછી બનતી અટકાવવા માટે તેના શબની નીચે દર્ભની સળીઓ ચોકડી બનાવી મૂકવામાં આવે છે. વેંછી દિવસે કે રાતે ફરતી હોય છે. તે દેખાવે ભયાનક રૂપમાં હોય છે. તેનું માત્ર આગલું શરીર માસ ચાંમનું બનેલું હોય છે અને પાછળ ખૂલ્લું હાડપિંજર હોય છે. તેના માથે દીવો બળતો હોય છે. જો કોઈ વ્યક્તિ તેને જોઈ

લે તો તેને કશું થતું નથી પરંતુ જો વેંછી તે વ્યક્તિને જોઈ લે તો વ્યક્તિ ભારે માંદગીમાં સપડાય છે.

ચોખ્ખી વિદ્યા :

પૂજારાની વિદ્યાને રાઠવા સમુદાયમાં ચોખ્ખી વિદ્યા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે ગામના, સીમના, ખેતર કે અન્ય દેવદેવીઓની પૂજાવિધિ કરતો હોય છે. તે બધાના રક્ષણ અને સુખશાંતિની માગણીઓ મૂકનારો હોવાથી તેને લોકો ચોખ્ખો ગણતાં હોય છે.

વારસાઈ

સમાજ પાસેથી મળતી વારસાઈ :

વ્યક્તિને સમાજ પાસેથી વારસામાં સાંસ્કૃતિક જીવનવ્યવહારની રીતચાલ, પરંપરાનું જ્ઞાન અને આગલી પેઢીનાં અનુંભવોનો નીચોડ પ્રાપ્ત થતો હોય છે.

કુટુંબ પાસેથી મળતી વારસાઈ :

પિતાનું કર્જ કેવચન :

માબાપે જીવતે જીવત કોઈ પાસેથી કર્જ કાઢેલું હોય અને જો માબાપ તેને ચુકવી શક્યાં ન હોય તેવા સમયે મૃત્યુ પામ્યા હોય તો એવા સંજોગોમાં માબાપે કરેલું દેવું પોતાના પુત્રને માથે વારસાના રૂપમાં આવતું

હોય છે. તે દેવું પુત્રએ પોતોના માથે લઈ ભરપાઈ કરવાનું રહે છે. ક્યારેક માતા પિતા જીવતે કોઈને કોઈ વસ્તુ કે મિલકત આપવાનું વચન આપી ગયાં હોય તો તે વચન તેના પુત્રએ નિભાવવું પડતું હોય છે.

મિલક્ત, જમીન, ઢોરઢાંખર :

માબાપની મિલકત, જમીન અને ઢોરઢાંખર પુત્રને વારસામાં મળે છે. જો માબાપને બે કે ત્રણ દીકરા હોય તો તેવા કુટુંબમાં ક્યારેક માબાપ જીવતાં હોય ત્યારે જ પોતોની મિલકત અને જમીન તથા ઢોરઢાંખરની વહેંચણી કરી આપે છે. ક્યારેક તેમના મરણ પછી દિકરાઓ પંચોની સાક્ષીએ મિલકતની વહેંચણી કરી લેતાં હોય છે.

સંગીતવાદ્ય, ઉદ્યોગ, કસબ, સાહિત્ય, ઉપચાર, ઔષધિયજ્ઞાન :

રાઠવાઓમાં જોવા મળ્યું છે કે કોઈ કુટુંબ કે વ્યક્તિ પરંપરાગત વ્યવસાય કે ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલ હોય તો તેવા કુટુંબના સભ્યોને તે વ્યવસાય કે ઉદ્યોગ વારસામાં મળે છે. કેટલાક લખારાઓ અને બડવાઓના પોતોના પુત્રોને તે વિદ્યા વારસામાં આપેલ ઉદાહરણો જોવા મળ્યા છે. ક્યાંક સંગીત વાદ્ય કે ઉપચાર વિષયક દવાદુરીની જાણકારી પણ પેઢીમાં આગળ ચાલતી જાય છે.

કરાર, બોલી કે કબૂલાત

વ્યવસાય :

કોઈની જમીન સમાજનો કોઈ અન્ય વ્યક્તિ વ્યવસાય માટે ઉપયોગ કરવાનો હોય તો જે તે જમીનનો માલિક વ્યવસાય માટે વાપરવા માંગતા વ્યક્તિ સાથે મૌખિક કરાર કરે છે. તે જમીનનાં બદલામાં એ વ્યક્તિ જમીન માલિકને કશુક વસ્તુ કે પૈસા અમૂક મુદતના સમયગાળા માટે આપે છે.

ઝઘડાની પતાવટ :

ગામમાં કુટુંબ કે વ્યક્તિનાં ઝઘડાઓની બાબતમાં પણ પંચો મોટેભાગે મૌખિક કરારથી પતાવટ કરતાં હોય છે. ક્યારેક અપવાદરૂપ કિસ્સાઓમાં કેટલાક એવા ઝઘડાઓ હોય કે જેનાં પતાવટ માટે પંચોને લેખિત કરારનો પણ આધાર લેવો પડતો હોય એવું જોવા મળે છે.

પશુઓની લે-વેચ :

સમાજમાં કોઈપણ વ્યક્તિ એકબીજાને પરસ્પર છેતરતાં દેખાતાં નથી તેથી કોઈ પશુની લે-વેચ માટે એકબીજા પર વિશ્વાસ રાખીને તેની ખરીદી થતી હોય છે. લેનાર કે વેચનાર બંને પક્ષ તરફથી લેખિતમાં કોઈ કરાર થતાં જોવા મળતાં નથી પરંતુ મૌખિક કરારના આધારે જ આ પ્રકારની લે-વેચ થતી જોવા મળે છે.

બહુપત્નીત્વ :

કોઈ પુરુષ પોતાની પ્રથમ પત્ની ઉપર બીજી પત્ની કરે તો તે ક્યારેક સમાજમાં સારુ પણ ગણાતું જોવા મળે છે. કેટલાક કુટુંબમાં દંપત્તિ વાંઝીયા હોય ત્યારે પોતાની પ્રથમ પત્નીની સંમત્તિથી બીજી પત્ની રાખતા જોવા મળે છે. ક્યારેક પુરૂષ કોઈ યુવાન છોકરીના પ્રેમમાં પડીને તેને બીજી પત્ની તરીકે પોતોના ઘરમાં લાવે છે. તેવી ઘટનામાં પણ ઝગડાની પતાવટ પંચો દ્વારા મૌખિક કરાર વડે જ થતી હોય છે. ક્યારેક છોકરી પક્ષ તરફથી પોલીસકેશ કે કોર્ટકચેરી સુધી જવાની ઘટનાઓ પણ બનતી જોવા મળે છે.

જમીન વહેચણી :

એક જ પરિવારમાં ક્યારેક બે ત્રણ ભાઈઓ હોય તો જમીનની વહેંચણી માટે લેખિતમાં કરારો થતાં જોવા મળતાં નથી. ભાઈઓની વચ્ચે સરખા ભાગે જેટલી જમીન આવતી હોય તેટલી પંચો વડે વહેંચણી કરી આપવામાં આવે છે.

દત્તક લેવું :

કોઈ કુટુંબમાં એક પણ બાળક ન હોય અને મિલકત વધારે હોય તો તેવા કુટુંબના વડાને ક્યારેક એવો વિચાર આવે અને પોતાના સગા ભાઈઓનાં દીકરાઓમાંથી કોઈ એકાદ પુત્રને પોતાની મિલકતનો વારસદાર બનાવવાના હેતુથી તેઓ પુત્રની માંગણી મૂકતાં હોય છે અને જો તેમના ભાઈઓ કે સગાંઓ તેમને કોઈ દિકરો આપતાં હોય તો તેને મિલકતના વારસદાર તરીકે મૌખિક કરારની બોલીથી બંધાઈને જ

વ્યવહાર કરતાં હોય છે. તેના માટે લેખિત કરાર થતાં જોવા મળતાં નથી.

લગ્નપૂર્વેના જાતિય સંબંધોનાં કરારો :

જો કોઈ છોકરી કોઈ છોકરાના પ્રેમમાં પડે અથવા કોઈ છોકરો કોઈ છોકરીના પ્રેમમાં પડે ત્યારે તેઓ એકબીજા ઉપર વિશ્વાસના કરારથી પ્રેમ કરતાં જોવા મળે છે. મોટેભાગે છોકરાઓ છોકરી પાસે પ્રેમની માંગણી કરતાં જોવા મળે છે. જ્યારે તેઓ પ્રેમની માંગણી કરે છે ત્યારે છોકરી તેની સામે એક વચન મૂકે છે કે, જો તું મારી સાથે લગ્ન કરવાનો હોય તો જ હું તારી સાથે બોલું કે તને પ્રેમ કરું. આ વચન મૌખિક કરારનાં રૂપમાં જોવા મળે છે. આવા પ્રેમમાં પડેલાં છોકરા છોકરીઓ લગ્નપૂર્વે જાતિય સંબંધ બાંધતા હોય છે પરંતુ તેમાં લગ્નના મૌખિક કરારનો આધાર રહેલો જોવા મળે છે.

લગ્ન :

સમાજના રીતરિવાજ પ્રમાણે જો છોકરા છોકરીનાં લગ્ન લેવાતાં હોય તેમાં બંનેપક્ષ તરફથી કોઈપણ પ્રકારના લેખિત કરારો થતાં જોવા મળતાં નથી.

ઘરજમાઈ કે ખંધાડિયો :

રાઠવાઓમાં ઘરજમાઈની પ્રથા બહુ જ નજીવી જોવા મળે છે. જે કુટુંબમાં એકપણ છોકરો ન હોય તેવા કુટુંબમાં માબાપની મિલકત સાચવનાર કે પાછલી પેઢીમાં તેને લઈને ચાલનાર એક છોકરી માટે

ઘરજમાઈ લાવે છે. ઘરજમાઈ લાવવાના આવા પ્રસંગોની પણ કોઈ પ્રકારે લેખિત કરાર થતો જોવા મળતો નથી. સમાજ તેવા પરિવાર પર વિશ્વાસ રાખીને મૌખિક કરારના આધારે ઘરજમાઈ તરીકે આવનાર વ્યક્તિને વિશ્વાસ આપે છે.

સમાજમાં પંચોની રીત

પટેલ :

રાઠવાઓના દરેક ગામમાં એક સમાજનો નાતપટેલ જોવા મળે છે. નાતપટેલને મુખી પણ કહેવાય છે. આવો વ્યક્તિ સમાજમાં મોભાદાર ગણાતો હોય છે. તેનું પોતોના ગામ પર વર્ચસ્વ રહેતું હોય છે. કહે છે કે પહેલાં બાર ગામનો એક જ નાતપટેલ રહેતો હતો. ગામના નાતપટેલને લોકો પસંદ કરીને બનાવતાં હોય છે. તેની જીવવાની રીત અને ગામનાં નાનાં મોટાં સાથે વર્તવાનો વહેવાર જોઈને તથા ગામના સામાજિક પ્રસંગો કે ઘટનાઓમાં આગળ રહી નિર્ણયોમાં ભાગ લેતો અને વિશ્વાસુ જણાતો વ્યક્તિ ગામનો નાતપટેલ બની શકે છે. આજે પણ જયાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું દેખાય છે ત્યાં ગામના મુખી તરીકે પટેલને બોલાવવામાં આવે છે પરંતુ જ્યારથી સરપંચોની ચૂંટણીઓનું રાજકારણ ગામડાઓમાં પ્રવેશ્યું ત્યારથી નાત પટેલોના પરંપરાગત સ્થાનનું મહત્ત્વ ઘટતું ગયું છે. તેમ છતાં ગામમાં નાતપટેલોને સામાજિક પ્રસંગો જેવા કે લગ્ન, મૃત્યુ કે અન્ય પ્રસંગોમાં સરપંચો કરતાં નાતપટેલોનું મહત્વ જોવા મળે છે.

ગામના તમામ ધાર્મિક વિધિવિધાનોમાં મુખીનું સ્થાન મહત્વનું ગણાતું હોય છે. કેટલાંક મેળાઓ કે

તહેવારો મુખીઓના માર્ગદર્શનથી થતાં જોવા મળે છે.

બડવો :

રાઠવા સમાજમાં બડવાનું ઘણું મોટું સ્થાન છે. બડવો આખા સમાજની આસ્થાનું કેન્દ્ર ગણાતો હોય છે. ભૂખી, દુઃખી કે સુખી ગણાતા બધાં જ પ્રકારનાં લોકોને બડવાની જરૂરિયાત ઊભી થતી જોવા મળે છે. મુખ્યત્વે સમાજની લાંબી અને ગુઢ વિધિવિધાનોની પરંપરાના જાણકાર તરીકે તેનું મહત્વ મુખી જેટલું જ ક્યારેક મુખીથી પણ મોટું જણાતું દેખાય છે. ગામનાં ઢોરઢાંખર કે જીવજંતુથી માંડીને વ્યક્તિ સુધીની સલામતી માટે બડવો તેના આસ્થાનાં દેવદેવીઓને મનાવી સામુદાયિક જીવન માટે પ્રાર્થનાઓ કરી, મંત્રો બોલી, ગાયણાઓ ગાઈ, વિધિઓ કરી ગામ આખાને માંદગીઓમાંથી મૂક્ત કરવા કે ખેતીની બરકત માટે પૂજાવિધિ કરે છે. તે પ્રાકૃત્તિક તત્ત્વો સાથે પોતોના જીવનને જોડીને જીવનારો એક આધ્યાત્મિક પુરૂષ છે. તે વરસાદના વાદળોને મેઘ માટે રિઝવનારો, વનસ્પતિ-વૃક્ષો અને જીવજંતુઓ સાથે જીવનવ્યવહાર રચનારો વિશિષ્ટ માણસ હોય છે. તે ધર્મ સંપ્રદાયોના સંકુચિત અને વૈયક્તિક જીવનના માનસને તૈયાર કરનારો કે તેને આધારે જીવી ખાનારો માણસ હોતો નથી. તે વિશાળ પ્રકૃત્તિ અને જીવજગત વિશે વિચારીને જીવનારો વ્યક્તિ હોય છે.

પૂજારો :

આખા ગામના દેવદેવીઓની વારતહેવારે તથા પ્રસંગોમાં પૂજાવિધિ કરનારો સમાજના લોકોમાંથી જ

આવનારો સામાન્ય વ્યક્તિ જેને પૂજારો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે તે પોતાની પરંપરાગત કેટલીક આવડત, બોલ અને વિધિઓનો જાણકાર હોય છે. અન્ય આદિવાસીઓની માફક રાઠવાઓમાં પણ કેટલુંક બાદ કરતાં દેવદેવીઓની પૂજાવિધિ માટે આખા ગામના લોકો પૂજાવિધિની સામગ્રી કે પૂજાઓ કરાવતા નથી પરંતુ પૂજારો આખા ગામ વતી પૂજાની સામગ્રી એકઠી કરી વિધિ કરતો હોય છે. પૂજારાની પૂજાવિધિ પર આખા ગામનો વિશ્વાસ રહેતો હોય છે. તે પોતોના એકલા માટે પૂજા કરતો નથી પરંતુ આખા ગામમાં જીવજંતુ, વનસ્પતિ, વૃક્ષો પશુપક્ષીઓથી માંડી માણસ સુધીનું જીવન સારું રહે તે માટે પૂજા કરતો હોય છે. તેનું સ્થાન પણ સમાજમાં આગળ પડતું હોય છે.

આ ત્રણે વ્યક્તિઓ સમાજમાં આગવું સ્થાન ધરાવનારા ગણાય છે. સામાજિક પ્રસંગો, માલમિલકતની વહેંચણી કે ઝગડાઓની પતાવટ જેવા કામોમાં પંચો તરીકે આગળ રહેતાં હોય છે.

જમીન વહેંચણી અંગે સમાજના નિયમો :

જો કોઈ કુટુંબમાં માબાપની હયાતિમાં જ દીકરાઓમાં જમીનની વહેંચણી કરવાની બને તો એવા કિસ્સામાં પંચોની મહત્વની ભૂમિકા રહેતી હોય છે. એવા કિસ્સામાં પંચો ભેગા થઈને ભાંજગડી જમીનને સરખે ભાગે વહેંચી આપે છે. પ્રથમ તો પંચો આખું ખેતર દોરી કે દોરડાથી માપણી કરી લે છે. તે પછી બે કે ત્રણ ભાઈ વચ્ચે કેટલા દોરડા કે દોરી જમીન આવશે તે અંગે ચોક્કસ નિર્ણય લેતાં હોય છે. ત્યાર પછી બધાને સરખા ભાગે જમીન આવે તે રીતે જમીનની વહેંચણી કરતાં હોય છે. મુખ્યત્ત્વે જમીન વહેંચતી

વખતે કેટલીક ખાસ બાબતો ધ્યાન પર લેવાતી હોય છે. જેમકે, ખેતરની સારી જમીન કોઈ એકના જ ભાગમાં જતી ના રહે તે રીતથી ખેતરના ભાગ પાડવામાં આવે છે. આ બાબતને ધ્યાન પર રાખીને પંચો ખેતરના જે ભાગની જમીન સારી હોય તે જમીન બધાના ભાગમાં જાય તે રીતે દોરડું કે દોરી પકડી જમીનના ભાગ પાડે છે. આ રીતે ભાગ પાડેલી જમીનની પંચો શેઢા નક્કી કરી આપી તે જગ્યા પર પથ્થર મૂકીને નીશાનીઓ કરી દેતાં હોય છે. એ નીશાનીઓને અંતિમ ગણવામાં આવે છે. જો કોઈ ભાઈ જમીન વહેંચણી પછી પણ ઘરમાં જમીન બાબતે ઝગડો ઊભો કરે તેને પંચ ભેગી થઈને અમુક રકમ દંડવામાં આવે છે. જમીનની આ પ્રકારની વહેંચણીમાં માંબાપનો પણ હિસ્સો અલગ કરવામાં આવતો હોય છે. જે દીકરા સાથે માબાપ રહેતાં હોય તે દિકરો અને બાપ પોતોના ભાગની જમીન સાથે ખેડે છે. જમીનમાં પાકેલો પાક પણ ઘરમાં સાથે જ મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે માબાપ ગુજરી જાય ત્યારે માબાપના ભાગમાં અલગ કરેલી જમીનના ફરીથી ભાઈઓ ભાઈઓમાં પંચો દ્વારા સરખા ભાગમાં વહેંચણી કરવામાં આવે છે.

તે ઉપરાંત, રાઠવા સમુદાયમાં ભાગ્યાખેતીની પણ પ્રણાલિ જોવા મળે છે. ભાગ્યા ખેતી બે પ્રકારથી થતી જોવા મળે છે. ચોમાસુપાકની ભાગ્યાખેતી અને બીજુ શિયાળુપાકની ભાગ્યાખેતી.

ચોમાસુપાકની ભાગીયાખેતીના નિયમો :

- ચોમાસુપાકની ભાગીયા ખેતીમાં ખેતરના માલિક અને જેણે ભાગમાં ખેડવા માટે લીધેલ વ્યક્તિ વચ્ચે પાકના બે સરખા ભાગમાં વહેંચણી કરવામાં આવે છે.

- ખેતરના માલિકને માત્ર બિયારણ અને ખાતરના ખર્ચમાં ભાગીદારી રાખવી પડતી હોય છે.

- ભાગીયાને હળ લાકડું અને નિંદામણ વગેરેનો તમામ ખર્ચ કરવાનો રહે છે.

- ખેતરમાં જ્યારે પાક તૈયાર થઈ ગયો હોય ત્યારે ભાગીયો પાકને લણણી કરી ખળામાં સાફસુફ કર્યા બાદ ખેતરના માલિકને બોલાવે છે. ત્યાં સુધીની બધી જ કામગીરી ભાગીયાએ કરવાની રહેતી હોય છે. ખળામાં અનાજ ચોખ્ખું થઈ ગયા પછી ખેતરનો માલિક ત્યાં પહોચે છે અને જે પાકેલો પાક છે તેનાં બે ભાગ કરી વહેંચી લેવામાં આવે છે.

- ક્યારેક કોઈ અપવાદરૂપ કિસ્સામાં કોઈ ખેતરનો માલિક ભાગીયા સાથે ગેરવહેવાર કરે તો તેવા ખેડૂતની જમીન બીજા કોઈ વ્યક્તિઓ ભાગીયા તરીકે ખેડતા નથી.

- ભાગીયા ખેતીની તમામ પ્રક્રિયા પંચોની હાજરીમાં મૌખિક કે લેખિત કરારોના આધારે થતી હોય છે.

શિયાળુપાકની ભાગીયાખેતીના નિયમો :

- શિયાળુપાકની ભાગીયાખેતીની તમામ પ્રક્રિયા પણ ચોમાસુપાકની ભાગીયાખેતીના નિયમોની જેમ જ પંચોની હાજરીમાં મૌખિક કે લેખિત કરારોના આધારે થતી હોય છે.

- શિયાળુપાકની ભાગીયાખેતીમાં હળલાકડું અને બિયારણ તથા ખેતીનો તમામ ખર્ચ ભાગીયાના માથે રહેતો હોય છે.

- ખેતરમાં પાકેલા કુલ પાકના ભાગનો ત્રીજો હિસ્સો માલિકને મળતો હોય છે.

- શિયાળુપાકની ભાગીયાખેતી અને ઉનાળુપાક્ની ભાગીયાખેતીના નિયમો સરખા જ હોય છે.

ભાડે આપેલી જમીનના નિયમો :

- ભાડે આપેલી જમીનના કરારો પણ પંચોની હાજરીમાં લેખિત કે મૌખિક રૂપે કરવામાં આવે છે.

- ભાડાની ગણતરી ખેતરમાં થતા પાકના અંદાજની રકમ પ્રમાણે રહેતી હોય છે. જો માલિકને બે વર્ષ માટે પોતાની જમીન ભાડે આપવી હોય તો કુલ પાકના અંદાજિત રકમના બમણા રૂપિયા ભાડે લેનારે પંચોની હાજરીમાં રુબરુ ચૂકવવાના હોય છે.

- આ પ્રકારે મૂકેલી જમીનમાંથી પાકતા પાકનો કોઈપણ પ્રકારનો ભાગ ખેતરના માલિકને મળતો નથી.

- તેના નક્કી કરેલા પાકની મુદત સુધી ભાડે રાખનાર તે જમીન ખેડી શકે છે. તે પછી તેની મુદત પૂરી થતાં ખેતરના માલિકને તેની જમીન પાછી આપી દેવાની હોય છે. જો કોઈ માલિકને સંજોગોવશાત અધવચ્ચે પૈસાની જરૂરિયાત ઊભી થાય અને તે ભાડુઆત પાસે અમુક રકમ માંગે તો તેનું લખાણ કે મૌખિક કરાર ફરીથી બીજા પાક માટે માન્ય ગણવામાં આવે છે.

ગિરવે મૂકેલી જમીનના નિયમો :

- ખેતરના માલિકને કોઈ પ્રકારના આકસ્મિક ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે પોતાનું ખેતર ગીરવે મૂકવું

પડે છે. તેવા સંજોગોમાં તે પોતાની જરૂરિયાત મુજબની રકમ જાહેર કરી તે પોતની જમીન ગીરવે મૂકવા તૈયાર થાય છે. તેણે જાહેર કરેલી રકમના અમુક વર્ષના મુદત પ્રમાણે પોતનું ખેતર કોઈને ખેડવા માટે આપે છે.

- આવું ખેતર ખેડનાર ચોક્કસ વર્ષની મુદત સુધી ગમે તેટલા પાક લઈ શકે છે. તેમાં ખેતરના માલિકની કોઈ પણ પ્રકારની દખલગિરી રહેતી નથી.

- ગીરવે લીધેલી જમીનના રૂપિયા ગીરવે લેનારને માલિકે મુદત પૂરી થતાં ચૂકવવાની રહેતી નથી. તે ઉપરાંત ખેતરમાં પાકતા પાક ઉપર પણ ખેતરનાં માલિકનો કોઈ હક રહેતો નથી.

સંપત્તિની વહેંચણીના નિયમો :

- ઘરની વહેંચણીની બાબતે જો માબાપના ત્રણ દીકરા હોય અને ચાર ઓરડાવાળું ઘર હોય તો કોઈ પ્રકારના ઝગડા વગર માબાપ પોતે દીકરાઓને એક એક ઓરડા સોંપી દે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ગામના પંચોને ભેગા કરવા પડતાં નથી.

- જ્યારે ઘરના ઓરડા દીકરાઓની સંખ્યા કરતાં ઓછા હોય અને ઘરની વહેંચણીની વાત બને ત્યારે કેટલાક ઘરોમાં બધા ભાઈઓ મળીને ખૂટતાં ઓરડા બનાવી દરેક એક એક ઓરડાની વહેંચણી કરી લેતા હોય છે.

- ઘરમાં માબાપ અલગ રહેવા ઈચ્છતા હોય તો તેમના માટે પણ એક અલગ ઓરડાનો ભાગ

પાડવામાં આવતો હોય છે. અને જો તેમને અલગથી ન રહેવું હોય તો તેઓ કોઈ એક દીકરા સાથે રહેતાં હોય છે.

- ઘરની વહેંચણીની બાબતે કેટલાક કિસ્સાઓમાં માબાપનું જૂનું ઘર ખોલી કાઢીને તેની ભાઈઓ ભાઈઓમાં સરખા ભાગે વહેંચણી પણ થતી હોય છે.

- જો માબાપનો એકનો એક જ દીકરો હોય અને વહુના આવ્યા બાદ તે પોતે પોતાની રીતથી અલગ રહેવા માંગતો હોય તો તેવા દીકરાને ક્યારેક માબાપ તરફથી જાકારો પણ મળે છે તથા તેને પોતોના ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાના કિસ્સાઓ પણ બને છે.

- આવા કિસ્સાઓમાં ક્યારેક માબાપ સાથે દીકારાના ઝગડા પણ થતાં હોય છે પરંતુ તેને માબાપ અલગ ઓરડો આપે છે. આ અલગ ઓરડામાં તે પોતાના અલગ ચૂલા ગોઠવી જૂદો રાંધી ખાય છે. વહુ પોતાના ઘરેથી લાવેલ વાસણ વગેરે તેમને આપી દેવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત માબાપ પાસે સારી સગવડ હોય તો તે પોતાના દીકરાને વાસણકુસણ વગેરે પણ આપે છે.

- બાપ અને દીકરાના કેટલાક ઝગડાઓમાં ક્યારેક ઘરના અનાજના પણ સરખા ભાગ કરી વહેંચી લેવાય છે.

- ક્યારેક અકસ્માતે દીકરો ગુજરી જાય અને વહુને છોકરું હોય તો તેવા કિસ્સામાં સાસરીપક્ષમાંથી તેને ઢોરઢાંખર, ઘરવખરી, વાસણકુસણ ઉપરાંત જમીનમાં પણ ભાગ આપવામાં આવે છે.

- માબાપ પાસે રહેતાં સોનાચાંદીના ઘરેણા કે રોકડ રકમ તેમના જીવતેજીવત દીકરાને કદાચ ન મળે

પણ તેમના મરણ બાદ માબાપની સંપત્તિ આપમેળે દીકરાને મળતી હોય છે.

- ઘરવખરીની વહેંચણીના કિસ્સામાં જો બે-ત્રણ ભાઈઓ હોય તો સરખે ભાગે બધું વહેંચવામાં આવે છે.

- આ બધી જ પ્રક્રિયામાં પંચોની હાજરી રહેતી હોય છે.

સ્ત્રી-પુરૂષના ઝઘડાની પતાવટ :

જ્યારે પતિપત્નીનો કોઈ ગંભીર પ્રકારનો ઝઘડો થયો હોય અને પત્ની તેના પિયરમાં જતી રહી હોય તથા ઘણા વખત સુધી તે સાસરીમાં આવે નહીં ત્યારે પતિ તેને તેડવા માટે જતો હોય છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં સાસરીપક્ષવાળા તેડવા આવેલા જમાઈ સાથે પોતાની દિકરીને જવા માટે કહેતાં હોય છે અને કેટલીક વાર એવું પણ બને છે કે તેના માબાપ જમાઈને ખરુંખોટું સંભળાવતાં હોય છે. પોતાને ત્યાંથી પાંચ માણસોને લાવવાની વાત કરી તેની સાથે પોતાની દિકરીને મોકલતાં નથી. તે પછી પોતાના ગામમાંથી પાંચ માણસોને લઈને તેની પત્નીને તેડવા જતાં હોય છે. બંને ગામના પંચોને બેસાડી ઝઘડાની પતાવટ થતી હોય છે. પાંચ માણસોની હાજરીમાં જમાઈની કુટેવો, ખરાબ આદતોને છોડી દેવાના મૌખિક કરારો થતાં હોય છે. ત્યાર બાદ દિકરીને પાંચ માણસોની સાક્ષીએ સાસરે મોકલવામાં આવે છે. ક્યારેક પહેલીવારના ઝગડાને સાસરીપક્ષના લોકો માફ કરી દઈ પોતાની દિકરી જમાઈ સાથે મોકલતાં હોય છે.

કોઈ પરણેલી સ્ત્રી કોઈ અન્ય પુરુષ સાથે ભાગી છૂટે તો પણ તેનો પતિ તેને જો સ્વીકારે તો આવા

કિસ્સામાં પંચો ભગાડી ગયેલા વ્યક્તિને દંડીને તેના પતિ સાથે જીવવાની તેને છૂટ આપતાં હોય છે અને જો તેનો પતિ તેને સ્વીકારે નહીં તો તેને તે ભગાડી ગયેલા વ્યક્તિને દંડીને તેની સાથે મોકલી દેવાય છે.

કોઈ પરણેલો પુરુષ કુંવારી છોકરી સાથે ભાગી જાય તો તેને કેટલાક કિસ્સાઓમાં સમાજમાં જાહેરમાં લવાતાં નથી અને અંદરો અંદર જ તેની પતાવટ કરી લઈ તેમને છૂટા પાડી દેવાય છે. જ્યારે કેટલીક વાર જાહેરમાં તેની પતાવટ કરવામાં આવે છે. જો છોકરી તેની સાથે રહેવાની ઈચ્છા કરે તો તેને માબાપ સમજાવીને કે ધમકાવીને તેવું કરતાં અટકાવે છે અને જો છોકરી ફરીથી તેની સાથે ભાગી જાય તો તેને શોક્ય તરીકે રહેવા દેવામાં આવે છે. એવા કિસ્સામાં તે વ્યક્તિ પાસેથી નિકાલ કરતી વખતે બે ગણો દાવો લેવાય છે. આવા પુરુષને 'બીજઘર્યો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રી છીનાળું કરતાં પકડાઈ જાય તો તેવા કિસ્સામાં કેટલીક વાર કુટુંબમાં સ્ત્રીની ઈજ્જત આબરુને ધ્યાનમાં રાખી અંદરો અંદર દાવો પતાવી દેવામાં આવે છે. બીના જાહેર થઈ જ જાય ત્યારે તેને ગામને ચોરે બેસીને પંચોની હાજરીમાં દાવો ભાંગે છે.

લગ્ન અને મરણ પ્રસંગનો વહેવાર :

લગ્નપ્રસંગે રાઠવાઓમાં પંચો દ્વારા ઘડાયેલાં અને અમલમાં મૂકાયેલાં કેટલાક નિયમો જોવા મળે છે. જેમાં ખાસ કરીને નાણાનાં વ્યવહારને લગતાં છે. જેને અનુક્રમે 'ભૂર' અને 'દહેજ'ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. ભૂર અને દહેજ બન્નેમાં નાણા લેવાનો વ્યવહાર છે. ભૂરનાં નાણાની રકમ પાંચસો થી ત્રણહજાર

જેટલી હોય છે જ્યારે દહેજમાં થોડાં વધારે નાણાની રકમ રખાય છે. આ વ્યવસ્થા દરેક ગામે અલગ અલગ જોવા મળે છે. મોટેભાગે દહેજની રકમ દરેક ગામે ભિન્ન હોય છે.

દહેજ :

દહેજ આપવાનો રિવાજ બહુજ વિચારીને ગોઠવાયેલી રીત છે. જેમાં છોકરાપક્ષના લોકોએ છોકરી પક્ષના કુટુંબને આકસ્મિક ખર્ચના રૂપમાં મદદ કરવાની ભાવનાથી અપાતા નાણા છે. કેટલીકવાર છોકરી પક્ષનાં કુટુંબો પાસે લગ્નનો ખર્ચ હોતો નથી અને જો અચાનક છોકરીનું માગું આવે ત્યારે કોઈ જગ્યાએ હાથ લાંબો કરવો પડે તે પરિસ્થિતિમાં દહેજ એ તેમના માટે મદદગાર નિવડે છે. દહેજમાં આપેલી રકમ છોકરી પક્ષેથી પાછી પરત આપવાની હોતી નથી.

ભૂર :

ભૂરની રકમમાંથી લગ્નમાં જુદે જુદે ઠેકાણે આપવી પડતી રીતના પૈસા ચૂકવવામાં આવે છે. જેમાં,

ફોઈબેડું અને હાળીબેડું :

ફોઈ અથવા સાળી માથે બેડું મૂકીને વરને મળવા આવે છે. તે વખતે વરપક્ષને આ રીત ચૂકવવી પડતી હોય છે. તે રીતના પૈસા ભૂરમાંથી આપવામાં આવે છે.

ટોળાકોકડ્યા :

વરને જ્યારે કન્યાનો ભાઈ ઊંચકીને લઈ જાય ત્યારે તેને ચૂકવાતી રીત પણ ભૂરમાંથી અપાય છે.

પૂજારો કે બડવો :

લગ્નની વિધિઓમાં જે રીત પ્રમાણે પૂજારો કે બડવો પોતાની રીતમાં આવતી પૂજાવિધિ કરે છે તે માટે તેને પણ ભૂરમાંથી પૈસા અપાય છે. વાળંદ કે કોટવાળને પણ તેમનો ભાગ આપવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે ઘરનું બારણું બંધ કરનારને પણ ભૂરના નાણા ચૂકવાય છે. આ બધી રીતોના ચૂકવણા બાદ રકમ વધે તેમાંથી પંચો દારુ વગેરે લાવીને પીવે છે.

મરણપ્રસંગની રીત :

મરણપ્રસંગ માટે દરેક ગામમાં અલગ અલગ રીત નક્કી કરેલી હોય છે. મોટેભાગે જે ઘરમાં મરણપ્રસંગ બન્યો હોય તે ઘરના આકસ્મિક ખર્ચને પહોંચી વળવાના શુભ આશયથી પંચોએ ગામમાં દરેક ઘર દીઠ દશ કે વીસ રૂપિયા ફાળાના રુપે મૂકવાનો નિયમ બનાવેલો જોવા મળે છે.

ચોરી કે લૂંટફાટની પતાવટની રીતો :

ખેતરના ઊભા પાકની ચોરી :

ખેતરમાંથી જે માલની ચોરી કરી હોય અને ચોરી કરનાર વ્યક્તિ તે માલ સાથે પકડાયો હોય તો

સૌપ્રથમ તેની પાસેથી પૂરો માલ લઈ લેવાય છે. તેને પંચોની સમક્ષ ઊભો રાખી તેણે કરેલી ચોરીના માલને ધ્યાનમાં રાખી સજા કરાતી હોય છે. જો એ વ્યક્તિએ ચોરીનો માલ વેચી દીધો હોય તો તેની પાસે માલના રોકડ રૂપિયા તે ઉપરાંત પંચોના નિયમ મુજબનો દંડ ફટકારવામાં આવે છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં ચોરી કરનાર વ્યક્તિને માર પણ પડતો હોય છે.

ઘરમાં થયેલી ચોરી :

કોઈનું ઘર ફાડીને ચોરી કરવાની બીનામાં પકડાયેલી વ્યક્તિને ગામલોકો કે તે ઘરના સભ્યો તેને માર મારીને અધમૂવો કરી નાખે છે. ક્યારેક તેને બાંધીને આખા ગામમાં ફેરવાય છે. ગામના જાહેર સ્થળે કે ચોરે બાંધીને તેને પંચોની હાજરીમાં યોગ્ય દંડ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે ચોરીમાં પકડાયેલી વ્યક્તિને લોકો નજરમાં રાખતાં હોય છે. ક્યારેક ચોરી કરતાં ઘરમાં પકડાય જાય તો કેટલાક કિસ્સાઓમાં તેને મારી પણ નાખવામાં આવે છે.

ક્યારેક સોના ચાંદી કે રોકડ રૂપિયાની ચોરી થઈ હોય અને ગામમાંથી કોઈ વ્યક્તિ પર શક જતો હોય ત્યારે કોઈ બડવા પાસે દાણા જોવડાવાતાં હોય છે જેને 'પોડી' કે 'પુડી' તરીકે ઓળખે છે. પુડીમાં અડદનાં દાણા અને રૂપિયો મૂકવામાં આવે છે. આ પુડી જોઈ બડવો ચોરનું નામ આપતો હોય છે. ચોરને કોઈક પ્રકારની સજા મળે એ માટે બડવો અમુક દિવસની મુદત આપવાની જાહેરાત કરે છે. તે પ્રમાણે જે ઘરમાં ચોરી થઈ હોય તે ઘરના લોકો ગામમાં આ વાતની જાણ બધે ફેલાવે છે. જો ચોરી કરનાર અમુક દિવસ

સુધી વસ્તુ કે રૂપિયા મુકી નહીં જાય તો અમુક બીના બનશે. એવી જાહેરાતથી ગભરાયેલો ચોર ક્યારેક ચોરીનો સામાન મૂકી જતો હોય છે. ક્યારેક જેને ત્યાં ચોરી થઈ હોય તે વ્યક્તિ ગામના ગામદેવે જઈ દેવના ઘોડા ગામથી ઊંધા ફેરવી દે છે અને જ્યાં સુધી ચોરીની વસ્તુ મળી નહીં જાય ત્યાં સુધી તે ઘોડાઓને સીધા કરતો નથી. વસ્તુ મળી જાય તો ગામદેવની બાધા પૂરી કરે છે અને ઘોડા સીધા કરી દે છે.

ચોરી કબૂલ કરાવવાના નુસખાઓ :

જો કોઈ વ્યક્તિ ચોરી કબૂલતો ના હોય તો તેવી વ્યક્તિને અનાજના દાણા પકડાવવામાં આવે અને અમુક દેવની સોગન લેવડાવવામાં આવે છે. ક્યાંક ચોરી કબૂલાવવા માટે મંત્રેલું પાણી ઉપસ્થિત બધાને પીવડાવાય છે.

હુન્નર અને કલા :

બાબાપીઠોરા ચિત્ર :

પીઠોરા ચિત્ર દોરનારા લોકોને લખારા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને તેમની ચિત્ર દોરવાની પ્રક્રિયાને પીઠોરો લખવો એવું કહે છે. પીઠોરો લખાવા માટેના જુદાજુદા સંચાઓ ઘડેલાં હોય છે. આ સંચાઓ ઘરની ભીત પર મૂકીને ધારીયા કે ચપ્પૂથી ચિત્ર લખે છે. આ ચિત્રોમાં રંગ પૂરવા માટે વાંસની નાની નાની ચીપો તૈયાર કરીને તેને એક છેડે કૂટીને પીછી બનાવેલ હોય છે. તેના વડે દરેક ચિત્રમાં રંગ

પૂરવામાં આવે છે. પીઠોરામાં લગભગ સો થી વધારે જુદીજુદી જાતના ચિત્રો હોય છે. આ ચિત્રની ચારેબાજુએ રંગીન પટ્ટો દોરવામાં આવે છે. તેને ધરતીની સીમા ગણવામાં આવે છે. નીચેની હદમાં થોડીક જગા છોડવામાં આવેલી હોય છે તેને જમીનના હદમાં જવાનો રસ્તો ગણવામાં આવે છે. ત્યાં રખેવાડી માટે એક અથવા બે વાઘના ચિત્રો દોરવામાં આવે છે. તેમના પગ નીચે એક સૂવર દબાવેલું દોરાય છે.

પીઠોરા ચિત્રના વિભાગીય ખંડો :

પ્રથમહરોળ :

સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ, લખારી-ઝોકારી જેવા ઈશ્વરીય તત્ત્વોને સ્થાન આપવામાં આવેલું હોય છે.

બીજી હરોળ :

રાણીકાજલ, ગામદેવ, પીઠોરાણી, પીઠોરા, કાળીકોયલ અને બારમાથાનો જેવા દૈવીતત્ત્વોનું સ્થાન હોય છે.

ત્રીજી હરોળ :

કઠિયારાણા, બારમાથાનો ધણી, આભોકણબી, ભતારી, તાડ સેગતો માણસ, સ્ત્રી પુરુષ નૃત્ય, શિકારી, ખેડૂત, વાઘ, હરણ, મોર, પોપટ, ઘૂવડ, હાથી, ઘોડા, ગાય, ભેંસ, સૂવર વગેરે માનવ પશુસૃષ્ટિનું સ્થાન હોય છે.

શિલ્પ :

શિલ્પકામમાં ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનું કામ જોવા મળતું નથી પરંતુ તેમના પૂર્વજોના પાળિયા અને ઘરની આગલી થાંભલીઓની કૂંભી પથ્થરની બનાવેલી જોવા મળે છે જે તેમના પથ્થરકામના નમૂના તરીકે જોઈ શકાય છે.

કસબ, હુન્નર :

મોતી કામ :

રાઠવા સમુદાયની મહિલાઓમાં મોતીકામ જોવા મળે છે. તેઓ ઘર ખેતરના કામમાંથી પરવારીને નવરાશના સમયમાં પોતાના ઘરે જ બેસીને પોતાની કુનેહ બુદ્ધિ વડે મનમાં આવે તેવા પ્રકારની કારીગરી વાપરીને ગળાના આભુષણો, કાન-નાકના આભુષણો, હાથ-પગના ઘરેણાં, કમરના કંદોરા કે માથાના સાજ- શણગારની વસ્તુઓ બનાવે છે.

માટીકામ :

માટીકામમાં ખાસ કરીને અનાજ મૂકવાની કોઠી, દળવાની ઘંટીનું થાળિયું, ઘરના નળીયાં અને ચૂલા જેવી વસ્તુઓ રાઠવા સ્ત્રીઓ પોતે જાતે કરીને આસપાસથી સારી માટી લાવીને ઘરના વાળામાં જ આ બધા સાધનો ઘડી કાઢે છે.

વાંસકામ :

મોટાભાગના રાઠવાઓ વાંસકામ સાથે તેમની જીવન જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ બનાવી વાપરવા પૂરતાં જોડાયેલા જોવા મળે છે. કેટલાક લોકો પોતાના ઘરની દિવાલ પહેલાનાં વખતમાં વાંસની વળીઓ કાઢીને તેમાંથી ખપેડા બનાવીને લગાવતાં હતાં. તે ઉપરાંત ઘરનો માળ પણ વાંસનાં ફાળા કરીને ભરતાં હતાં. આજે મોટેભાગે પાકાં ઘરોનું બાંધકામ વધતાં વાંસના ખપેડાં કે માળ જોવા મળતાં નથી. કેટલાક રાઠવા સમુદાયનાં લોકોમાં ટોપલા, ટોપલી કે બળદને મોઢે બાંધવાના છીકાં બનાવવાની આવડત જોવા મળે છે. કેટલાક સુથારીકામના જાણકાર રાઠવાઓ વાંસમાંથી ગાડાની ‘ટાટી’ બનાવ છે.

રેસાકામ :

મોટેભાગે રાઠવાઓ ખેતી અને પશુપાલન સાથે સંકળાયેલાં હોવાથી ખેતરમાં શણ અને ખજડીભીંડી કરીને તેનાં રેસાંમાંથી બળદને બાંધવાના અછોડા, રાશ્ય, દોરડાં, બળદની નાથ, મોરી, ખાટલા માટેની દોરી, ગોફણ, છીકું વગેરે બનાવે છે.

લાકડાંકામ :

ખેતીમાં વપરાતાં સાધનો :

મુખ્યત્વે હળ, ‘કરોવ’, ‘કરોવળી’, હળ સાથે જોડવાનો લાકડામાંથી બનાવેલો કોષ ‘ચવડૂ’,

'વરો'(ધૂંસરી), ધૂંસરીના છેડે આવતાં લાકડાનાં ખીલા 'હિમેલ', ગાડું, વેલડું વગેરે.

ઘરવપરાશના સાધનો :

રોટલા બનાવવાનો થાળ, ઘંટીથાળો, બેસીને નાહવા માટેનો પાટલો, મહુડાની ડોડીનું તેલ કાઢવાનો 'ચાપડો', ઢોરોને પાણી પીવાનું સાધન 'ઓળવો', ખાટલો, ખાટલી, હિંચકો, બેસવાનો પાટ, ખુરશી, ચાટવો ચાટવી, પેટારું, બાળકો માટેનાં રમકડાં, 'મૂહળું'(સાંબેલું), ઘરની ઉપર મોભે બેસાડેલાં લાકડાના મોર કે માદળ ઢોલનું બીબું વગેરે.

પશુપક્ષી વિશેનો દષ્ટિકોણ

- ઢૂસ્યો, કોયલ, પેહપેહો, મોર અને પાણીકૂકડી જોરથી બોલે ત્યારે વરસાદ આવશે એવું માને છે.

- કાગડો જ્યારે માળો બનાવતો હોય ત્યારે તે માળા માટેનાં તણખલાં લઈ જતો હોય છે. તે સમયે એ તણખલું ક્યાં પકડેલું છે તેના પરથી વરસાદ નક્કી કરવામાં આવે છે. જો કાગડાએ તણખલું ચાંચમાં વચ્ચે પકડેલું હોય તો માનવામાં આવે છે કે આ વર્ષે વગસાદ સારો થશે અને જો તણખલું છેડે પકડીને કાગડો લઈ જતો હોય તો માને છે કે આ વર્ષે છેલ્લે વરસાદ પડશે નહીં.

- ઘરચકલી જ્યારે પાણીના ખાબોચિયામાં પાંખો ફફડાવીને આળોટતી હોય તો માનવામાં આવે છે કે હવે પાણી થોડાં દિવસો સુધી ઊઘડશે અને જો ઘરચકલી ધૂળમાં પાંખો ફફડાવીને આળોટે તો માને છે કે હવે વરસાદ થોડા વખતમાં આવશે.

- દરજીડો અને સુગરી વિશે એવું માનવામાં આવે છે કે એકવાર બધાં પક્ષીઓએ ભેગા થઈને સુગરીને વરસાદ કઈ

દિશાએથી આવશે તેની ખબર કાઢવા માટે મોકલી હતી. બધાની સંમતિથી સુગરીએ તે કામ કરવાનું નક્કી કર્યું. તે વરસાદની ખબર કાઢવા માટે મેઘના દરબારમાં ગઈ. દરજીડાને તેના ઉપર વિશ્વાસ હતો નહીં એટલે તે તેની પાછળ મેઘના દરબારમાં તે પણ ગયું. બન્નેએ જઈને ત્યાં ચાલતી વાતોને છુપાઈને સાંભળી પાછા વળ્યા. ફરીથી પક્ષીઓની સભા બોલાવીને તેણે જાહેરાત કરી કે, હવે પછી વરસાદ જમીનની અંદરથી આવશે. એટલે આપણે બધાએ આપણાં માળા હવેથી ઝાળ પર ઊંધા બનાવવા. આ જાહેરાત થતાંની સાથે દરજીડાએ તે છેતરે છે તેની વાતમાં ના આવશો એવી બુમાબુમ કરી પણ તેનું કોઈએ સાંભળ્યું નહીં અને બધાં પક્ષીઓએ પોત પોતાના માળા વૃક્ષો પર ઊંધા બનાવ્યાં. સુગરીએ પોતાનો માળો ઉપરથી સીવીને ઢાંકેલો બનાવી નીચેથી દરવાજો રાખ્યો. દરજીડાએ પણ તેવી જ રીતે પોતાનો માળો પાંદડાઓ વડે સીવીને બનાવ્યો અને જે દિશાએથી વરસાદ આવવાનો ન હતો તે દિશા તરફ તેણે દરવાજો રાખ્યો. વરસાદ ઉપરથી વરસ્યો અને બધા પક્ષીઓ ભીનાં થઈ ગયાં ત્યારથી તેમનાં બધાનાં માળા આજે છે તે પ્રકારનાં છે.

- રાઠવા સમુદાયમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની માન્યતા પણ જોવા મળે છે. કહેવાય છે કે જુના વખતમાં પશુ-પક્ષીઓ પોતાના અમુક અંગોની અદલા બદલી કરી શકતાં હતાં. તેવા સમયે વાગડાની ગૂદા કાગડાએ ઉછીની માંગેલી અને ભીમરાજ પક્ષી કાગડાનો જામીન રહ્યો હતો. પરંતુ બનેલું એવું કે કાગડાએ વાગડા

પાસેથી ઉછીની માંગેલી ગૂદા તે પાછો આપવા ગયો નહીં અને તેણે જ રાખી લીધી. ત્યારથી વાગડાને આજે પણ ગૂદા નથી એવું માનવામાં આવે છે. તે આજે પણ મોઢા વાટે જ ખાય છે અને મોઢા વાટે જ ઝાડાપેશાબ કરે છે. આ બનાવ પછી કાગડા અને ભીમરાજપક્ષીને બનતું નથી. જ્યાં પણ ભીમરાજ પક્ષીને કગડો મળે એટલે તે તેના પર ગુસ્સે થઈને તૂટી પડે છે. પેલી જુની જામીન વાળી વાત યાદ કરીને.

- મરઘી જો તેની પાંખો અને પીછાંઓમાં રાખોડું ભરી લાવી ઘરના ઉંબરે આવીને ખંખેરી દે તો એવું માનવામાં આવે છે કે આજે કોઈ સગું આપણે ઘેર આવશે.

- રાન કાગડી જો ગામમાં કોઈ ઝાડની સૂકાયેલી ડાળી પર બેસીને જોરથી લાંબા અવાજે બોલે તો લોકો માને છે કે આજે ગામમાં કોઈનું મરણ થશે.

- ઘૂવડ વિશે રાઠવા આદિવાસીઓ એવું માને છે કે જો રાજાઘુવડ રાત્રે ઘરના મોભે આવીને બેસે અને બોલે તો તેને સળગતું લાકડું મારવું જોઈએ એવું માને છે. જો સળગતા લાકડાને બદલે ઢેંફાથી મારવામાં આવે તો તે ઢેંફુ લઈ જઈને પાણીમાં નાખી દે છે અને કહેવાય છે કે જેમ જેમ ઢેંફુ ઓગળે તેવી રીતે માણસનું શરીર પણ ઓગળે છે અને અંતે માણસ મરી જાય છે. બીજી એવી માન્યતા છે કે કોઈ જગ્યાએ રાજાઘુવડ બોલે તેમ તેના બેલવાની સાથે સાથે દોરાને સાત ગાંઠ વાળી લેવા અને કોઈ બિમારને ગળે બાંધવાથી તેને સારું લાગે છે.

- દિવસ ડૂબવાની વખતે નાનું બાળક ઘરની બહાર સૂવડાવેલું હોય, ઉપરથી વાગડું પસાર થાય અને તેનો પડછાયો બાળક ઉપર પડે તો બાળકને સટી લાગી જાય છે એવું માનવામાં આવે છે.

- નોળિયો રસ્તો ઓળંગે અને તે સમયે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ કામ માટે બહાર નીકળી હોય તો તે કામ થઈ જશે એવું માનવામાં આવે છે.

- બિલાડી કે સાપ રસ્તો ઓળંગે અને તે સમયે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ કામ માટે બહાર નીકળી હોય તો તે કામ કદાચ થશે નહીં એવું માનવામાં આવે છે.

- ફુંદાખોખડી(શિયાળ) જો રાતે બાળકોના સ્મશાને જઈને જોરજોરથી બોલે તો ગામમાં કોઈનું મરણ થશે એવું માનવામાં આવે છે.

- એવું કહેવાય છે કે કૂતરાં અને શિયાળ પહેલાનાં વખતમાં સાથે જ હતાં પરંતુ એકવાર કૂતરાં અને શિયાળનાં લગ્ન થતાં હતાં તેમાં ખાતી વખતે કોઈ દાળથી દાઝેલું અને ઝગડો થયેલો ત્યારથી તેઓ છૂટાં પડેલાં.

- ટીટોડીના ઈંડા પર પાણી જોવાય છે.

- જળકૂકડી ઘણી જ બોલે તો વરસાદ આવે છે.

- 'ટીટ્યું' દરજીડો ધુણવાનું શરુ કરે, બોલી બોલીને નીચે પડી જાય તો વરસાદની તૈયારી છે એવું મનાય છે.

વનસ્પતિજગત-પ્રાકૃતિકતત્વો વિશેની દૃષ્ટિ

વિધિમાં વનસ્પતિ વૃક્ષોનું મહત્વ :

- ઈંદ, કુંવારીયો અને ઘરની પૂજામાં બીલીના પાનમાં 'પૂંજ' મૂકે છે. તે ઉપરાંત કુંવારીયો અને ઈંદમાં કણબા અને કળાના ઝાડનાં ડાળખાંનો વિધિમાં મહત્ત્વનો ભાગ ગણાય છે.

- રાઠવાઓમાં બે હોળી સળગાવવામાં આવે છે. એક મોટી હોળી અને બીજી નાની હોળી. નાની હોળી જ્યાં સળગાવવામાં આવે છે તે જગ્યા પર પશ્ચિમ દિશામાં આંબા, ખાખરા અને મહુડાનાં ફુલોનું તોરણ બનાવીને પૂજવામાં આવે છે. આ પૂજા પ્રકૃત્તિમાં તે પછી ગર્ભાતાં ફળ ફૂલ સારી રીતે મોટાં થાય અને પાકે તથા તે બધા વૃક્ષોને કોઈ નુકશાન ન કરે એવા આશયથી વૃક્ષોનાં ફુલની સાક્ષીએ તેની પૂજા થાય છે. કેટલાક વિસ્તારોમાં મોટી હોળી તરીકે વાંસને રોપે છે.

- વાવણી થઈ ગયા પછી જ્યારે દીવાસાના તહેવારની ઉજવણી કરવામાં આવે છે ત્યારે 'ડણી' નામની વનસ્પતિના પાન અને વાજ નામના જંગલી કંદના પાનનું મહત્ત્વ જોવા મળે છે. તે સમયે સાગ કે ખાખરા જેવા મોટા વૃક્ષોના પાનનો ઉપયોગ ના થાય અને તેવા ઉપયોગી વૃક્ષનો વિકાસ અને વૃધ્ધિ થાય તે હેતુથી તેવા વૃક્ષોના પાન મોટા પાયે અમુક સમય સુધી ના વપરાય તે માટે ડણી કે વાજ જેવા વનસ્પતિ વેલાના પાનનો ઉપયોગ પ્રતીકાત્મક રીતે કરે છે.

- મરણવિધિમાં આમળાનાં ઝાડનું મહત્ત્વ જોવા મળે છે. મરેલ વ્યક્તિને આમળાનાં ઝાડનું દાતણ

કરાવવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત દરોખડીનો ઉપયોગ પણ મરણવિધિમાં થાય છે.

મેઘની પૂજા અને માન્યતા :

મેઘની પૂજા રાઠવાઓમાં મુખ્યત્ત્વે વર્ષમાં બે વાર થાય છે. ચોમાસુ શરુ થાય અને વાવણી કર્યા પછી જો વરસાદ નહીં આવે તો લોકો ગામમાં એક દિવસ નક્કી કરીને રાતે મેઘને રિઝવવાના ગીતો ગાઈ ગરબા રમતા હોય છે. જેમાં મેઘનાં ગીતો, વિજળીનાં ગીતો, દેડકાંનાં ગીતો અને કીડીમંકોડીનાં ગીતો ગવાતાં હોય છે. આખી રાત ગીતો સાથે ગરબા રમીને દિવસે આખા ગામનાં લોકો ઉંટડી નામનો ઉત્સવ ઉજવે છે. જેને તેઓ 'ઉંટડી કાઢવી' એવું કહે છે.

બીજીવાર દીવાસાના તહેવાર વખતે મેઘની પૂજા કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત, ઈંદનો તહેવાર એ ખાસ મેઘ માટેનો જ ઉત્સવ ગણવામાં આવે છે.

ખેતી સાથે જોડાયેલી માન્યતા :

- ખાખરા પર બેઠેલા પાપડા જો કાચા જ સૂકાયને ખરી પડે તો તે વર્ષે ડાંગર ઓછી પાકશે અને જે વર્ષે ખાખરાનાં પાપડા પાકીને પડે ત્યારે તે વરસે ડાંગર સારી પાકશે એવું માને છે.

- રીંઝડો નામની વનસ્પતિ પર જે વરસે સીંગો વધારે બેસે તે વરસે તુવેર સારી પાકે છે એવું માને છે.

- વેગરવી નામની વનસ્પતિ પર બેસેલાં ડોડા પર જો પૂરે પૂરા દાણા ભરાય તો તે વરસે મકાઈ ખૂબ

પાકે છે અને જો તેના પર કોઈ જીવાત પડે તો મકાઈ પર પણ જીવાત પડશે એવી માન્યતા છે.

- તાડના ઝાડનું સૂકાયેલું ગેડું જે દિશામાં નમેલું હોય તે દિશામાં વરસાદ ઓછો પડે છે એવું માને છે.

- મહિને એક વીંછી આવે તો સાત વીંછી પાણીના ગણાય.

-ઓળો જે દિશામાં ફૂલ આપે તે દિશામાં વરસાદ સારો પડે.

-અંધારિયે વરસાદ સારો અને અજવાળિયે કોરો રહે.

-બારમે મહિને સારો ગરભ જાય તો શ્રાવણમાં વરસાદ સારો પડે છે.

-અજવાળિયાનો ગરભ ગયેલો હોય તો અંધારિયું સારું રહે છે.

-દિવસે ગરભ ગયેલો હોય તે રાતે વરસાદ પડે.

-ગરભના પટ્ટા જે દિશામાં પડ્યાં હોય તે દિશામાં વરસાદ પડે છે.

-ગ્રહણ થાય તે મહિનાનો ગરભ હોય તો વરસાદ પડે નહીં.

-દશેરાનો ગરભ હોય તો નોરતામાં અજવાળિયાનો વરસાદ રહે છે.

-વીંછીમાં ચોમાસું બેસે તો વરસાદ સારો રહે છે.

-ચાંદરણામાં કે અંધારામાં ગરભ જાય તો તે સમયે જ વરસાદ પડે છે.

-બૂડમણેથી ઊગમણે ગરભ જાય તો વરસાદ સારો પડે છે.

-ઈશાન ખૂણાનો વરસાદ સારો રહે છે.

-ભાદરવાનો છેલ્લો વરસાદ ઈશાન ખૂણેથી આવે અને તે જ દિશામાં બંધ થાય છે.

-બાબોદેવ કરીએ ત્યારે જે દિશાની જમીન ભીની થાય તે દિશામાં વરસાદ સારો પડે છે.

-ઝલોદીમાતાની ડુંગરી પર દૂધથી નવડાવીએ તેનાથી પણ વરસાદની આગાહી મળે છે.

-ચંદ્ર દાતરડાનાં ગળામાંથી પસાર થાય તો વરસાદ સારો આવે છે.

- અખાત્રિમાં સમીસાંજે આકાશમાં ખાટલી ઊભી થઈ જાય તો વરસાદ સારો થાય. ટોંડે રહી જાય તો વરસાદ સારો રહેતો નહીં.

-અખાત્રિના દિવસે બપોરે એક ગજનું લાકડું રોપીને છાંયડો જોવાય છે. જો છાંયડો ઉત્તર દિશા તરફ પડે તો વરસાદ સારો મનાય અને છાંયો દક્ષિણમાં પડે તો વરસાદ ઓછો પડે છે.

-સૂર્ય ઊગતાં પહેલાં પાંચ વાગ્યે ગોવાળિયા નજરે ચઢે તો વરસાદ બીજે દિવસે સૂર્ય દેખાય ત્યાં સુધી વરસે છે.

-લીમડાની લીંબોળી પાકવાની શરૂઆત થઈ જાય તો વરસાદની તૈયારી છે એવું માને છે.

-જાંબુડા અડધા પાકી જાય તો વરસાદ આવે છે.

-સાગનો મૉર આવે તેની ડોડ ચાલું થાય તો વરસાદની તૈયારી મનાય છે.

-કડાના પાન અડધા ફૂટ જેટલાં મોટાં થઈ જાય તો વરસાદ શરૂ થશે એવું મનાય છે. અને પાંદડાં ખરી પડે તો વરસાદ પૂરો થયો મનાય છે.

-ધરતી વાદળથી ઘેરાઈ જાય તો વરસાદ જતો રહ્યો તેમ નક્કી થાય છે.

-વાંકલ નામના વૃક્ષને ફળ આવે તો વરસાદ શરૂ થાય અને ફળ પડી જાય તો વાવણી પૂરી થઈ જાય.

-આંબલીનો પહેલો મૉર આવીને પડી જાય અને બીજો મૉર આવે તો વરસાદની તૈયારી મનાય છે.

-થોરનાં પાન મોટાં થઈ જાય તો વરસાદની તૈયારી મનાય છે.

-નદીમાં શેવાળ સારો હોય તો વરસાદ સારો રહે છે.

-ખાખરાના પાન ઝીરાઈ જાય તે વરસ સારું ગણાય છે.

-જીમરાનાં ડોડાં લાગે તો અડદ અને તુવેર સારી પાકે છે.

-વધારે આમલી ઉતરે તો વધારે સારું પાકે છે અને ઓછી ઉતરે તો ઓછું પાકે છે.

જમીનમાં પાણી જોવાની માન્યાતા :

- ઉંબરાના ઝાડ નીચે અને રાફડા નીચે પાણી રહે છે.

-શિયાળાની વહેલી પરોઢે ખેતરમાં ખુલ્લાં પગે ચાલવાથી જ્યાં પાણી હોય ત્યાં જમીન ગરમ લાગે છે.

-તાંબાના બે સળિયા છેટે પકડીને ખેતરમાં ચાલતાં જ્યાં બંન્ને ચોંટી જાય ત્યાં પાણી રહે છે.

-નાળિયેર હાથમાં રાખી ખેતરમાં ફરવાથી જ્યાં પાણી હોય ત્યાં નારિયેળ ઊભું થઈ જાય છે.

-ઉંબરાનું ફૂલ પુનમની માજમ રાતે આવે છે તે મળી જાય તો માણસ સુખી થઈ જાય છે.

-નાગ ભેગાતાં હોય અને કોઈ વ્યક્તિને તે પાછળ પડે તો પહેરેલું કપડું નાખી દેવું તો બચી જવાય છે.

-સળગતી હોળીના તણખા પૂર્વમાં જાય તો વરસ સારું ગણાય અને ઉત્તર તરફ કે દિશા ખાલી રહી જાય તો વરસ ખરાબ રહે છે.

કેટલીક વિશિષ્ટ માન્યતાઓ :

પીઠોરા દેવની પૂજા કરવાના એક અઠવાડિયા પહેલાં જવારા વાવવાની વિધિ કરે છે. જે દિવસે જવારા વાવવાના હોય તે દિવસે વાંસમાંથી ગંજીઓ, નવું હળ બનાવે છે. ઘરની એક તરફ અખાડો બનાવાય છે. બપોર પછી જવારા વાવવાની વિધિ શરું થાય છે. બાંધેલાં અખાડાની સામે સફેદ ધોતીયું પાથરીને તેના પર માટી પાથરીને ખેતર તૈયાર કરે છે. તૈયાર થયેલા ખેતર આગળ વિધિ કરી વરસાદ પાડવાની વિધિ કરે છે. એક વ્યક્તિ સુપડૂં લઈને બનાવેલા ખેતર ફરતે હલાવતો ફરે છે, બડવો વાસણમાં પાણી લઈને છાંટા કરે છે જેને ગાજવીજ સાથે વરસાદ થયો એવું માને છે. વરસાદ થઈ ગયા બાદ તૈયાર કરેલી જમીન પર વાંસનું બનાવેલું હળ રાહ સાથે તૈયાર કરીને ઊભું કરે છે. તે પછી વિધિ કરીને મરઘું મારી કાળજું અંગારે સેકી, દીવો કરીને ખેડવાની શરૂઆત કરે છે. આ ખેતર ખેડનાર જેના ઘરે પીઠોરો લખવાનો હોય તે વ્યક્તિ હોય છે. ખેડ્યા પછી ત્રણ સ્ત્રીઓ ખેતર સાફ કરે છે. બપોરે ખેતરમાં કામ કરનારાઓને જમાડાય છે. બળદ બનેલા લોંગણિયાઓને બફાણું આપે છે. જમ્યા પછી ખેતર ખેડીને ચાસ પાડે છે તેમાં સ્ત્રીઓ સાત પ્રકારનું અનાજ ઓરી માટી ભેગી કરે છે.

વાંસનાં ગંજીયામાં તે માટી અને બીજી ડાંગર ભેળવીને ગંજીયા ભરી લેવાય છે. ભરાયેલા ગંજીયાને

બનાવેલા અખાડામાં પાટલાઓ પર મૂકાય છે. જવારાની વિધિ વખતે ઢોલી ઢોલ વગાડે છે અને સ્ત્રીઓ ગીતો ગાય છે.

કુટુંબ, સગપણના સંબંધો અને તેનું મહત્વ

રાઠવા આદિવાસીઓમાં સંયુક્ત અને વિભક્ત એમ બંન્ને પ્રકારની કુટુંબરચના જોવા મળે છે. મોટેભાગે વિભક્ત કુટુંબોનો વ્યાપ વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આ બંન્ને પ્રકારના કુટુંબોમાં ઘરના વડા તરીકે આમ પુરુષને ગણવામાં આવે છે પરંતુ ઝીણવટથી જોતાં માલુમ પડે છે કે ઘરની અંદરના વ્યવહારમાં માતાનું સ્થાન સૌથી ઉપર હોય છે. સમાજના સ્તરે પિતાની જવાબદારીઓ માતા કરતાં વધારે હોય છે. ઘરની બહારના સામાજિક પ્રસંગોમાં પિતાનું સ્થાન સૌથી ઉપર ગણાય તેવું જોવા મળે છે. એટલે કે કુટુંબમાં આમ જોઈએ તો માતા અને પિતાનું સ્થાન સરખું હોય છે. કુટુંબના ખાસ ગણાતા અમુક નિર્ણયો કુટુંબના વડા તરીકે પિતાએ કરવાનાં હોવાથી તે કુટુંબનાં વડા તરીકે આગળ આવે છે.

અહીં કુટુંબમાં પુત્ર કે પુત્રીના જન્મને વિશેષ રીતે ઉજવણી કરવાનો રિવાજ નથી. દીકરા દિકરીમાં ફરક જોતાં નથી. દિકરા અને દિકરીને સરખા ગણવામાં આવે છે. કેટલાક વિસ્તારના રાઠવાઓમાં આજકાલ દીકરા દિકરી વચ્ચે તફાવત જોવાનું વલણ વિકસતું દેખાય છે. તે ઉપરાંત, છોકરા છોકરીઓને જીવનસાથીની પસંદગીની બાબતે અન્ય સમાજો કરતાં વધુ છૂટછાટ અપાતી હોય છે. છોકરીઓ પણ છોકરાઓની સાથે મુક્ત રીતે મેળાઓમાં નાચી કૂદી ફરી શકે છે. પરંતુ જીવનસાથીની પસંદગીમાં પોતોના કુળ ગોત્રના પાત્રની

પસંદગીને સમાજ સ્વીકારતો નથી.

સગપણના સંબધો :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
બાહ	પિતા	યાળી, ઈયાળી, ઈસ,	માતા
પાઉંહુ, ભાય, ભાસ	ભાઈ	અશ, અયા, માડી	મા
ડાઉસ પાઉંહુ	મોટાભાઈ	બોઈહીં, બોનેસ,	બહેન
વોડી	મોટી બહેન	બો, બૉન જીજી	માસી
કાકુ	મામા	જમાઈશ, જમાશ	જમાઈ
કાકીહી, બાબ	કાકી	કાકાહા, બાબો	કાકા
પુઈએ, ફોસ	ફોઈ	માનો, ફૂવો	ફૂઆ
પાભી, ભાબી	ભાભી	પાવળ્યુહુ, પાહણો	બનેવી
મામુહું, મોંમોહ	મામા	ભાભા, બાબોહ,	દાદા
યાયુંહું, બાબી,	દાદી	ડાહલા બા	દાદા
મામીહી, મોંમી	મામી	ખંધોડ	ઘરજમાઈ
લાડી	વહુ	વોર, લાડો	વર

શોરો, પોયરો,	પોર્યો-છોકરો		
શરી, શોરી, પોયરી,	પોંરી-છોકરી	બેટા,	
દીકરા	પુત્ર-દીકરો	બેટા, દીકી	પુત્રી-દીકરી
ડાયો	વડીલ પુરુષ	ડાઈ	વડીલ સ્ત્રી
રંડાયલી	વિધવા સ્ત્રી		

રાઠવા સમાજમાં સાસરી પક્ષવાળા સગાં જમાઈને તેનું નામ લઈને બોલાવે તો તેનું અપમાન કર્યું ગણાય છે. એટલે જમાઈને તેના કુળનાં નામથી જ બોલાવવાનો રિવાજ છે. વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવી પડે તો જમાઈના કુળનાં નામ સાથે ગામનું નામ જોડવામાં આવે છે.

એક જ કુળ ગોત્રવાળા પરસ્પર સંબંધમાં આવે ત્યારે પોતાના વ્યક્તિગત નામથી પરસ્પર સંબોધે અથવા સગાઈના સંબોધનથી સંબોધે છે.

મૈત્રી અને દુશ્મની

રાઠવાઓમાં લોહીના સંબંધોનું મહત્વ અન્ય સંબંધો કરતાં વધારે મજબૂત છે. પોતાના સગાંઓને તેઓ વાર તહેવારે પોતાના ઘરે જમવા માટે આમંત્રે છે. તેમનું માનસન્માન જાળવે છે. તેમને પોતાનાથી બનતા પ્રયત્ને મદદ પણ કરે છે. પોતાનાથી દૂર રહેતાં લોહીનાં સગાંઓને તેઓ વરસે દાડે ખાવાનું કે અનાજ વગેરે આપી વહેવાર જાળવી રાખે છે. પરંતુ પોતાના જ ગામમાં રહેતાં નાયક, ધાણક, તડવી,

રોહીત, હરિજન વગેરે સાથે તેઓ લોહીના સગાં જેવો પોતાપણાનો ભાવ દાખવતાં દેખાતાં નથી. તેમની સાથે સામાજિક પ્રસંગોમાં મળે છે પરંતુ તેમનાં ઘર સાથે નજીકનાં ગણાતાં સંબંધો કંઈ ખાસ રાખતાં નથી. કેટલાક વિસ્તારોમાં હવે ધાણક કે નાયકોની સાથે ઊઠકબેઠક અને ઘરના સંબંધો રાખવાનું વલણ જોવા મળે છે.

ભૌગોલિક વિસ્તારની દૃષ્ટિએ પણ તેઓમાં કેટલેક અંશે પોતાપણાની ભાવના જોવા મળે છે. ભલે કોઈ પોતાના કુળ ગોત્રનું ન હોય પણ કોઈ ઠેકાણે પોતોના પ્રદેશથી દૂર કોઈ પોતાના વિસ્તરનો માણસ મળી જાય ત્યારે તેઓ નાતજાત ભૂલીને એકબીજા સાથે મૈત્રીભાવથી વર્તે છે. એટલે કે એક જ ભૌગોલિક પ્રદેશમાં વસતા અન્ય જાતિ સમુદાયના લોકો બીજા પ્રદેશમાં મળી જતાં તેમનો વ્યવહાર મૈત્રીભર્યો બની જાય છે.

તે ઉપરાંત, કેટલાક વખતથી સાથે રહેતાં અન્ય સમાજ કે સમુદાયનાં કોઈ વ્યક્તિ સાથે ઓળખાણ થતાં તેવા વ્યક્તિ સાથે પણ તેઓ મૈત્રીભાવ રાખતાં જોવા મળે છે. પરંતુ પોતાનાં જ વિસ્તારમાં રહેતા વાણિયા, બ્રાહ્મણો કે મુસલમાનોને તેઓ પોતાનાથી જૂદાં કે પારકા ગણે છે. તેમની સાથે કે તેમના ઘર સાથે કંઈ ખાસ વહેવાર જોવા મળતો નથી. કેટલાક લોકો ખેતી કે ઘરવપરાશની સાધન સામગ્રીની જરુરિયાતને જોઈને વેપારીઓ સાથે સંબંધ રાખતા થયેલા જોવા મળે છે.

સમાજમાં જે માથાભારે ગણાતા હોય એવા વ્યક્તિને કોઈ મારી નાખે તો તેવી હત્યાને તેઓ સારું થયું એવું માને છે.

વિશ્વનાં તત્વોની જીવન પર અસર વિશે માન્યતા

ચંદ્ર વિષયક માન્યતા :

- ચંદ્રની ફરતે ગોળ પીળા રંગનો ઘેરાવો બનતો દેખાય તેને રાઠવા આદિવાસીઓ 'માજેમ ભરાયુ' એવું કહે છે. આ માજેમ લોકોના જીવન પર સીધી અસર કરતી નથી પરંતુ તેના પરથી વરસાદ કેટલો અને ક્યારે આવશે તેની આગાહી જોવાય છે.

-ચંદ્રગ્રહણ થાય તે વખતે સગર્ભા સ્ત્રીને ઘરની બહાર નીકળવા દેવામાં આવતી નથી. તે સંબંધે એવું માનવામાં આવે છે કે જો સગર્ભા સ્ત્રી ચંદ્રગ્રહણ જોઈ લે તો તેનું બાળક ખોડખાપણવાળું જન્મે છે.

-જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થયું હોય અને અડધેથી છૂટી જાય તો રાઠવાઓ માને છે કે કંઈ 'ખંડીઆયલું' હશે એવું કહેવાય છે. એટલે કે અડધેથી છુટી જવાનું કારણ કદાચ ચંદ્રએ કંઈક વચન કબુલ કર્યું હશે એવું કહેવાય છે અને જો એવું થાય તો માણસ કે ઢોરઢાંખર પર કંઈક બિમારી ઉતરે છે એવું તેઓ માને છે. ચંદ્રગ્રહણનાં આવા સમયે દરેક ગામોમાં લોકો ડબ્બા વગાડીને કિકિયારીઓ પાડતાં હોય છે.

-ચંદ્ર એકમના દિવસે વાદળમાં દેખાય તેને રાઠવાઓ 'ધોરિયોચાંદ' કહે છે. આ ધોરિયોચાંદ જોઈને તેઓ અનુમાન બાંધે છે કે કોને ફાયદો થશે અને કોને નુકશાન જશે પરંતુ એ ચાંદ કઈ બાજુએ નમેલો છે તેના ઉપર તેનો આધાર રહેલો હોય છે.

-મેઘધનુષ્ય જેને રાઠવાઓ 'બાણ' કહે છે તેનાથી વરસાદની આગાહી જોવાય છે.

તારાઓ વિષયક માન્યતા :

-મેઢીતારાને રાઠવાઓ આખા જગતનો ખૂંટ કહે છે. જેમ ખળામાં રોપેલી મેઢ ખળાનું મધ્યબિંદુ ગણાય અને તેના વડે બધા બળદોને એક દોરડે બાંધીને ફેરવી શકાય એવી જ રીતે મેઢીતારો એ પણ બધાને એક તંતુએ બાંધી રાખનારો છે એવું તેઓ માને છે.

-તે ઉપરાંત ડોહી ખાટલી, ચોર, ગોવાળિયા, હોલીનો માળો અને તેના ઈંડા, કૂતરો, દાતરડી, વીંછી, હેણા અને પૂસ્યો તારો જે તેમના જીવન સાથે કોઈને કોઈ રીતે જોડાયેલા જોવા મળે છે.

-જે વખતે આકાશમાં વીંછી હોય તે વખતે છોકરા છોકરીને પરણાવતાં નથી. તેઓ માને છે કે વીંછીનાં સમયે લગ્ન થાય તો તેવા લગ્ન તૂટી જાય છે અથવા તો તેવા જોડાઓને બાળકો થતાં નથી. વીંછી આકાશમાં દેખાતી ન હોય ત્યારે જ તેઓ છોકરાઓને પરણાવતાં હોય છે.

પવન વિષયક કેટલીક માન્યતા :

રાઠવાઓમાં પવનને ત્રણ પ્રકારે ઓળખવાની રીત જોવા મળે છે. એક જીવનો પવન બીજો ભૂતિયોપવન અને ત્રીજો મેલોપવન. આ ત્રણે પવનની અલગ અલગ માન્યતાઓ જોવા મળે છે :

જીવનો પવન :

બડવાઓના શરીરમાં પવન વેશે કોઈ જીવ પ્રવેશે તેને તેઓ જીવનો પવન કહે છે. જે તે મરનાર વ્યક્તિના જીવ સાથે વિધિ કરવામાં આવી રહી હોય તે વ્યક્તિનો જીવ પવનરૂપે બડવાના શરીરમાં હાથ વાટે દાખલ થઈને જે કંઈ વાત કરવાની હોય તે વાત કરીને ફરીથી તે પવન માથે થઈને નીકળી જતો હોય છે. તે મરનારના સગાઓ સાથે વાત કરે છે એવું માને છે.

ભૂતિયોપવન :

આકશમાં ઊઠતા વંટોળને રાઠવા આદિવાસીઓ ભૂતિયોપવન તરીકે ઓળખે છે. આ ભૂતિયો નુકશાન કારક હોય છે એવું માનવામાં આવે છે. આવો પવન જો ગામમાં કે કોઈ વ્યક્તિના ઘર નજીક આવતો હોય ત્યારે તેના પર પાણી છાંટવાથી તે નુકશાન કરતો નથી.

મેલોપવન :

આ પ્રકારનો પવન મેલીવિદ્યા, ભૂતપ્રેત કે ડાકણનો હોવનું તેઓ જણાવે છે. આવા પવનમાં જો કોઈ વ્યક્તિ આવી જાય તો તે મર્યા વગર રહેતી નથી એવું માને છે. આવા પવનથી લોકો ખૂબ ડરતાં હોય છે.

અન્ય સમાજની સાથે પોતાની ઉચ્ચ-અવચતાની ધારણા

પોતાનાથી ઊંચા ગણાતા લોકો સાથેનો વહેવાર :

રાઠવા આદિવાસીઓ વાણિયા, પટેલ અને બ્રાહ્મણોને પોતોનાથી ઊંચા માને છે. અગાઉ આ કોમો

સાથે કોઈપણ પ્રકારનો વહેવાર હતો નહીં પણ હાલમાં બ્રાહ્મણો રાઠવાઓના લગ્નની વિધિ કરાવતા હોવાથી તેમની સાથે ખાણીપીણીનો વહેવાર ઊભો થયેલો જોવા મળે છે. તે ઉપરાંત પોતોનાથી ઊંચા ગણાતા પટેલો સાથે થોડાં સમયથી રોટી બેટીનો વહેવાર નજીવા પ્રમાણમાં થાય છે.

પોતાનાથી નીચા ગણાતા લોકો સાથેનો વહેવાર :

રાઠવા સમુદાય નાયકા, ધાણક, તડવી, વણકર, મુસલમાન, રોહિત અને હરિજન સમુદાયના લોકોને પોતાનાથી નીચા ગણે છે. કેટલાક વિસ્તારમાં નીચા ગણાતા સમુદાયો રાઠવાઓના ઘરનો ઉંબરો ઓળંગી શકતાં નથી. તેમનાં માટે બેઠક વ્યવસ્થા પણ નિશ્ચિત જ ઠેરવેલી હોય છે. તે કોઈપણ દિવસે તેમનાં ઘરે આવે તો પોતે જ સમજીને કોઈ પાટ કે કાદવની બનાવેલી ઓટલી પર બેસી પડે છે. તેના માટે ચા કે પાણીનાં વાસણો પણ અલગથી ઘરની બહાર જ મૂકી રખાતાં હોય છે જે તેણે પોતે લઈને ચા કે પાણી પીને પછી ફરીથી સાફસુતરા કરીને તેની જગ્યાએ મૂકવાની પ્રથા છે. પોતાનાં મરેલાં ઢોરને નિકાલ માટે પણ હરિજન વગેરે રાખેલાં હોય છે. તેનાં બદલામાં તેમને વારતહેવારે કે વરસે અનાજ પાકે ત્યારે તેમનો ભાગ અલગથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે. તેમનાં ઘરે ખાવાપીવાની રીત જોવા મળતી નથી. બેટી વહેવાર પણ જોવા મળતો નથી. જો કોઈ છોકરો પોતોનાથી નીચા ગણાતા લોકોનાં ઘરમાંથી છોકરી સાથે ભાગી છૂટે તો તેને નાત બહાર મૂકવાની પ્રથા છે અને જો સમાજ કે કુટુંબ ઈચ્છે તો તેવા દીકરાને નાતમાં લેવાની વિધિ કરીને ફરીથી નાતમાં લેવામાં આવે છે. જો કોઈ છોકરી કોઈ નીચા ગણાતા લોકોના છોકરા સાથે જતી રહે તો તેના ઘરનો

સંબંધ મરે ત્યાં સુધી તોડી નાખવાની પ્રથા જોવા મળે છે. પોતાનાથી નીચા ગણાતા લોકોને ત્યાં રાઠવાઓ સામાજિક પ્રસંગોમાં જતાં હોય છે પણ ત્યાં તેઓ જમતાં નથી. ક્યારેક આવા પ્રસંગોમાં ભોજન બનાવવા માટે બ્રાહ્મણને બોલાવાતો હોય તો ત્યાં તેઓ જમે છે. અમુક વિસ્તારોમાં હવે શિક્ષણ અને સમજણના લીધે તેમની સાથેના વ્યવહારોમાં પરિવર્તન દેખાય છે.

કવાંટ વિસ્તારોમાં નાનીનાતનાં રાઠવા અને મોટીનાતનાં રાઠવા એવા ચોખ્ખા બે ભેદો છે. આ બંને નાતોમાં મોટીનાતનાં રાઠવા પોતાને નાનીનાતનાં રાઠવા કરતાં ઊંચા ગણાવે છે. તેમની સાથે બેટી વહેવાર કરતાં નથી. આ બંન્ને નાતો હેરણ નદીથી નસવાડી સુધીના વિસ્તારમાં છે.

રાઠવાઓમાં ખાવાપીવાવાળા એક સરખા ગણાય, ભગત થઈ ગયેલાં રાઠવાઓમાં સમાનતા ખાસ જોવા મળતી નથી. જો જગત હોય તો આખું ગામ એક થઈને દેવ તહેવાર કરે પણ ભગતલોકો પોતાના અલગથી દેવ તહેવાર કરતાં જોવા મળે છે. એક સાથે બધાં હળી મળીને વાર તહેવાર કરતાં જોવા મળતાં નથી. 'ભગત્યાં' અને 'નુગરાં' એવો ભેદ કેટલાક વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે.

પવિત્રતા અને અપવિત્રતાના ખ્યાલો

જગ્યા :

અનાજ કાઢવાનું ખળું, પીઠોરાની ભીંત, ઘરલીદેવી જ્યાં બેસાડી હોય તે થાનક, ચૂલો, અનાજ મૂકવાની જગ્યા, દેવસ્થળો, ઢોર બાંધવાનું ગમાણ તથા અમુક ડુંગરો કે નદીઓ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે.

તે ઉપરાંત નદી કે તળાવના પાણીને તેઓ ખૂબ જ પવિત્ર માનતા હોય છે તેથી તેમાં પેશાબ કે સંડાસ કરી શકાય નહીં એવું તેઓ સ્પષ્ટપણે અમલ કરતાં હોય છે.

નદીના જળધોધને રાઠવાઓ 'ધરા ' કહે છે. આવા કોઈક ધોધ કે જેમાં વરસે એકાદ વ્યક્તિનો ભોગ લેવાતો હોય તે જગ્યા, સ્મશાન, કોઈ ઝાડે ટીંગાઈને મરી ગયું હોય તેવી જગ્યા, કૂવામાં કૂદી પડીને કોઈ મરી ગયું હોય તેવો કૂવો, રસ્તામાં કોઈનું અકસ્માત થયું હોય તેવી જગા, કોઈ બિમાર વ્યક્તિનો ઊતારો મૂકેલી જગા કે જમરાં અવતારે આવેલા બાળકને ઊંધે માથે કોઈ રસ્તાની વચ્ચે દાટે તે રસ્તો અપવિત્ર ગણાય એવું તેઓ માને છે.

સમય :

અમાસનો સમયગાળો, સાંજની પડતી રાતનો આઠ નવ વાગ્યાનો સમય, મળસકું સૂર્યગ્રહણ, ચંદ્રગ્રહણનો સમય, દીવાળીની ચૌદશનું એક અઠવાડિયું, કોઈનું મૃત્યુ થયું હોય તે રાત જેવો સમય અપવિત્ર ગણે છે.

'દેવનો'(ગુરુવાર), 'દિતવાર'(રવિવાર) અને 'ગુજરી' 'થાવર'(બુધવાર) જેવા દિવસો સારા દિવસો તરીકે માને છે. આ વારના દિવસોમાં તહેવારો કે કોઈ પ્રસંગો રાખે છે. દશેરાના દિવસને સારો દિવસ ગણવામાં આવે છે. દશેરાના દિવસે બધા દેવો ફરવા જતાં રહેતાં હોવાથી અનાજપાણીમાં ભાગ માગનાર કોઈ રહેતું નથી અને કોઈને આપવું પડતું નથી તેથી તે દિવસોમાં અનાજ કાઢે તો વધારે પાક ઊતરે છે એવી

માન્યતા છે.

તે ઉપરાંત, પૂનમ પછીના અંધારિયાનો સમયગાળો સારો ગણવામાં આવે છે. તે સમયે ઝાડ કાપે તો તેને સડો લાગતો નથી એવું માને છે. આ સમયગાળામાં મધ ઉતારવાનો કે ખેતરના પાક કાપવાનો સારો સમય ગણાતો હોય છે.

વ્યક્તિ :

માસિકધર્મવાળી સ્ત્રી પાણીયારે, ચૂલે, અનાજની જગ્યાએ, દેવસ્થળે, શાકભાજીની વાડીમાં કે રાંધેલા ખોરાક પાસ જઈ શકતી નથી. આવા દિવસોમાં તે સ્ત્રીને અલગ રાખવાની પ્રથા છે. આવી સ્ત્રીના હાથેથી જો કોઈ વિદ્યા ધરાવતો પુરુષ ખાવાનું ખાય લે તો તેની વિદ્યા પૂરી થઈ જાય છે, એવું પણ માને છે. કેટલાક શિક્ષિત રાઠવાઓમાં હવે એવા ભેદ જોવા મળતાં નથી.

સગર્ભાસ્ત્રીનો પડછાયો કોઈ સાપ પર પડે તો તે સાપને થોડો વખત સુધી દેખાતું નથી એવું માને છે. એવી સ્ત્રી બોરના ઝાડને પકડી લે તો તે બોરના ઝાડે લાગેલાં બોર બધાં સડી જાય છે. સ્મશાનમાં ફરી આવેલા પુરૂષો અપવિત્ર ગણાય છે.

તે ઉપરાંત, મેલીવિદ્યા શીખતી હોય તેવી સ્ત્રી મૈયતમાં કે કોઈ દેવસ્થળે જતી નથી.

બાળક :

સુવાવડ પછીના પાંચ, છ કે સાત દિવસ સુધી બાળકને મેલું ગણવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી તેની

નાતમાં લેવાની ક્રિયાવિધિ પૂરી ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તેની સાથે સમાજ કોઈપણ પ્રકારનો વ્યવહાર કરતો નથી. છઠ્ઠી કે સાતમની વિધિ થઈ ગયાં પછી તે ચોખ્ખું થયું એવું માને છે.

કુદરતી તત્વો :

દેવસ્થળોવાળા ડુંગરો, કોઈ મોટા વૃક્ષો, નદીઓ, વાવ, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ, પવન, પાણી તથા અગ્નિ જેવા તત્ત્વોને પવિત્ર માને છે.

વનસ્પતિ વૃક્ષો :

બીલી, કણબાનું ઝાડ, કળો, ખાખેર, પીપળો, વડ, દૂધકળો, ઉંમરાનું ઝાડ, પીપર, તાડ કે બહેડા જેવા ઝાડ નીચે પેશાબ કે સંડાસ પણ કરવામાં આવતાં નથી. આ વૃક્ષોને પવિત્ર ગણાય છે.

દારૂ :

દારુ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. કોઈ પણ પૂજા વિધિમાં દેવોને દારુ ચઢાવાય છે.

રોગો :

'ઓરી' નામનો બાળકોનો રોગ ખૂબ જ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. અછબડા નીકળેલ બાળકને દારુ પીધેલ વ્યક્તિ, માંસ-મચ્છી ખાધેલાં લોકો કે માસિકધર્મવાળી સ્ત્રીથી દૂર રાખે છે.

તે ઉપરાંત ડાકણ-ભૂત-પ્રેત વગેરેને પણ રાઠવાઓ અપવિત્ર ગણે છે.

શુકન-અપશુકન :

-ભરેલું બેડું ભેગાય તો શુકન અને ખાલી બેડું અપશુકન.
-પીસોટી જે કઠીયા પર બેઠી હોય તે કઠીયું તોડે અને કીડો નીકળે તો અપશુકન.
-જમીન પર પીસોટી ગબડતી ડાબી બાજુ જાય તો અપશુકન.
-ખોખડી આગળ જાય તો શુકન.
-હહલ્યું આગળ નીકળે તો અપશુકન.
-ઝાડ પરથી સુકું ડાળખું પડે તો અપશુકન.
-રાજા ઘુવડ જમણે બોલે તો શુકન અને ડાબે બોલે તો અપશુકન.
-વીછીમાં લગ્ન ના થાય.
-ગધેડું આળોટે તો અપશુકન.
-કૂતરું કાન ફફડાવે તો શુકન.
-પીસોટી લીલા ડળખા પર બેસીને બોલે તો શુકન.

મનોરંજનની રીતો

બાળકોની રમતો :

હુંધણીયું ઉનાળામાં ઝાડ પર ચઢીને રમાતી રમત છે. લૂણપાટો એ મોટેભાગે ચોમાસું શરૂ થાય પછી રમાતી રમત છે. ઈટીયુંટીટીયુંની રમત ગમે તે ઋતુમાં રમાય છે. ગલી રમવી એ ચોમાસાની ખાસ રમત છે. પાંચીકાની રમત ખાસ છોકરીઓ રમતી હોય છે. ભમરડાની રમત છોકરાઓ રમે છે. ગેડીદડોની રમત ચોમાસામાં રમાય છે. પાણીપકડદાવની રમત પાણીની રમત છે. નદી કે કોતરમાં રમાય છે. બેડિયુંની રમત છોકરા અને છોકરીઓ બધાં ભેગાં રમી શકે તેવી રમત છે. આ બધી રમતોથી બાળકો મનોરંજન મેળવે છે.

યુવાનો અને વયોવૃદ્ધોની મનોરંજનની રીતો :

પ્રસંગો : લગ્ન જેવા સામાજિક પ્રસંગોમાં થતાં ટીમલી પ્રકારના નૃત્ય દ્વારા યુવાનો તેમજ વયોવૃદ્ધો મનોરંજન મેળવે છે.

મેળાઓ : આખા રાઠવા પ્રદેશમાં ૬૪ જેટલા મેળાઓ થાય છે. મહામાસ, ફાગણ, ચૈત્ર, વૈશાખ, શ્રાવણ, ભાદરવો, આસો મહિનામાં વિવિધ સ્થળે મેળાઓ ભરાય છે. આ મેળાઓમાં વિવિધ પ્રકારના નાચણાઓ દ્વારા આખો સમાજ આનંદ મેળવે છે.

તહેવારો : હોળી, દીવાળી, દીવાસો, ઊંજાણી, ઈંદ, કુંવારિયો કે બાબાપીઠોરા જેવા ઉત્સવોમાં સમાજનાં નાનાં મોટાં બધાં જ મન મૂકીને મનોરંજન માણે છે.

સમાજની ઓળખરૂપ વિશિષ્ટ આવડતો :

ખેતી, પશુપાલન, શિકાર, તીરકામઠાં ચલાવવામાં અને પીઠોરા જેવા વિશિષ્ટ ચિત્રો લખવાના કામમાં રાઠવા સમુદાય અન્ય સમુદાયો કરતાં આગવી ઓળખ ધરાવે છે.

રાઠવી ભાષા

રાઠવી ભાષાનો ઈતિહાસ :

ગુજરાતની ભીલી ભાષાઓનો પહેલો ભાષાશાસ્ત્રીય અભ્યાસ અંગ્રેજ સરકારના જ્યોર્જ ગ્રિયર્સને તેમના લિંગ્સ્ટિક સર્વે ઓફ ઈન્ડિયાના (૧૯૦૭) નવમા ગ્રંથમાં કરેલો છે. તેમાં ભીલી ભાષા ભારતના ઈન્ડો-આર્યન જૂથમાં આવે છે. રાઠવા બોલી વિષે અને રાઠવા જાતિ વિષે ઉલ્લેખ કરતાં નોંધ્યું છે કે ભિલાલાઓ અડધા રાજપૂત અને અડધી ભીલી જાતિનું મિશ્રણ છે અને રાઠવાઓ તેનું નાનું પેટા જૂથ છે. તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે રાઠવાઓ રેવાકાંઠા એજન્સીના અલીરાજપુરમાં આવેલાં રાઠ- વિસ્તારના વતની છે. તેઓ રાઠવા વિસ્તાર વિષે પણ નોંધે છે કે રેવાકાંઠાના બારિયા અને છોટાઉદેપુર વિસ્તારમાં રાઠવાઓની વસ્તી છે. તેઓ રાઠવી બોલી બોલે છે. આની સાથે જ આગળ નોંધે છે કે મધ્યપ્રદેશના

બડવાની વિસ્તારમાં પણ સાથે રાઠવી બોલી મિશ્ર સ્વરૂપે બોલાય છે. તેને તેઓ ''રાઠવી ભિલાલી '' તરીકે ઓળખાવે છે. તેમનું આ ભાષાકીય વિધાન દર્શાવે છે કે બડવાની વિસ્તારમાં રાઠવાઓ હશે અને તેઓ ભિલાલીમિશ્રિત રાઠવી બોલી બોલતા હશે.

શ્રી કે.કા શાસ્ત્રી નોંધે છે કે રાઠવા લોકોની બોલી 'ઉચ્ચારણના વિકારો'થી ભરેલી છે. તેનો ઉપયોગ તેઓ અંદરો-અંદરના વ્યવહાર માટે કરે છે. બોલીમાં ભૌગોલિક પરિસ્થતિના કારણે ધ્વનિસ્વરૂપમાં પરિવર્તન કે ફેરફાર મળે છે. એ દ્વારા આ બોલીનું આગવું તત્ત્વ, ઉચારભેદ પ્રગટ થાય છે. બોલી એ પ્રજાની નાનમ નથી પણ વિશિષ્ટતા છે. બોલીઓમાં ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચારભેદ સિવાય બીજું તત્ત્વ શોધ્યું ખાસ જડતું નથી.

મુંબઈ ગેઝેટિયર (૧૮૨૫) નોંધે છે તેમ રાઠવાઓ મધ્યપ્રદેશના માળવા નજીક અલીરાજપુર પાસેના રાઠ વિસ્તારમાંથી આવ્યા છે. એટલે રાઠવાનું મૂળ વતન રાઠવિસ્તાર છે તેમ કહી શકાય. બીજું છે કે અલીરાજપુર ગેઝેટિયરમાં નોંધ્યા પ્રમાણે અલીરાજપુર રાજ્યનો વિસ્તાર આશરે ૮૩૬-૬૩ ચો.મા. જેટલો હતો. જેમાં ૩૨૫ જેટલાં ગામો હતાં. આ રાજ્ય ઉત્તરે પંચમહાલ જિલ્લાના બારિયા સ્ટેટ સુધીનું અને પૂર્વમાં ગ્વાલિયર, ઝાબુઆ અને જોબટની સરહદ સુધીનું વિસ્તરેલું હતું. આ રાજ્ય જુદાં જુદાં પાંચ પરગણાંઓમાં વહેંચાયેલું હતું. (૧) રાઠ (૨) ભાબરા (૩) નાનપુર (૪) છકતલા (૫) ચાંદપુર. તેમાં રાઠ પરગણું ૨૩૭ ચો.મા વિસ્તારનું અને ૧૩૪ ગામોવાળું હતું. અલીરાજપુરની કોર્ટ ત્યારે રાઠ કોર્ટ તરીકે ઓળખાતી હતી. તેમાં નોંધેલ છે કે રાઠ નામ શા ઉપરથી પડ્યું તે વિશેના કશા ઉલ્લેખ મળતા નથી. ક્ષેત્ર

તપાસ દરમ્યાન અલીરાજપુર મહેસૂલ ખાતામાં કામ કરતા તલાટી શ્રી ઇન્દ્રગિરી- કે જેમના કુટુંબને જૂના અલીરાજપુર રાજ્યના વખતમાં વંશપરંપરાગત રાજગુરુની ગાદી મળેલી હતી, તેમના કહ્યા અનુસાર અલીરાજપુર રાજ્યની મૂળ રાજધાની આજના અલીરાજપુરથી દક્ષિણે દસેક માઈલ દૂર આવેલા આલિ સ્થળે હતી. એ રાજ્યનો મૂળ સ્થાપક રાજા આનંદદેવ રાઠોડ વંશનો હતો. તેણે આ રાજ્ય ઈ.સ.૧૪૩૭માં સ્થાપ્યું હતું. પોતાના વંશના આધારે રાઠોડ રાજ્ય અને તેમાંથી રાઠવા વિસ્તાર કે રાઠ વિસ્તાર એમ સંભવ્યું હોય .

તેઓ નોંધે છે કે ગુજરાતના વડોદરા જિલ્લાના છોટાઉદેપુર તાલુકાનો ઉત્તર-પૂર્વ વિસ્તાર આઝાદી પહેલાં છોટાઉદેપુર રાજ્યમાં સુરસી અથવા દોર પરગણાં તરીકે ઓળખાતો હતો. આ આખું પરગણું ૩૩ ગામોનું હતું. જે મૂળે અલીરાજપુર રાજ્યનો એક ભાગ હતો. એ વિસ્તાર છોટાઉદેપુર રાજ્યનો ભાગ બન્યો.

પાલના રાઠવા પુસ્તકમાં શંકરભાઈ સોમાભાઈ તડવી નોંધે છે કે પ્રજાનાં નામ ઘણીવાર રહેઠાણના પ્રદેશ ઉપરથી પડે છે. છોટાઉદેપુરનો પ્રદેશ રાઠ પ્રદેશ તરીકે ઓળખાય છે. રાઠ પ્રદેશના રહેવાસી તે રાઠવા. રાઠવા નામ રાઠવિસ્તાર ઉપરથી પડ્યું હશે, તેઓ નોંધે છે કે રાઠવા શબ્દ રાઠોડ, રાષ્ટ્રીય કે રાષ્ટ્રકૂટો ઉપરથી આવ્યો હોવો જોઈએ.

ઓસ્ટ્રિયા દેશના વિયેના યુનિવર્સિટીના પ્રજાતિશાસ્ત્ર વિભાગના વડા પ્રો. હેકલે રાઠવા વિશે જણાવે છે કે ભીલાલાનાં બે પેટાજૂથો છે જેમાંનું એક રાઠવા છે, જેઓ ગુજરાતના વડોદરા જિલ્લામાં છોટાઉદેપુર

તાલુકામાં વસે છે.

ડૉ. સિદ્ઘરાજ સોલંકી 'આદિવાસી જીવન અને સંસ્કૃતિ ' લેખમાં નોંધે છે કે રાઠવાઓ વડોદરા જિલ્લાના છોટાઉદેપુર વિસ્તારની મુખ્ય જાતિ છે. જે ઝાબુવા, અલીરાજપુર, સેંદવા વિસ્તારમાં બરેલા-ભીલાલાના નામે પણ ઓળખાય છે. બીજું નોંધે છે કે આ આદિવાસી જાતિઓની પોતપોતાના નામે ઓળખાતી એવી ભાષાઓ છે. દા.ત., ધોડિયાઓની ધોડિયા ભાષા, ભીલોની ભીલી ભાષા, ગામિતોની ગામિત ભાષા, ચૌધરીઓની ચૌધરી ભાષા, રાઠવાઓની રાઠવી ભાષા વગેરે છે.

રાઠવી સાહિત્ય લેખિત સ્વરૂપમાં ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. રાઠવીના મૌખિક સાહિત્યમાં લોકગીતો, લોકકથાઓ, લોકવાર્તાઓ, બાબા પીઠોરાનાં ગાયણાંઓ વિધિવિધાનના મંત્રો વગેરે સાહિત્યમાં મળી આવે છે. જેને ઘણાં ઓછા સાહિત્યકારોએ લેખિત સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમાં શંકરભાઈ સોમાભાઈ તડવીએ રાઠવી લોકબોલી, ધર્મ અને લોકદેવો, મૃત્યુ સંસ્કાર, લગ્નપ્રથા અને વિધિ તેમજ રેવાબહેન તડવીએ રાઠવાનાં ઉખાણાં, લોકજીવનમાં મંત્રવિદ્યા, નિંદણાનાં ગીતો, તથા સુભાષ ઈસાઈએ બાબા પિઠોરાદેવનાં ગાયણાં, રાઠવી બોલીમાં વાર્તાઓ, હોળીના બોલ વગેરે સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો સંપાદિત છે. રાઠવી ગીતોમાં મુખ્યત્વે બાબા પીઠોરાના ગાયણાં, ઈંદનાં ગાયણાં, પરંપરાગત વિધિવિધાનમંત્રો, દીવાસાનાં ગીતો, લગ્નગીતો, વાર્તાઓ, ખેતીનાં ગીતો, મેળાનાં ગીતો, બાળગીતો, દેવીદેવીઓનાં ગીતો જોવા મળે છે. એના સિવાય રાઠવી ભાષામાં કહેવતો, ઉખાણાં, ટુચકા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ઉપર મુજબનાં મંતવ્યોને ધ્યાને લેતાં અમારું પણ એક મંતવ્ય છે કે પાવીજેતપુર અને છોટાઉદેપુર

તાલુકાના કેટલાક વિસ્તારને હિડિંબાનું વન હતું એવું માનવામાં આવે છે. જેના પુરાવા આજે પણ આપણને જોવા મળે છે. જેમાં કોરાજડુંગર, બાબોભેંહો ડુંગર, ઘોડાલખેણ, માખણિયો ડુંગર, રાયપુર ડુંગર અને હાથી પગલાનો ડુંગર આ ડુંગરોમાં ઘણા પ્રાચીન યુગના અવશેષો આ પ્રદેશમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ક્ષત્રપયુગની ગણાય એવી કેટલીક ઈંટો વગેરેથી આ પ્રદેશ પ્રાચીન યુગમાં વસાહતો ધરાવતો હતો એમ લાગે છે. જેમાં ખાસ કરીને દરેક ડુંગરોમાં આવેલ ગુફાચિત્રો, પ્રાચીનકાળમાં જ્યારે ભાષા કે લિપિ ન હતી તે સમયે ચિત્રો ભાષાનું માધ્યમ હતું અને ચિત્રો એ જ લિપિ હતી. જે ચિત્રો આજે પણ આ ડુંગરોમાં જોવા મળે છે. પ્રાચીનકાળમાં આ ચિત્રો દોરવા માટે કોઈ બહારથી માણસો આવ્યા ન હોય પરંતુ જે તે સમયમાં પણ આ વિસ્તારમાં થોડીઘણી વસ્તી હશે કે તે આ ચિત્રો દોર્યાં હશે. તેથી અમે કહી શકીએ કે રાઠવા જાતિ અહીંયાંની મૂળ નિવાસી આદિવાસી જાતિ છે. તેઓની ભાષા પણ રાઠવી છે અને વધુમાં કહું, તો રાઠવા સમાજમાં દોરવામાં આવતું બાબાપીઠોરાદેવનું ભીંતચિત્ર અને ગુફાચિત્ર કેટલાક અંશે મળતાં આવે છે. બાબાપીઠોરાદેવનાં ચિત્રમાં ઘોડેસવાર માણસનાં ચિત્રો દોરવામાં આવે છે અને ગુફાચિત્રોમાં પણ આવા જ પ્રકારનાં ચિત્રો છે.

રાઠવા સમાજની મુખ્ય બોલી રાઠવી છે. પરંતુ આ સમાજ સાથે અન્ય સમાજ પણ વસે છે. જેથી આ સમાજની બોલી ઉપર અન્ય સમાજની બોલીનો પણ પ્રભાવ જોવા મળે છે. જેમકે નસવાડી અને કવાંટ તાલુકામાં ડુંગરાભીલ સમાજ વસે છે. તેથી નસવાડી અને કવાંટ વિસ્તારમાં રાઠવાની બોલી ઉપર ડુંગરાભીલી બોલીનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. જ્યારે પાવાગઢ, હાલોલ, કાલોલ તથા જાંબુઘોડા ને બોડેલીની

આજુબાજુનો વિસ્તાર તથા બોડેલીથી છોટાઉદેપુર વચ્ચેનો જે વિસ્તાર છે. આ વિસ્તારમાં ગુજરાતી ભાષાનું પ્રભુત્વ ધરાવતા લોકોની સંખ્યા થોડી વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી આ વિસ્તારમાં રાઠવી બોલી પર ગુજરાતી ભાષાનું પ્રભુત્વ જોવા મળે છે. પંચમહાલનાં કેટલાંક ગામડાંઓ જેવાં કે ગમાણાં, ગોરમટિયા, લાવડાદરા, ગોદલી, પાલ્લા, વાંકોડ, ઝાંઝરી, મોટી ઉમરવાંણ વગેરે ગામોમાં જે રાઠવા સમાજ વસે છે તેના ઉપર પંચમહાલી ભીલી ભાષાની અસર જોવા મળે છે. બારિયાથી દાહોદ વિસ્તારને અડીને આવેલાં ગામડાંઓમાં આ અસર જોવા મળે છે. મધ્યપ્રદેશની સરહદને અડીને આવેલાં ગામડાંઓમાં મધ્યપ્રદેશની બારેલી, ભીલાલી બોલીની અસર છે.

આમ જોતાં રાઠવી બોલી મુખ્યત્વે છોટાઉદેપુરથી ઉત્તરે મીઠીબોર વિસ્તાર, પૂર્વમાં ફેરકૂવા સુધીનો વિસ્તાર અને દક્ષિણમાં કવાંટ સુધીના વિસ્તારમાં વસતા અન્ય સમાજ જેવા કે ધાણક, નાયક, તેમજ અન્ય ઉચ્ચવર્ગના લોકોની બોલી ઉપર પણ રાઠવી બોલીનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. કરાલી વિસ્તારમાં પણ કોલચા લોકોની અલગ બોલી જોવા મળે છે. જે રાઠવી સાથે સંકળાયેલી છે. આમ આ વિસ્તારનો જે શિક્ષિત વર્ગ છે તે મોટે ભાગે ઘરમાં રાઠવીબોલી અને અન્ય જગ્યાએ ગુજરાતી અને રાઠવી મિશ્ર બોલી બોલે છે.

નસવાડીથી કવાંટ વચ્ચેના વિસ્તારમાં કેટલાક નાની નાત રાઠવા અને કેટલાક કોલચા તરીકે ઓળખાતાં જૂથો આવેલાં છે. તે પણ રાઠવા -ભીલી કુળના જ છે. કારણ કે પહેલાંના સમયમાં જે કોઈ પુરુષ અન્ય વર્ગની સ્ત્રીને પોતાની પત્ની તરીકે રાખે અથવા પ્રેમ સંબંધથી બંધાયેલાં પકડાય ત્યારે સમાજ તેને નાતની

બહાર મૂકે છે. એટલે તે વ્યક્તિને સમાજના દરેક રીતિરિવાજમાં કોઈ પણ જગ્યાએ સ્થાન આપવામાં આવતું નથી. તેને સમાજથી દરેક પ્રકારે છૂટો પાડી દેવામાં આવે છે. તેથી પણ તેઓને નાની નાત રાઠવા તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા હોય અથવા બીજું પણ કોઈ કારણ હોઈ શકે. એવી જ રીતે પાવી જેતપુર તાલુકામાં કેટલાક લોકો પોતાને બારિયા તરીકે ઓળખાવે છે કે ઓળખે છે. પણ તેઓ પોતાને ઉચ્ચ ગણવા માટે કે ગણાવવા માટે બારિયા લખાવે છે પરંતુ તે પણ રાઠવા જૂથના જ છે. તેમનાં મોટા ભાગનાં વિધિવિધાન તથા જીવનપ્રણાલી સંપૂર્ણપણે રાઠવાના જેવી જ છે. આ ઉપરાંત આ વિસ્તારમાં નાયક, ધાણક, ભીલ, ડુંગરાભીલ જેવી આદિવાસી જાતિઓ તથા અન્ય ઉચ્ચ વર્ગના લોકો પણ વસે છે.

રાઠવી ભાષા એ જીવનવ્યવહારની ભાષા છે અને તે મોટે ભાગે સામાજિક વ્યવહારોમાં મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે. સામાજિક પ્રસંગોએ લગ્નગીતો, દિવાસાનાં ગીતો તથા ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જેમ કે બાબાપીઠોરાદેવનું ગાયણું તથા ગામના ઝઘડાના નિવારણ માટે, રોજિંદા વ્યવહારમાં, મેળાઓમાં, હાટમાં વગેરેમાં રાઠવી ભાષાનો ઉપયોગ થાય છે. રેડિયો, પ્રસારણ માધ્યમોમાં પણ રાઠવી ભાષાનો ઉપયોગ થાય છે. જેમ કે દિવાસાનાં ગીતો, હોળીગીતો, લગ્નગીતો, વાર્તાઓ વગેરે રાઠવી ભાષામાં રજૂ થતાં હોય છે. રાઠવા સમાજ ઉપર પ્રકાશિત થયેલી ઘણી બધી ઓડિયો, વિડિયો કેસેટમાં ગુજરાતી ફિલ્મમાં જેમ કે 'ધુળકી તારી માયા લાગી' વગેરે જગ્યાએ રાઠવી ભાષાનો ઉપયોગ થયો છે. ઓફિસ કે શાળામાં રાઠવી ભાષાનો ઉપયોગ ઓછો જોવા મળે છે. આ વિસ્તારમાં વસતા રાઠવા સિવાયના અન્ય લોકો છે કે જે ગામડાંમાં ધંધાર્થે આવેલા છે તે પણ રાઠવી ભાષા બોલે છે. હાટ બજારમાં આવતા વેપારીઓ પણ રાઠવી ભાષા

બોલે છે, જે તેનું જીવંત ઉદાહરણ છે.

વસ્તી :

ગુજરાતમાં રાઠવા જાતિની વસ્તીવાળા બે જિલ્લા છે વડોદરા અને પંચમહાલ. જેમાં ૭૫ % જેટલી વસ્તી વડોદરા જિલ્લામાં છે. જેઓ રાઠવી ભાષા બોલે છે.

વડોદરા જિલ્લાની પૂર્વ પટ્ટીમાં છોટાઉદેપુર, કવાંટ, પાવી જેતપુર અને નસવાડી તાલુકામાં રાઠવા સમાજની મોટાભાગની વસ્તી વસેલી છે. જેમાં છોટાઉદેપુર કેન્દ્રસ્થાને છે.વડોદરા જિલ્લાના ૧૯૯૧ના આણંદ સાહિત્ય પ્રકાશન ૧૭૫૬, ગાંધીમાર્ગ અમદાવાદના નકશા પ્રમાણે વસ્તી :

	ચો.કિ.મિ.	**ગામડાં**	**વસ્તી**
છોટાઉદેપુર	૭૭૨.૪	૧૪૩	૧,૬૮,૮૨૭
પાવીજેતપુર	૮૦૫.૬	૨૧૧	૧,૯૯,૬૩૨
નસવાડી	૩૫.૨	૨૧૭	૧,૦૭,૪૩૫
હાલોલ	૫૧૫.૨૨	૧૨૨	૧,૯૫,૩૦૦
કાલોલ	૩૯૭.૪૨	૬૭	૧,૯૧,૯૮૫
જાંબુઘોડા	૧૨૧.૨૭	૫૫	૩૬,૩૧૯

ઘોઘંબા	૫૦૨.૧૦	૯૫	૧,૭૯.૬૫૯

૨૦૦૧ના સેન્સસ રિપોર્ટ પ્રમાણે વડોદરા જિલ્લાની વસ્તી ૯,૬૭,૩૯૩ (૨૬.૫૬) જેટલી નોંધાયેલી છે. અને પંચમહાલ જિલ્લાની વસ્તી ૫,૫૬૦૦૦(૨૭.૪૫) નોંધાયેલી છે.

છોટાઉદેપુરની ઉત્તરે કઠીવાડા, દેવગઢ બારિયા સુધીનો વિસ્તાર અને દક્ષિણે કવાંટ અને નસવાડી તથા પૂર્વમાં ફેરકૂવા અને ગુજરાતની હદને અડીને આવેલા મધ્યપ્રદેશનાં ગામડાં તથા પશ્ચિમે સંખેડા, બોડેલી, જાંબુઘોડા, હાલોલ, કાલોલથી લઈ ઘોઘંબા સુધી એટલે કે આ મુખ્ય સ્થળો વચ્ચેનો જે આખો વિસ્તાર છે તેમાં રાઠવા જાતિ વસેલી છે.

રાઠવીની લાક્ષણિકતાઓ :

(૧) 'સ નો અઘોષ 'હ' : 'શિખવું' નું 'હિખવું', 'સસલું'નું 'હહલું', 'સાગ'નું 'હાગ', 'સાસુ' નું 'હાહુ', 'સુથાર' નું 'હુતાર, 'સૂપડું' નું 'હુપડું', 'સાપ' નું 'હાપ', થાય છે.

(૨) 'થ' નો 'ત': 'સાથળ' 'હાતળ', 'સાથે' નું 'હાતે', 'ભાથ' નું 'ભાત', 'હાથી' નું 'હાતી', 'સુથાર' નું 'હુતાર' થાય છે.

(૩) 'ડ' નો 'ળ' : 'ઝાડ' નું 'ઝાળ', 'થડ' નું 'થળ', 'તાડ' નું 'તાળ', 'ગોદડી' નું 'ગોદળી', 'ગાડુ' નું 'ગાળુ' થાય છે.

(૪) 'છ' નો 'સ' : 'છત્રી' નું 'સત્રી', 'છાતી' નું 'સાતી', 'છાપું' નું 'સાપું', 'છકડો' નું 'સકડો',

થાય છે.

(૫) 'અ' નો 'ય' : 'તેઓ' નું 'તેયો', થાય છે.

(૬) ગુજરાતી ભાષામાં 'શ' નો અઘોષ રાઠવીમાં 'હ' થાય છે. 'મળીશ'નું 'મળહી', 'ખશ'નું 'ખહ', 'જઈશ'નું 'જાહ' વગેરે થાય છે.

(૭) ગુજરાતી ભાષામાં 'ળ'નો અઘોષ રાઠવીમાં 'ર' થાય છે. 'નિશાળ'નું 'નિહાર', 'કાળું' નું 'કારું', 'તાળું'નું 'તારું' વગેરે થાય છે.

(૮) ગુજરાતીમાં 'ઘ'નો અઘોષ રાઠવીમાં 'દ' થાય છે. 'ગધેડું'નું 'ગદેડું', 'સાધુ'નું 'સાદુ', 'બધું' નું 'બદું', 'સીધું' નું 'હીદું' વગેરે થાય છે.

(૯)ગુજરાતી ભાષામાં 'ભ'નો અઘોષ રાઠવીમાં 'બ' થાય છે. 'ઊભું'નું 'ઊબું', 'લોભ'નું 'લોબ'વગેરે થાય છે.

(૧૦) ગુજરાતી ભાષામાં 'ઉ'નો અઘોષ રાઠવીમાં 'મ' થાય છે. 'ખાઉં' નું 'ખોંમ', 'દઉ'નું 'દોમ', 'જાઉં'નું 'જોંમ' વગેરે થાય છે.

(૧૧) ગુજરાતી ભાષામાં 'વ'નો અઘોષ રાઠવીમાં 'અ' થાય છે. 'વાંદરો'નુ 'ઓંદરો', 'વાણિયો' નું 'ઓણિયો', 'વહોરો'નું 'ઓરો' વગેરે થાય છે.

રાઠવીની વ્યાકરણ વિષયક લાક્ષણિકતાઓ :

૧. રાઠવી બહુ વચન માટે 'ઉ' પ્રત્યય લગાડાય છે : તમે ને બદલે તમું, અમે ને બદલે હમું વગેરે.

૨. બીજી વિભક્તિ પુલ્લિંગ ગુજરાતીમાં 'ને'ને બદલે રાઠવીમાં ' અન' વપરાય છે : પિતાજી ને બદલે બાહન, નોકર ને બદલે સાકરન વગેરે.

૩. બીજી વિભક્તિ સ્ત્રીલિંગ ગુજરાતીમાં 'ને' બદલે રાઠવીમાં 'ઈન' થાય છે : માતાજી ને બદલે યાળીન, પૂત્રી ને બદલે સોરીન, આંગળી ને બદલે ઓગળીન વગેરે.

૪. ચોથી વિભક્તિ પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ ગુજરાતીમાં 'સાથે' ને બદલે રાઠવીમાં 'હંગાત' થાય છે : પિતાજી સાથે ને બદલે બાહનહંગાત, માતા સાથે ને બદલે યાળીન હંગાત.

૫. પાંચમી વિભક્તિ પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ ગુજરાતીમાં 'થી', 'માંથી'ને બદલે રાઠવીમાં 'ઉમે' 'અથો' થાય છે : પગમાંથી ને બદલે પોગુમે, નદીમાંથી ને બદલે નદીમથો.

૬. સાતમી વિભક્તિ પુલ્લિંગ ગુજરાતીમાં 'માં' બદલે ને રાઠવીમાં 'આમે' કે 'આમ' થાય છે : છોકરામાં ને બદલે પોયરામે, નકશામાં ને બદલે નકસામે, ડુંગરમાં ને બદલે ડુંગરામ.

૭. સાતમી વિભક્તિ સ્ત્રીલિંગ ગુજરાતીમાં 'માં' ને બદલે રાઠવીમાં 'ઈમ' થાય છે : સાડીમાં ને બદલે હાળીમ, ગાયમાને બદલે ડગરીમ.

૮. ભવિષ્યકાળમાં પહેલો-બીજો પુરુષ એકવચનનાં રૂપોમાં ગુજરાતીમાં 'ઈશ' ને રાઠવીમાં 'હીં' થાય છે : આવીશ ને બદલે આવહીં, જઈશ ને બદલે જહીં, મોકલીશ ને બદલે મોકલહીં, રડીશ ને બદલે રડહીં વગેરે.

૯. રાઠવી ભાષામાં ક્રિયાપદના રૂપ માટે અનુસ્વર, 'ઉ' એ પ્રત્યય ક્રિયાપદના આજ્ઞાર્થીને લાગે છે. દા.ત., જો એ રાઠવી ભીલી આજ્ઞાર્થી એકવચનનું રૂપ છે અને બહુવચનનું રૂપ છે જો તેને અનુસ્વર, 'ઉ' એવું પ્રત્યય લાગીને 'જહું' (જવું) એવું ક્રિયાપદનું મૂળરુપ બને છે.

રાઠવી ભીલીનાં પુરુષવાચક સર્વનામ :

	એક વચન		**બહુવચન**	
	રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
પ્ર.પુ.	મેં	હું	હમું	અમે
બી.પુ.	તેયો	તું	તમું	તમે
ત્રી.પુ.	યૂં	તે	તેયા	તેઓ

રાઠવી પ્રશ્નવાચક સર્વનામ :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
કોય	કોણ	કાં	ક્યાં
કેતરા	કેટલાં	કેંહલુક/કેહલા	કેવું/કેવો

રાઠવી ક્રિયાવિશેષણો :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
હાંઈ	હમણાં/અત્યાર	તીહીં/તૅર	ત્યારે
ઘડીકથું	થોડીવાર પછી	વેહલો/ઉત્તવાળિયો	જલ્દી
પસેન	પછી	જોરમેં	ઝડપથી
ધીરોરહીક	ધીરેથી	એકદમ	ઉતાવળથી
રીહથી	ગુસ્સાથી	ઉચ્કાહલું	અચાનક

રાઠવીમાં કેટલાંક આજ્ઞાર્થી રૂપો :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
ઊભો રહ	ઊભો રહે	રપેટ	દોડ
સાલ	ચાલ	બહ	બેસ

રાઠવીમાં વર્તમાનકાળનાં રૂપો :

	એક વચન		**બહુવચન**	
	રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
પ્ર.પુ.	મેં ખામ સુ	હું ખાઉં છું	હમું ખાઈએ સે	અમે ખાઈએ છીએ

બી.પુ.	તૅયો ખાય સ	તું ખાય છે	તમું ખાઓ સો	તમે ખાઓ છો
ત્રી.પુ.	યૂ ખાય સ	તે ખાય છે	તૅયા ખાય સે	તેઓ ખાય છે

રાઠવીમાં ભૂતકાળનાં રૂપો :

	એકવચન		બહુવચન	
	રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
પ્ર.પુ.	મેં ખાધું	હું ખાધું	હમું ખાધું	અમે ખાધું
બી.પુ.	તૅયો ખાધું	તેં ખાધું	તમું ખાધું	તમે ખાધું
ત્રી.પુ.	યૂ ખાધું	તેણે ખાધું	તૅયાઓ ખાધું	તેઓએ ખાધું

રાઠવીમાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપો :

	એક વચન		બહુવચન	
	રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
પ્ર.પુ.	મેં ખાવાનો	હું ખાધું	હમું ખાધું	અમે ખાધું
બી.પુ.	તૅયો ખાવાના	તેં ખાધું	તમું ખાધું	તમે ખાધું
ત્રી.પુ.	યૂ ખાવાના	તેણે ખાધું	તૅયાઓ ખાધું	તેઓએ ખાધું

રાઠવીના નમૂના :

પિઠોરાની કથા રાઠવી ભાષામેં :

ઇંદરાજાને હાત બેનો હુતી. એક બેનનું નામ કાળીકોયલ હુતું. કાળી કોયલ એક દાહડો આંબાવાડીમેં ઢોરાં ચરાવા જેઈ હુતી તૅર કંદુરાણાએ તીની જોંડે છીનાળુ કયરૂં. તીને લીધે જે છોરાનો જલમ થીયો તે બાળપિઠોરો કહવાયો.

ઇંદરાજાના ડરથી કાળીકોયલે બાળપિઠોરાને કોતેળામેં નાંખી દીધો. ઇંદરાજાની બીજી બેન રાણી કાજલને કોઈ છોરાં નીં હુતા. તે કોતેળામેં પાણી ભરવા જેઈ તૅર તીણે છોરાના રડવાનો અવાજ હાંભળ્યો. તે છોરાને ઘૉર લી'જેઈ. છોરો રડવા લાયગો એતરે તીને આકડાનું દૂધ પીવડાયું. તે સિવાય વડનું, પીપળાનું, ખરહેડીનું દૂધ પાઈને બાળપિઠોરાને મોટલો કયરો.

બાળપિઠોરો મોટો થીયો એતરે નિહાળમેં ભણવા મેયલો. તાંબાનો ચોપડો ને રૂપાની કલમ આલી. ખૂબ ભણીને ઘૉર આયવો. મા જોંડે ફરવાની રજા માંયગી. ફરતો ફરતો કચમેર પોં'ચ્યો. કચમેરની રાણી વાવે પાણી ભરતી હુતી. પિઠોરાએ ધકોડો મારી માટલું ફોડી નાંયખું. રાણીએ મે'ણું માયરૂં. તારો મામો આખો ભાગ ખાય. આ હાંમળી પિઠોરો મામાને હોધવા નીકયળો. ધાર, ઇંદોર બધે ફરી વયળો. કોળ્યાને તાંતે તાંતે હરગ મેં જ્યો. ઇંદરાજ ઢાંહીને ઉકળામેં હતાઇ જ્યો. પિઠોરાએ હોધી કાયઢો. એતરે મામાએ ધનમેંથી અડધો ભાગ આપવાનું નક્કી કયરૂં.

પિઠોરાનું લગેન લેવાયું પુણ તીના બાહ ની કોઈને જાણ નીં હુતી. ઇંદરાજાએ બધા દેવોની સભા બોલાવી. પિઠોરાને તીને બાપ બતાડવા કીધું. પિઠોરાએ સીધી કંદુરાણા હામે આંગળી કયરી. એક કથા પરમાણે પિઠોરાએ કંદુરાણાનું નાક ઝાયલું. આ રીતે પિઠોરાની ઓળખાણ નક્કીથી'ને તીનું પિઠોરી હાથે લગેન લેવાયું ને તે બાબો પિઠોરો કહવાયો. આ પિઠોરાની બાધામેં તીના લગેનની જાનનું ને તીમેં ભાગ લેનારાનાં ચિત્રો દોરવામેં આવેસે. તે સિવાય રોજના જીવન જોડે જુડાયલી વસ્તુઓ ને પ્રાણીઓ, જીવડાંના ચિત્રો દોરવામેં આવે સે.

ગુજરાતી અનુવાદઃ

ઇંદરાજાને સાત બહેનો હતી. તેમાં એક બહેનનું નામ કાળી કોયલ. કાળી કોયલ એક દિવસ આંબાવાડીઓમાં ગાયો ચરાવવા માટે ગઈ હતી, ત્યાં કદુંરાણા આવ્યાં. કાળી કોયલ સાથે કદુંરાણાએ પ્રેમ કર્યો. થોડાં દિવસો થયાં. કાળી કોયલ ને છિનાળું કર્યું એટલે કાળી કોયલ ભારે પગે (ગર્ભવતી) બની. થોડાં મહિના થયા. આમ કરતાં-કરતાં કાળી કોયલ ને નવ માસ પૂરા થયાં. નવ માસ પૂરા થયાં એટલે કાળી કોયલના પેટે છોકરાનો જન્મ થયો. તે છોકરો એ બાબો પિઠોરો.

ઇંદરાજાની બીકથી કાળી કોયલ ને જ્યારે મહિના પૂરા થયાં અને બાબા પિઠોરાના જન્મ થયો તેને એક નદીમાં જઈને ફેંકી આવી. તેમાં કાળી કોયલની બીજી બેન કાજલ હતી. કાજલને બાળકો ન હતાં. તે જ્યારે નદીમાં પાણી ભરવા ગઈ ત્યારે તે છોકરાને પાણીમાં તણાતો અને મોટેથી રડવાનો અવાજ

સાંભળી કાજલ રાણીએ છોકરાને દેખીને બહાર કાઢયો અને પોતાની સાડીમાં વિંટાળીને પોતાને ઘરે લઈ ગઈ. ઘરે લઈ ગયા પછી. છોકરો વધારે રડવા લાગ્યો ત્યારે તેને આંકડાનું દુધ તે પીવડાવતી. આમ બાબા પિઠોરાને રાણી કાજલે મોટો કર્યો.

જ્યારે બાબો પિઠોરો મોટો થયો ત્યારે કાજલ રાણી નિશાળમાં ભણવા મૂકયો. બાબો પિઠોરો ભણી ગણીને તૈયાર થઈ ગયો. પછી બાબો પિઠોરો ફરવા જવા માટે રાણી કાજલ સાથે રજા માંગી, રાણી કાજલ ફરવા જવા માટે રાણી કાજલ સાથે રજા આપી. ફરતાં-ફરતાં તે કચ મેર પહોચ્યો, કચ મેરની રાણી વાવમાં પાણી ભરતી હતી. ત્યારે બાબો પિઠોરો તીર કાંમઠાથી તેનું માટલું ફોડી આપ્યું. ત્યારે કચમેરની રાણી શ્રાપ આપ્યો કે, તારો મામો તારો આખો ભાગ ખાશે. આવો શ્રાપ મારતાં બાબા પિઠોરો પોતાના મામાને શોધવા નીકળ્યો. કંરોળિયાના તાંતણે-તાંતણે સ્વર્ગમાં પોતાના મામાને શોધવા ગયો.

થોડા દિવસો પછી સ્વર્ગમાંથી બાબો પિઠોરો પાછો આવ્યો.ત્યાં ઇંદરાજા ઉકરડામાં સંતાઈ ગયો,અને બાબો પિઠોરો ઇંદરાજને ઉકરડામાંથી શોધી કાઢ્યો.ત્યારે ઇંદરાજા અનાજમાંથી અડધો ભાગ બાબા પિઠોરાને આપવાનું નક્કી કર્યું.

બાબા પિઠોરાનું લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. ઇંદરાજા એ બધા દેવોની સભા બોલાવી અને સભામાં ઈંદરાજા કહ્યું કે બાબા પિઠોરાનો કોઈ પિતા નથી,તો એના પિતાને કોઈ શોધી આપો. ત્યારે બાબો પિઠોરો કદુંરાજા સામે આંગળી બતાવી. તેથી કદુંરાજા બાબાપિઠોરાનો પિતા છે, એવું નક્કી થયું અને પછી પિઠોરી સાથે તેનાં લગ્ન નક્કી કર્યાં. લગ્ન પિઠોરી સાથે કર્યાં, જે પિઠોરાના આખા ચિત્રમાં ઘોડાઓ, હાથી વગેરે જોવા

મળે છે તે પિઠોરાના લગ્નની જાન એટલે કે જાનૈયાઓ છે.

દેવોની કથા :

કૈડાકુંનબી દેવ ને કીધું કે તું કોને સે ? તે કંઇમેં દેવ સે. સુ નોમ તારું, તેર કહે કે કાળુ રાણો, કહે ગાય ગાબડીયા ગોમનો, તેર પછેન હું કરવું, તેરે કેય કે એને કોઇ બળવાને બોલાવવા પડહે અને બળવો પરથના કરહે ગોમ લોકો ભેગા વળીયા અને નક્કી કર્યું કે આપુણે ગોમની જાતર નાંખ હું તેર કેવા લાજ્યા કે પુણ જાતર લેવા જવું કર્યા તેર કહેવા લાજ્યા કે કુંભાર ને ઘેર જહું ઘોડા લેવા જહું નક્કી કર્યું. પુછી બળવો કીધુ કે ખરો મારો કડવાનો દેવ હોય,

ગોમ ખેડુ,ભેહાળીયો દેવ,ગોમની જાતર
ગોમ દેવ, હોહાજયા દેવ,ગોમ ઇંદ, હાટોળ
અગાસીયા-પછાળીયાદેવ, ચારખંડની ધરતી
હાત કળના પડદા, કળ પર ચાંદા-હુરજ
પર અલામી મીલીન, મારાગોમની અંદર
કે ગોમની ગવરી, કાળી કાદવી, માલ મેં દાણામેં

હમુને બધા મેં હારા હુતર રાખ હે, તેર મેં ગોમનો ભાગોળીયો એતરે આપુણા મનુષ્ય દેહ મેં આપુણે કોટવાળ કીએ, અને દેવમેં આપુણે ભાગોળીયો દેવ સે. એ કોટવાડ સે એતરે બધાને નોતરે એ કોને નોતરે

કે,

પહેલું પહેલું આપુણી
ખેતીવાડી વળદે, ધનમેં વળદે
નાણાં મે વળદે, માલમેં વળદે.
નર્મદા કાંઠા હાયના દેહરા, નર્મદા ની પેલે થેડે .
ઓહટીયો ડુંગર, પોહરીયો ડુંગર, મોહરીએ ડુંગર,
હાતરીયો ડુંગર, કોહટીયો ડુંગર, હીજયો ડુંગર
ડુંગરનું વળણા, મોહરીનું વળણ, નાણાં વળણા,
માલને વળણા, ગાણા મેં વળણ, ખેતીવાડી વળદે,
વિશ્વાસ પરાડી ધુઘરાણી દેહરા, નાની આડી
મોટી આડી, નાની હાય, મોટી હાય, હાયનો દેહરા
આડીની માતા, મુવાળની માતા, મુવાડના દેવો.
હરગુના દેવો, ધરતીની માતા, ગામ હીંમની માતા
ગામના હીંમના દેવો.
જેર દેવોને પરથના કર્યા તેર એમ માનો
કાવરા ચીમલી,ચીમલી પુજાળ.ફેણય માતા,

માતા હજુલી, હજુલી દેહરા, ઓટલીયો દેવ,
અગાલીયો દેવ,પછાળીયો દેવ, દેવોના નામો પાડવા લાગી જેલા,

જેમાં આપુણા દેવોમાં જે દુધિયો દેવ સે, એતરે આપુણા ગોમમાં નવુ ધન એતરે નવું ખોડની ઉખેડાય, નીંદાયની હાગડાનું પાન ન લવાય એવા બંધાણા બાંધી દીધા, દુધિયો દેવના થાય, તેર સુધી સાગનું પાન ન લાવવાનું પછી છાસે માથું (મુંડું)ની ધોવાય પુછી છાસ કોઇ ને અલાયની, જેરે દુધિયો દેવ કર હું તેર નીંદવાનું કર હું તેર છાસ અલાહે એવા બધા કર્યું,

નાંદરીયો દેવ, દિવાહા દેવ,
કળ પર ચાંદા-હુરજ પુતે ભગવોન
બાર મેઘ તેર બિજલીયો, હરહરીયો દેવ,
બિજલી રાણી, મેઘ આપવો
ધરતીના ખોંડે મેદ ઉત્તરીયો.
ઝાડ-બીડના ધર્મે મેઘ ઉત્તરીયો.
કીડી-મકોડીના ધર્મ મેઘ ઉત્તરીયો.

ગવળીના ધર્મે મેઘ ઉત્તરીયો પુછી હોનાના કણબી,રૂપાના કણબી,ગળીયા ગોધો ટેવડાવવા લાગી જેલા,પુછી મારે ઘોર કેય એરુ ન મોટું હોવુનું ભરેલુ, તે કેમ મને બવારા આવી જા, તેર કેમ કે ચાલ હવે આપુણે જીએ કે માળવાની ધરતી મેં માડવાની ધરતી મેં ગળીયા ગોંધા પલોટીયા, પેલ્લો બિચારો ભીંડો,

ભાજી પાછલો બિયારો-ભીંડો હોનીયો ભાજી, પુષ્કળ લાગ્યું તેર મકેય, મકેય દાંતરી કેવાય, સીંદળી સાલ, કમોદી સાલ, નકરી તુવેર,કાળમોરચું ઉલદીયું, કળી કોદરો, મડી મકીયો, હુપવી જુવાર.

આ આપુણી ખેતી, આપુણી વાડી,આપુણી ખેતીવાડી મેં ઝઝલુ ઘાસ, છેડા વાડણ, કરસેરી વાડણ ખાભા, પુજા ડીરા વાડણ, કરસા વાડણ, હેરા વાડણ, વાડેણનું વલોણ સે.

આપુણી ખેતી આપુણો માલ,પાલ,મનખો મેં, ઢોર વાછરડા મેં હારુ હુતર રાખ્યું બધામે રાબળી ખાતા થીજયો, પુછી કીધુ કે આપુણી ગોમ વળી જયું એતરે આપુણે જાતર નાંખવાની સે. ફાળો કેતરો કેતરો આવહે તે આપુણે વકતા ઘોરોવાળાને વધાર આવહે, ને ટૂંકા ઘોરોવાળાને ઉછો આવહે કુઈને આપવા એતરે ફાળો કર્યો. એમ કરીને હાવ આપુણે કોઇ તાં જવુ, તેરે વિસાર કર્યો કે આપુણે કુંભારને તાં પેલા ઘોડા લેવા જીએ ઘોડા નક્કી કર્યા, ઘોડા,બોકડા,દારૂ લાવ્યા, પુછી આ ઉજાણી હોઇ પુછી એમ કીધુ કે અર્જુન અને ભીમ તે આપણા ઘોરોમાં નોકર કે ચાકર રાખવાનો તે કેય કે ખીચે ખીચે રોટા બીજમ, અને કુડે કુડે દાળ લીજમ બળીયા તારા નોકર-ચાકર, કેય ખાઇ પીન હુવા લાજ્યાં. એતરે કણભીને જીન ચાળી કરી, એતરે કણભી જઇને પાટુ મારીયું, પાટુ મારીયું એતરે ઝાડ બીડ ઉખેડવા લાગી જા, પાછા વળી પાછા વળીયા એતરે પુછી ધરતી ઝાડ નીચે અને પારકી રૂડી હદ આવી એતરે આ ઝાડ-બીડ એતરે જે ઝાડબીડ સે. એતરે આપુના ગોમની અંદર આ દેવ સે. એતરે ઘણા લોકો કે શાસ્ત્ર મેં કે તમે દારૂ છોડદો, માંસ મટન છોડદો, તાડી છોડદો, બધુ છોડદો એમ કેય કે પુણ જેર ભગવોન જેરથી ઉત્પન્ન થયા, તેર આપુણે મનુષ્ય દેહની ઘડયું, ની કુકળુ બનાવ્યું, ની બોકળુ બનાવ્યું, જે કુદરતી બનેલું સે. એ અતારે ખાય અને એજ અતારે પીવે અને

દેવને પરથના કરે.પુછી ગવ પર

ચાંદા-હુરજ પોતે ભગવોન.
જુહી તારો, મેડી તારો, કમળ તારો,
પોપટ તારો,પુછાળો તારો, હૈણી તારો,
હૈણી ગોવાળીયો,

આ બધા મોટા મોટા એ દેવલોક સે. કેવું કે પુણ આ તે તારો સે. પુણ જે દેહ મોટા મોટા દેહ મનુષ્ય દેહ સે. એ કેય કે મને ભુખ લાગી, મને તરસ લાગી, મેં હુવા કરું જે ભગવોન દેવ સે. એ ખરેખર સે. પુણ એ દેખેની પડતા,પુણ જેરે ઘોર ધણી અને બળવો આપુણા ઘોરમે દેવ સે. જે આપુણે જે માનીને રીયા એ આપુણે દેવ આપુણે ભગવોન ને બીજુ કહેવામાં આવ્યું સે કે આજે મનુષ્ય દેહ આપુણા મે સે ખરો? પુણ એમાં કોઇને દેવોનો ભાગની હોય કે કોઇની હોય પછેના દેવનો ભાગ જરૂર સે અને આ દેવનો ઉત્પાદન બળવાનો શેર એતરે કે મુક બળવાથી મારુ ઘોર વળીયું ,જેરે આપુણે ગોમ વડહે એતરે

માલમે વડહે, ધનમે વડહે, નાણા મેં વડહે,
દાણા મેં વડહે, જવા કુવા કણભીના હીરા વડહે,
કણભીનું ઘોર વડહે, નદી નેવાના જોહ વડહે,
ગોમ વડહે,ખેતર પાલા દેવ વડહે,

ખેતર પાલા દેવ એતરે મોટલા મોટલા ખેતુર પાલ દેવ સે. પુણ એ ભોળીયો સે. એતરે એને ખેતુર મે આવીયું અને પછી જેર પિઠોરા વિષયએ વાત હાચી સે. આપુણા ગોમમાં ગોમ દેવ સે. માનો કે કોહાજયો દેવ, હાદરની ભૂમિ, પાંચ પાંડવા એ બધા દેવો હે, કોઈ ગોમમે આપુણે પીળી જાતર નાંખવાની સે. એતરે બળવો એહે નોતરા કરે હે એમાં હુ કરહે ,

ચાલ કે ધરતી માડી, ચાર ખંડની ધરતી સે.
હાતકળના પડદા સે.કળ પર ચાંદા હુરજ પોતે
ભગવોન આજ કેવા લાગી જમ કે ગોમ ખેડું
ગોમ દેવ, ગોમની વાડેણ,ગોમ ઇંદ ,
ડાયો-ઓદરો,હીમ-હીડો, ઘાતે ધગરે,હારો હું વારે,

પોણી પણ જાય રાખે એતરે લીલી-પીળી હલધરે આવળીને આવો બીન ચોખો આ લોંકે આપુણા નોતરાં કરવા.

ગુજરાતી અનુવાદઃ

કૈડાકુનબીએ તેને પૂછ્યું કે તું કોણ છે? ત્યારે દેવ બોલ્યા કે હું ગાબડિયા ગામનો કાળુ રાણો દેવ છું. ત્યારે તેણે ગામના બડવાને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે એક સાગના ઝાડના પોલાણમાં કાળું રાણું નામનો દેવ છે. આ સાંભળીને ગામ લોકો ભેગાં મળી નક્કી ક્યું કે આપણે ગામની જાતર બનાવીને જાતર કાઢવી પડશે.

એટલે ગામ લોકો એ જાતર માટેનું સરસામાન ભેગું કર્યુ અને બળવાને જાતર માટેની માનતા લેવા કહ્યું. બળવો માનતા લીધી અને કહ્યું કે ગામ ખેડૂત, ગામની જાતર, ગામ ઈંદ, ચાર ખંડની ધરતી, સાતપાતાળના પડદા, કળ પર ચંદ્ર-સૂર્યને નમસ્કાર ર્ક્યું. હે દેવ મારા ગામની અંદર ગાય-ભેંસ, ખેતીવાડી, ઘર બધું સારું રાખીશ તો તારી જાતર કાઢીને તારા નામનું સ્થાનક બનાવીશું.

માનતા રાખવાથી ગામમાં સારું રહેવા લાગ્યું. થોડાં વર્ષો પછી જાતર નાખવા માટે નોતરાં કરવામાં આવ્યાં. તેમાં દેવોને નોતરે છે. પ્રથમ ગામના પાદર (ભાગોળિયોદેવ)ને નોતરે છે. ભાગોળિયો દેવ એ ગામનો કોટવાડ હોય છે. તેથી પ્રથમ ગામના કોટવાડને નોંતરે છે. ગામમાં ખેતીવાડી, પશુપાલન, અનાજનું સારું વળતર આપે તે માટે તેને નોતરે છે. તેમાં નર્મદા નદીના દેવો, ઓહટિયો ડુંગર આ બધા દેવો, મોસેટીનું અનાજ, ખેતીવાડી, હાંફેશ્વરના દેવો, મરજીવાની માતા, મરજીવાના દેવો, સ્વર્ગના દેવો, ધરતીમાતા, સીમની માતા, સીમના દેવો, ફેણાયમાતા, આમ દેવોને નોંતરવામાં આવે છે.

ગામમાં દુધિયો દેવ હોય છે તે ચોમાસામાં ખેતીવાડીમાં મદદ કરે છે. અને તે ખેતીમાં ઊગી નીકળતા વધારાના ઘાસને કાઢવું હોય તો દુધિયા દેવને પૂજવામાં આવે છે અને બંધારણ કરે છે કે છાસથી માથું ધોવું નહિ, છાશ કોઈને અપાય નહિ, સાગનાં પાન તોડવાં નહિ, જ્યારે દુધિયો દેવ કરીશું ત્યારે છાશથી માથું ધોવાશે અને છાશ અપાશે, સાગનાં પાન તોડાશે આમ નક્કી કરી દેવોને નોતરે છે. તેમાં નાંદરિયા દેવ, દિવાસાના દેવ, સૂર્ય-ચંદ્ર, બારમેઘ, તેર વીજળી તેઓને વળતર આપ્યું પછી ધરતી પર વરસાદ આવ્યો,

ઝાડ-પાનના ધર્મથી વરસાદ આવ્યો, કીડી-મકોડાના ધર્મથી વરસાદ આવ્યો. ત્યાર પછી ખેડૂત વાછરડાઓને ખેતી ખેડવા માટે શિખવાડવા લાગ્યા અને કહ્યું કે આપણે માળવાની ધરતી ખેડવા જઈશું. માળવાની ધરતી પર વાછરડા શિખવાળિયા અને ખેડવા લાગ્યા અને ઓરણી કરવા માટે બિયારણો લાવ્યાં. તેમાં ભીંડો, ભાજી, મકાઈ, ડાંગર, અડદ, કોદરા, મઠિયા, જુવાર, આ પહેલામાં પહેલાં આપણાં બિયારણો હતાં. આપણી ખેતીવાડીમાં ઘાસ વધારે છે. તેમાં રોડાં વાળવાવાળી, હાથે વાળવાવાળી આબદાનું સારું વળતર મળવા લાગ્યું.

આપણી ખેતીવાડી,પશુપાલન, માણસો, ઘરમાં સારું વળતર આવ્યું. બધાને સારી રીતે જમવાનું મળવા લાગ્યું તેથી કહેવા લાગ્યા કે આપણું ગામ હવે સારી રીતે સુખી છે. એટલે હવે આપણે જાતર નાંખવાની છે. જાતર માટેના સામાનના ખર્ચ પેટે ફાળો નક્કી કર્યો.

તેઓ કુંભારને ત્યાં ઘોડાં લેવા જવાનું નક્કી કર્યું. ઘોડાં, બકરાં, તાડી લાવ્યા અને જાતર નાખવાની તૈયારી કરી. તેમાં ખેડૂતના નોકર ભીમ અને અર્જુન હતાં. ત્યારે કહેવા લાગ્યાં કે અર્જુન અને ભીમ આપણા ઘરના નોકર છે. તેઓ ખાઈ-પીને ઊંઘે છે. એટલે ખેડૂતને જઈને ફરિયાદ કરી કે તારા નોકર ખાઈ પીને ઊંઘ્યા કરે છે. એટલે ખેડૂતની ઘરવાળી જઈને લાતો -મારીને ઊઠાડયાં અને જંગલમાં કામે લગાડયાં, ઝાડ-પાન ઉખેડવાનું કામ શરૂ કરી દે છે. ખેડૂતની સ્ત્રી તેમને કહેવા લાગી કે પાછા વળો એ બીજાની હદ છે અને ત્યાં આપણા દેવો છે. ત્યાં સુધી આપણી હદ છે.

ઘણાં બધાં કહેવા લાગ્યાં કે તમે દારૂ છોડો, માંસ છોડો, આ બધું છોડી દો, જ્યારથી ભગવાનનો

ઉદ્‌ભવ થયો ત્યારથી આ બધાનો ઉદ્‌ભવ થયેલો છે. આ મનુષ્ય શરીર બનાવ્યું, કે મરઘું નથી બનાવ્યું કે બકરું નથી બનાવ્યું. આ બધું કુદરતી રીતે બનેલું છે. અત્યારે જમે અને અત્યારે પીવે તે દેવોને પ્રાર્થના કરે તેમ છે.

ગાય, પર ચંદ્ર-સૂર્ય પોતે ભગવાન છે. જુહી તારો, મેડી તારો , કમળ તારો, પોપટ તારો, પૂછડી તારો, ફેણી તારો, હૈણી ગોવાળિયા, આ બધાં મોટાં મોટાં દેવલોક છે. જ્યારે મોટામાં મોટો દેહ મનુષ્ય છે. તે કહેવા લાગ્યો કે મને ભૂખ લાગી, મને તરસ લાગી, મારે ઊંઘવું છે. આવું મનુષ્ય દેહ કહેવા લાગ્યો તે ભગવાન છે. તે ભગવાન આપણને જોવા નથી મળતો પરંતુ આપણા ઘરમાં દેવ છે. તે જ આપણા ભગવાન છે. મનુષ્ય જ દેહ દેવનો એક ભાગ છે. એટલે આ ભૂવો કહેવાય કે ભૂવાનો શેર (૫૦૦ગ્રામ) અનાજ ઘરધણીને આપવાનું હોય છે. આ ભૂવાથી મારું ગામ મારું ઘર સારી રીતે ચાલે છે. એમ માનીને આખું ગામ ભૂવાને બોલાવે છે. ત્યારથી આપણા ગામમાં પશુપાલન, અનાજમાં, નાંણામાં, વૃક્ષોની ડાળીઓમાં, ખેડૂતોનાં ઘરો, નદી-નેવાણા પાણી, ગામમાં સારું રહે છે. તેથી લોકો ખેતરના છેડે ખેતર પાલા દેવ તરીકે બેસાડવામાં આવે છે. અને તે ખૂબ જ દયાળુ હોય છે. તેનાથી આખા ગામમાં સારી ખેતી થાય છે.

આમ ઉપરોક્ત કથામાંથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હતી અને દેવો, જાતિ-જ્ઞાતિનો ઉદ્‌ભવ ખેતીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે આ મૌખિક સાહિત્ય પરથી જાણવા મળે છે.

ગીતો :

(૧) દિવાસામાં ગવાતું ગીત

ઝરમર ઝરમર આભેલી વરસી ભીંગે ભાઈનાં ધોતિયાં રે લોલ,
પીગે તાં હુરી પીંગવા દીજો નવાં લઈ આલસું રે લોલ,
પીગે તાં હુરી પીંગવા દીજો નવાં લઈ આલસું રે લોલ,
ઝરમર ઝરમર આભેલી વરસી
ગાંમનું ગોવારિયું વરી-વરી પૂશે ગોરી કેરુ આવશો રે લોલ,
આ ખૂણે ભાયો પેલે ખૂણે ભાભી કયે ખૂણે રઇ જેલાં રે લોલ,
હાંકી ઠોકીને ગુંદરે બેસાયડાં કયે ખૂણે રઇ જેલાં રે લોલ,
હાંકી ઠોકીને ગુંદરે બેસાયડાં કયે ખૂણે રઇ જેલાં રે લોલ,
ઝરમર ઝરમર આભેલી
ગાંમનું ગોવાળિયું વરી-વરી પૂછે કયે ખૂણે રઇ જલા રે લોલ.

ભાવાર્થ : આ આગળના આદિવાસી ગીતમાં ચોમાસાની ઋતુમાં ઉજવાતા તહેવાર ઉજાણી-દિવાસાના ગીતમાં સરસ એવી વર્ષાઋતુ તેમજ તે વખતના પાકોની વાવણીનાં ખેતરોથી ભરપૂર એવું સુંદર દશ્યવર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ ગીતમાં એક આદિવાસી કન્યા અને તે ભાઈ અને બહેનના પવિત્ર લાગણી સભળ પ્રેમ સંબંધી વાત કહેવામાં આવી છે અને એકબીજાની રમૂજી જોવા મળે છે અને કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે વર્ષાઋતુનો સમય હોય અને શ્રાવણ માસ ચાલતો હોય અને તે જ સમયે ભાઈ અને ભાભી તથા નણંદ ખેતરમાં હોય તેવા સમયે ને મેઘરાજાનું આગમન થાય ત્યારે ઝરમર ઝરમર આભલી વરસી રહી હોય અને ત્યારે જ ખેતરમાં કામ કરી રહેલ પોતાનાં ભાઈ-ભાભી તથા કન્યા પોતે આવા સમયે પલળી જતાં હોય છે. અને ઠંડીથી થીજતાં હોય છે. અને ભાઈનાં ધોતિયાં પલળી જાય તે હિસાબે તે આમતેમ ઝાડ નીચે માંપ મારે છે. ત્યારે પોતાની બહેન કહે છે કે આ ધોતિયાં પલળે તો પલળવા દે આપણે બીજાં નવાં ધોતિયાં લઈ લેશું. અને તે જ સમયે આ કન્યા કોઈ જગ્યાએ (મજુરી અર્થે) બહાર જતાં એને ગામનાં ગોવાળિયો વળી-વળીને પૂછે છે કે, હે ગોરી હવે તમે ઘરે ક્યારે આવશો? કારણ કે વરસાદે કપડાં પલાળી દીધાં છે. તો તમે હવે ઘરે ચાલો. ત્યારે પેલી કન્યા કહે છે કે આ ખૂણે ભાયો છે અને પેલા ખૂણે ભાભી છે અને ક્યા ખૂણે રહી ગયેલો છે. તે પણ મને કોઈ જ ખ્યાલ નથી. એટલે હજુ ઘરે જવાનું કોઇ જ નક્કી નથી. ત્યારે પેલો ગોવાળિયો પોતાનાં ઢોર હાંકી-હાંકીને એક ગામના પાદરે કે જે ગોદરો કહેવાય ત્યાં બધાં ઢોર ભેગાં કરી દે છે અને સામ પેલી ગોરી કન્યા અને પેલા ગોવાળ સાથે વાતચીત થાય છે.

આમ આ ગીતમાં સરસ મજાની ગોવાળ તથા કન્યા, ભાઈ-ભાભી વચ્ચેના વ્યવહારિક સંબંધોની વાત કરવામાં આવી છે.

કારીયું સેતર સેયડું રે માવાસીનું ભીલડું ..

સેડી સેડીને રસ વાયળુ રે માવાસીનું ભીલડું..
કારીયું સેતર સેયવું રે...
સેલીયો હૌંરાં જોયડાં રે માવાસીનું ભીલડું,
સોયરો જુવાર, ઉગ્યો બાજરો રે માવાસીનું ભીલડું,
બાજરો હરીયે પયડો રે માવાસીનું ભીલડું,
બાજરો કરોવડે આયવો રે માવાસીનું ભીલડું,
બાજરો નીગલી પયડો રે માવીસીનું ભીલડું,
બાજરો બુરે આયવો રે માવાસીનું ભીલડું,
સેલીયો ટોવા જેલો રે માવાસીનું ભીલડું,
હિલુ-હિલુ કરી દોયડો રે માવાસીનું ભીલડું,
ગોફણનો ગોરો ગુમાયવો રે માવાસીનું ભીલડું,
બચારું હિલુ મારી પાયડું રે માવાસીનું ભીલડું,
હિલાંના હાત ભાગ પાયડા રે માવાસીનું ભીલડું,
એક ભાગ સોરાંને ખોયરો રે માવાસીનું ભીલડું,
એક ભાગ બઠેલ્યાંને ખોયરો રે માવાસીનું ભીલડું,

એક ભાગ સોરીયોને ખોયરે રે માવાસીનું ભીલડું,
કારીયું સેતર સેયડું રે માવાસીનું ભીલડું,

ભાવાર્થ : આ ગીતમાં મેવાસ પ્રદેશનો એક આદિવાસી ભીલ કોઈ જગ્યાએ કે જે જમીન એકદમ નક્કર અને કાળી માટીથી ભરેલી હોય ત્યાં બળદ હળ લાકડું લઈને ખેડવા જાય છે. સખત પરિશ્રમથી એ ભીલ યુવાન એ જમીનને ખેડી-ખેડીને એકરસ બનાવે છે એટલે કે વાવણીલાયક જમીન બનાવે છે આમ એક દિવસ બીજાઓના હળ લાકડાં પણ વાવણી કરવા જવા માટે તૈયાર કરે છે ત્યારે પેલો ભીલ ખૂબ આશ્ચર્યચકિત થઇ જાય છે.

એ બાજરો એકદમ સરસ ઊગી નીકળે છે. થોડાં જ દિવસોમાં કરોવડો એટલે કે રાંપડી મારવાલાયક પણ થઇ જાય છે. ત્યાર બાદ એના સમયે તે ડોળે- (ડૂંડાં) કાઢવાની તૈયારીમાં આવી જાય છે. થોડા દિવસોમાં ડૂંડાં કાઢી દે છે. બાજરો સુરે આવી ગયો છે પછી દરરોજ એ ભીલ યુવાન સેલીયો પશુ-પક્ષી ખાઈ ન જાય તે માટે સાચવવા જાય છે. એ દોડી-દોડીને હિલુ-હુલે એવું કહે છે. ગોફણ વડે પથ્થરો ફેંકે છે. આમ એક દિવસ હુલે નામે એક પક્ષી મારી નાખે છે. સાત ભાગ પાડે છે. તેમાં એક ભાગ છોકરાઓને આપે છે. બીજો એક ભાગ છોકરીઓને ે બીજો એક ઘરે બેસીને ખાતા માણસોને આપે છે. આમ હિલાના ભાગ વહેંચી નાખે છે. અને આમ ભીલ ખેડૂતનું વર્ણન સરસ કરેલું છે.

ડાંગેર પાતરી સોટી લાંબો વેલો કે ડાંગેર પાતરી રે લોલ,
સોરા તું એવળલો રૂપારો કમર મે પાતરો રે લોલ,

સોરી તું એવળલી રૂપારી કમર મે પાતરી રે લોલ,
સોરા તારા વેવલીયાં પુછાવો હવેલીનાં ચોકમાં રે લોલ,
સોરા તારાં તલેળાં મંગાવો હવેલીનાં ચોકમાં રે લોલ,
સોરી તારાં તલેળાં મંગાવો હવેલીનાં ચોકમાં રે લોલ,
સોરી તારા માંડવળા રાંચાવો હવેલીનાં ચોકમાં રે લોલ,
સોરી તારા માંડવળા રાચાવો હવેલીનાં ચોકમાં રે લોલ,
સોરી તારી જોનેડો મંગાવો હવેલીનાં ચોકમાં રે લોલ,
સોરી તારી જાનેડો મંગાવો હવેલીનાં ચોકમાં રે લોલ
ડાંગેર પાતળી સોરી લાંબો વેલો

ભાવાર્થ : પ્રસ્તુત આદિવાસી લોકગીતમાં એક કન્યા ને ડાંગર સાથેની સરખામણી છે. એકબીજાની સરખામણીનો ચિતાર આ ગીતમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ગીતમાં એક ડાંગરના છોડની વાત થયેલી છે. જેમાં ચોમાસાની ઋતુમાં જ્યારે શ્રાવણ માસમાં ડાંગર બરાબર એની બીજ કાઢવાની તૈયારીમાં હોય છે. એટલે કે ડાંગર એની યુવા અવસ્થામાં રાચેલી હોય છે ત્યારે ડાંગરનો છોડ પાતળો હોય છે. પરંતુ એનો સોટો લાંબો અને ઊંચો થાય છે. એવી જ રીતે અહીંયાં એક રૂપાળા યુવાન અને યુવતી (કન્યાને) આ ડાંગરના સોટીની સાથે સરખાવવામાં આવ્યાં છે. સંવાદો જોવા મળે છે. કે છોકરા હે

યુવાન તું રૂપાળો, સુંદર ઘણો છે. પરંતુ તારી કમર પાતળી છે. એટલે તું પાતળો છે. એવી વાત કન્યાના મુખ દ્વારા કરવામાં આવી છે. સામે યુવાન કહે છે કે હે સુંદરી મારી શું વાત કરે છે પરંતુ પણ સુંદર, રૂપાળી તો છે. પણ તારામાં પણ એવી જ ખામી છે. એવું કહે છે. અને સામ-સામે એકબીજાને લગ્નગ્રંથિ જોડાવાની મનની ઇચ્છાઓ વ્યક્ત કરે છે ને તારાં વેવલીયાં પુછાવો કે જે હવેલીયો હોય અને પછી તેલેડાં, મંડપ બાંધીને જાનો પણ મંગાવો. આમ સામ-સામે આ રીતે લગ્નના સંબંધોથી જોડાવાની આશાઓ વ્યક્ત કરી છે.

આમ આ આદિવાસી ગીતમાં યુવાન-યુવતીના પ્રેમસંબંધી, લગ્નસંબધી વાર્તાલાપો થયેલા છે.

વાક્યના નમૂના :

રાઠવી	**ગુજરાતી**
આ મારું ઘૉર સે.	આ મારું ઘર છે.
ઘૉરમાં સાર ઓરડા સે.	ઘરમાં ચાર ઓરડા છે.
ઘૉરની એક પારે કૉડિયું સે.	ઘરની બાજુમાં કોઢ છે.
તીમેં અમુ ડગરાં બાધીએ સે.	તેમાં અમે ઢોર બાંધીએ છીએ.
માહ્‌રુ નોંમ ઉકેળ સે.	મારું નામ ઉકેડ છે.
મારા ઘૉર ડગરી સે.	મારે ઘેર ગાય છે.

યૂં ખેતી કરતેલો.	તે ખેતી કરે છે.
યૂં ઘરકામ કરતેલી.	તે ઘરકામ કરે છે.
અમુ તીન ભાઈ સે.	અમે ત્રણ ભાઈઓ છીએ.
એક મારથી મોટલો સે.	એક મારાથી મોટો છે.
યૂંનાનું નામ ફૂલજી સે.	તેનું નામ ફૂલજી છે.
મારો બાહ ઘૉર ની મળે.	મારા પિતા ઘરે નથી.
એથો ગાડે વઈજીરિયો	એ બાજુ ગાડાભાડે ગયો છે.
બેતન દન હોરો આવહે	બે ત્રણ દિવસ સુધીમાં આવશે.
કાહના ગામનો સે.	કયા ગામનો છે?
કેતરું કમાય સે?	કેટલું કમાય છે?
તારા ઘોર કેતરાં માણહું સે?	તારા ઘરે કેટલાં માણસો છે?

નવી વસ્તુ આવી કે લોકોનું મન ઊછળે છે. નવી ચીજો કે વૈજ્ઞાનિક સાધનો વિષે સરળ પર્યાયો યોજવાની ને ટોળટીખળની લોકશક્તિ ગજબ છે. તેનો સચોટ પુરાવો આ બોલીમાંથી પણ મળે છે.

રંગનાં નામ :

રાઠવી	**ગજરાતી**	**રાઠવી**	**ગજરાતી**

રાતળલુ, રાત્તલું,	રાતું-લાલ	લીલું	લીલો
કાળલુ, કાળુ	કાળો	ધ્રોળલું, ધોરુ, ધોરો	સફેદ
ભુરલુ, ભુરો	વાદળી	પીળલું,પીડુ	પીળો
જૉમલી, જાંબુડીયો	જામલી	-	નારંગી
-	પોપટી	-	ગુલાબી
હૉનેરી	સોનેરી (ચાંદી)		

દિવસનો સમય :

રાઠવી	ગુજરાતી
કુકડાવાહતી	મળસકે ચાર વાગ્યાનો સમય
હંધાર	સવાર
બહપૉર	બપોર (બાર વાગ્યાનો સમય)
નમતો/ઢળતો દાહડૉ	બપોર પછીનો (બે થી ત્રણ વાગ્યાનો સમય)
હાંતુ	સાંજ
રાત	રાત્રી
બપૉર ગોવાળીયુ/અળધિક રાત	મધ્યરાત્રી (રાત્રીના બારથી એકનો સમય)

વાહણેં	આવતી કાલ
પંદાહડે	પરંદિવસ
કાલ્હે	ગઈ કાલે
અંધારિયુ	વદ પક્ષ
ચોંદણુ (અંજવાળિયું)	સુદ પક્ષ

સાંકેતિક શબ્દો :

(૧) માથાનો ઈશારો : કોઈ વ્યકિતને હા અથવા ના પાડવા માટે આ ઇશારો કરવામાં આવે છે.

(૨) આંખનો ઈશારો : કોઈ વાતનો ભાવાર્થ સમજવા માટે

(૩) હાથનો ઈશારો : કોઈ વ્યકિને બોલાવવા અથવા જવા અથવા આવવા એવું બતાવવા હાથનો ઈશારો કરવામાં આવે છે.

(૪) આંગળીનો ઈશારો : કોઈ વ્યકિત કે વસ્તુને બતાવવા માટે આંગળીનો ઈશારો કરવામાં આવે છે.

(૫) જીભનો ઈશારો : કોઈ ભૂલ થઈ હોય તો જીભનો ઈશારો કરવામાં આવે છે.

(૬) ખોંખારો : કોઈ વ્યકિતને આવવાનો સંકેત દર્શાવે છે.

દિશાસૂચક શબ્દો :

રાઠવી	**ગુજરાતી**
મડામોંયું/ ગોદરિયું/પાવેથું	ઉત્તર
રેવેથું/રેવાકાચ્છ્યું	દક્ષિણ
ઊગમણું/ઉચવાહ	પૂર્વ
બુડમણું/હેઠવાહ	પશ્ચિમ
ઉગમણું	રાઠ વિસ્તાર - રંગપુર -દેવહાટ વિસ્તાર
બુડમણું	પાલ વિસ્તાર -તેજગઢ, પુનિયાવાંટ
રેવાકાછ્યુંઃ	(મોટીં ભોંય - કંવાટ, પાનવડ વિસ્તાર
ગોદરિયુંઃ	(બારિયા દોપા વિસ્તાર - ઝોઝ કેવડી વિસ્તાર)

ઉપર મુજબની દિશાઓ છોટાઉદેપુરને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને નક્કી કરેલ છે.

અઠવાડિયાના નામો :

રાઠવી	**ગુજરાતીવાર**	**હાટ ભરાવાનું સ્થળ હાટ**

દિતવાર	રવિવાર	પાનવડ
ભાભરિયો, રાજપુરિયો, કંવાટિયો	સોમવાર	કવાંટ અને તેજગઢ
ડોડિયો, પાડુંડિયો	મંગળવાર	મોતીવાડા અને ભાભરા
ગુર્જરી	બુધવાર	રંગપુર અને જાંબુઘોડા
દેવનો	ગુરુવાર	દેવહાટ
જૂનલો, ઝોઝિયું	શુક્રવાર	ઝોઝ
થાવર, થાવરિયો, ઉદાપુરિયો,	શનિવાર	છોટાઉદેપુર

અંગ્રેજી મહિના અને ગુજરાતી મહિનાઓનાં નામ રાઠવીમાં કઈ રીતે બોલાય તે નીચે પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવેલ છે.

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
કાતેક, દીવાળિયો	**કારતક**	**ભરોડી**	**માગસર**
ખિહેર, ઉત્તરાણિયો	પોષ	ડાંડનો	મહા
બૈણ્યો, બણલિયો,	ફાગણ	ચૈતર, ડાલવાડ	ચૈત્ર
હોળીનોખાતરિયો	વૈશાખ	રોયણિયો	જેઠ
અખાડ, ચોમાસિયો	અષાઢ	સરવાણ	શ્રાવણ

ભાદવો, હરાધનો, દેગનો, વેલાવારણિયો ભાદરવો હાથિયો, વેદવાળીનો આસો

નોંધઃ અધિક માસ આવે ત્યારે મહિનામાં ફેરફાર થઈ શકે છે.

ખેતીના ઓજારોનાં નામ :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
હોળ	હળ	ઓલતી	અરપી
ફોળકયુ	કરબડી	કુહુ	કોસ
ખોરપી, ખરપડી	ખરપી	જુતો, જોતરું	જોતર
ટુપના, ચાલ્રી	ટોપલાં	તોરફેણ	તરફેણ
હાથડો, દાતડુ	દાતરડું	પાહાં, પાહ	પાસ
દાંતી	પંજેટી	રાહા, ઉસળો, રાસ	(દોરડુ)
હૂપે, હુપળુ	સૂપડું	પીસીટો	પૂછેટિયું
દુઅબો	નાડ	ખુદાલો, કોદારી	કોદાળી
કોલોવે, કરોવ	કરબ	ગાડો, ગાળુ	ગાડુ

જુહરો, ઝોહરુ	ઝૂંસરું	કુઅજુ, ચારિયુ	ડાલુ
ટીકોમે, ટીકમ	ત્રિકમ	પારાણુ, પરોણોં	પરાણો
પારાયે, ધરી	પરાઈ	પાવળો	પાવડો
હીમનો, હમોલૅ	સમોલ	માસડો	માંચડો
પેઅણે, પેળા	પૈડાં	ઓળો, હળો	હડો
હિકા	શિકા	મોંરી	મોરી
ચાળુ	ઓરણી	આડિયું	કરવત
ખીટી	ખીલી	ટગારુ	તગારું
નાથ	નાથ	ધાળા	ઢાડા
ધરી	પરાઈ		

વાવણી શરૂ કરતી વખતે બોલાતા શબ્દો :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
ખેળવું	ખેડ	વાવણી, ઓરવું	ઓરણી
વરાપ	ખેડવાલાયક જમીન	ખોડ, કચરું	ઘાસ
પૂંજો	પૂજો	થૉનવું, થાણવું	રોપવું

અધેર	ઉપર	અદાણી, અધોંણી	નિશાન
રખવાળિયો	ચાડિયો	ભતિયારી	ભાથવાળી
દાબર, ડાબરુ	ખાબોચિયું	ખળ, ખરુ	-ફળચું
ખણવું	ખોદવું	ચપરોડા, સેડા	પથ્થર
ફોંટિયો	બે હરિ વચ્ચેની ચાહ	હરિ	ખુલ્લી જગ્યા

અનાજનાં નામ :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
ઓડોદિયા, ઉળદ,	અડદ	કાંગ	કાંગ
અળદિયા	અડદ	કૂદરા	કોદરા
દમ્-ગમ	ઘઉં	સણા	ચણા
જઉં	જવ	જીરુ	જીરુ
જવાર, જાર	જુવાર	ડાંગેર, ડોંગેર	ડાંગર
બાજરી	બાજરી	રાલો	બાવટો
ભોંયસીંગા, મંજો	મગફળી	કડા,મકઈ, મકી	મકાઈ

મગ,મંગળા	મગ	મઠ, મઠિયા	મઠ
મેથી	મેથી	રાય, રય	રાઈ
રાજગરો	રાજગરો	વટોંણા	વટાણા
વાલ, વાલિયા	વાલ		

શાકભાજીનાં નામો :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
કટોલું	કંટોલું, કંકોડું	કારેલું	કારેલું
કોબી	કોબીજ	કોળું, કોરું	કોળું
ગલકું	ગલકું	ગવાર, ગોવારિયા	ગવાર
ગાજર	ગાજર	ટીંડોરાં, ટીંડૂરે	ગીલોળા
સીભડું, ચીભળુ	ચીભડ	સોરી, ચોરી	ચોળી
સોળા, ચૉરા	ચોળા	ટમેટું,ટૉમેટોં	ટામેટું
ઝમકિયું, ઝમસા	ડોળકું	ખાટી ભીંડી	ભીંડી

વનસ્પતિનાં નામ :

રાઠવી	ગુજરાતી	રાઠવી	ગુજરાતી
આંબુ, ઓંબો	આંબા	ઓંબલી, આમલી	આમલી
સેતરો, અસેતરી	અછેતરી	આસોપાલવ	આસોપાલવ
ઉંબેર	ઉમરડો	કળો, કડો	કડો
ખાખરો, ખાખેડ	ખાખર	સારુલી	ચારોળી
હરિયો, જોંબુડો	જાંબુડો	ટીંબરૂ, ટીંબરવો	ટીંમરુ
તણસ	તણછ	તાળ	તાડ
પીપળો, પીપળો	પીપળો	મુઅુડો, મુળો	મહુડો
રા'ણ	રાયણ	વૉડ, વલ્લો	વડ
હાગ, હાગડો	સાગ	સંધેહુડો	સંધેસકો

ફળનાં નામ :

રાઠવી	ગુજરાતી	રાઠવી	ગુજરાતી
આમળું, આમરા	આમળા	કેરી, આંબુ	કેરી
સીકુ	ચીકુ	જોંમફર	જામફળ
જાંબુડ, જોંબુ	જાંબુ	ડેંગરૂ, ડેંગરાં	તડબૂચ

દાઈડમ	દાડમ	દરાખ	દ્રાક્ષ
નારિયેળ, નરીયેળ	નાળિયેર	પપેયું	પપૈયું
ફણહ	ફણસ	બૅદામ	બદામ
બીલું	બીલુ	બોરોં	બોર
મોસંબી	મોસંબી	રૉયણાં	રૉયણાં
સકરટેટી	સક્કરટેટી	હોપારી	સોપારી

પાલતુ પ્રાણી :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
ઉટળો, ઉંટળુ	ઊંટ	કૂતરો, સેહટારુ	કૂતરો
ડગરી	ગાય	કેટો	ઘેટું
ઘોળુ	ઘોડો	બોકરી, બોકડી	બકરી
ડગરો, ઢાંઢો, ગોધો	બળદ	મીનડી, મિનાળી	બિલાડી
ડોબી, પાડી	ભેંસ	વાસડુ	વાછરડું

જીવજંતુ અને પ્રાણી :

રાઠવી	ગુજરાતી	રાઠવી	ગુજરાતી
ઉધી	ઉધઈ	કાનપીસોડા	કાનખજૂરો
કીળી	કીડી	મદેળુ	ગરોળી
સાંસોળ	ચાંચડ		

જળચર જીવોનાં નામ :

રાઠવી	ગુજરાતી	રાઠવી	ગુજરાતી
કરચેલ	કરચલો	પાણી રેડિયા	કલકલિયો
પૉંણી કૂકડી	જળકૂકડી	ડેડકો, ડેળકો	દેડકો
બોતોક	બતક	માસલી	માછલી

પક્ષીનાં નામ :

રાઠવી	ગુજરાતી	રાઠવી	ગુજરાતી
પેરવુ	કબૂતર	ઢાંઢિયો	કાગડો
કાબેર, કાબરચિ	કાબર	કળવીચલો	કાળોકોસી
કોયલ	કોયલ	ગીદેળ, ગરજ્યો	ગીધ

ઘરસીડી, ચરકલી	ચકલી	તીતર	તેતર
પૂપટો, હિલો	પોપટ	ઠાઠઠુકડો	લક્કડખોદ
હમળી	સમડી	માળેલ	સુઘરી
મોરલો	મોર	હારહ	સારસ

જંગલી પ્રાણીઓનાં નામ :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
કેડ ભાંગલો	ઝરખ	હૂવર	ભૂંડ
રીંસડો	રીંછ	લોંકડી,ખોખડું,ફાલળું	વરુ
વાઘડુ	વાઘ	હાબર	સાબર

ધંધાદારીનાં નામ :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
કોળ્યુ, કળિયો	કડિયો	ટેડળો	કાપડિયો
કુભાર	કુંભાર	ખેડૂતે, ખેળુત	ખેડૂત
ગાસો	ઘાંચી	તાલાટી, મેંતા	તલાટી

દોરજી	દરજી	ધૂબી	ધોબી
ટાપાલી	ટપાલી	ટુનકયારો	ડબગર
દાકતુરે, દાકતર	ડૉક્ટર	ડાયવોરે, ડાયવર	ડ્રાઈવર
માલી	માળી	મૂસી	મોચી
વૉણકોરે	વણકર	લુહાર	લુહાર

ઘરેણાં :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
કોલ્લો, કળુ	કડું	કોદરું	કંદોરો
કાપ	કાંપ	સાંજરી	ઝાંઝરી
પોંસી	પોંચી	આહડી, આંહડી	હાંસડી

પોષાકનાં નામ :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
ડગલી	કબજો	અંગરખુ, ડગલી	ખમીસ
ખાહડે, ખાહડુ,	ચંપલ	પોતડી, ધોતિયું	ધોતી

ફેંટુ	ફેંટો	બોળીસ	બંડી
જોડા	બૂટ	મૂજા	મોજા
હાડી	સાડી	આંગુરખો	કોટ
ફાળિયો	ઘાઘરો	ફાલ્યો	ફાળિયું

શરીરનાં ભાગ :

રાઠવી	**ગુજરાતી**	**રાઠવી**	**ગુજરાતી**
અંગોઠો	અંગૂઠા	ડોળો, ઓંસ	આંખ
ઓંગરી	આંગળી	આંતડુ	આંતરડું
કપૉળ, લેલાળ	કપાળ	કેડ	કમર
કોંડું	કાંડું	કૉન	કાન
ડોળો	કીકી	હાથનું બાહળું	ખભો
ખોપડી	ખોપરી	ગળુ	ગળું
ગલયુ	ગાલ	સાતી	છાતી
જીબ	જીભ	ડોકરી, મુંડુ	માથું
નખોરુ	નાક	પીપેણ	પાંપણ

પૉગ	પગ	પાંહળી	પાંસળી
હાત	હાથ		

અંકો રાઠવી :

૧- એખ	૨- બે	૩-તૉણ	૪- સાર
૫- પાંસ	૬- સો	૭- હાત	૮- આઠ
૯- નવ	૧૦- દહ	૧૧- અજયાર	૧૨- બાર
૧૩- તેર	૧૪- સૌદ	૧૫- પંદર	૧૬- હોળ
૧૭- હત્તર	૧૮- અરાળ	૧૯- ઓગણીહ	
૨૦- એખવીહુ	૨૧- એખવીહુ ન એક	૩૦- ડોળ વીહુ	

(નારણ રાઠવા, સંજય રાઠવા, વિકેશ રાઠવા, ભાવસિંગ રાઠવા)

સંગીત વાદ્ય, નાટયવેશો

સંગીત :

રાઠવા આદિવાસીઓ સંગીતના બહુ જ શોખીન છે. તેમની પાસે મોઢેથી વગાડતી ઘાંઘડી, વોહળી, પેહી, પીહો, માદળ, મોટો ઢોલ, કરતાલ વગેરે સંગીતના સાધનો છે. આ દરેક સાધન તેની પોતની વિશિષ્ટતાઓથી જુદું તરી આવનારું છે. દરેકને વગાડવાના સમય, સ્થળ અને પ્રસંગો જુદાં હોય છે.

મોટો ઢોલ :

રાઠવા આદિવાસીઓમાં ઢોલ એ મુખ્ય વાદ્ય છે. ઢોલ સાથે તેનું પૂરક વાદ્ય થાળી ગણાય છે. થાળી વગર ઢોલ અને ઢોલ વગર થાળી બન્નેની કલ્પના વગર ઢોલનો તાલ અધૂરો ગણાય તેવું છે. સારો ઢોલ આખા મલકમાં વખણાય તેથી પણ વધારે તેનો વગાડનાર ઢોલી આખા વિસ્તારની લોકજીભે તેનું નામ ફરતું રહેતું હોય છે. કેટલીક વાર આવા ઢોલીઓ તો મૌખિક સાહિત્યના ગીતોમાં અમર થઈને રહેતાં હોય છે. ગવાતાં હોય છે. ગામમાં લોકો ઢોલની વાતો કરે ત્યારે અવશ્ય એવા વિશિષ્ટ વ્યક્તિને યાદ કરતાં હોય છે. દરેક ગામે કે બાર ગામે એકાદ એવો વિશિષ્ટ ઢોલી જોવા મળે જ.

ઢોલી પાછળ બીજી એક મહત્વની વ્યક્તિ રહેલી હોય છે જે અદશ્ય રીતે પડદાની પાછળ રહીને

ઢોલીને ઢોલ વગાડવાનું વાતાવરણ ઊભું કરી આપે છે. ઢોલને પોતાનું ચિત્ત ચોંટાડી, એકાગ્ર મને ખૂબ ઝીણી નજરે જોઈ પારખવાની કોઈ ગેબી શક્તિ આ વ્યક્તિ પાસે રહેલી હોય છે. ગામમાં એવા બે ત્રણ જ વ્યક્તિઓ હોય છે. જે ઢોલને ચઢાવીને તેના અવાજને મીઠો, કાન સોંસરો ઊતરી જાય, નાચવા માટે લોકોને પ્રેરે એવો બનાવવા માટેની એક વિશિષ્ટ આવડત ધરાવતાં હોય છે. ઢોલને તે સંપૂર્ણપણે એક અભ્યસીની નજરે જૂએ અને તપાસે છે. ઢોલના ચામડે પડતી હથેળીના અવાજને તે ખૂબ નજીકથી અને ક્યારેક ખૂબ દૂર જઈને સાંભળીને જેમ વૈદ્ય કે બડવો દર્દીની નસ પકડીને પારખતો હોય તેમ તે પારખે છે. કયું દોરડું ખેંચવાનું, કયું ઢીલું કરવાનું ? કઈ બાજું ડાંડીયાથી સહેજ ઘા કરવાનું, કઈ બાજુએ અંદર ચામડું ખસે તેમ ઘા કરવાનું ? તેનાથી ઢોલનો અવાજ લોકો અને ઢોલીને ઉત્સાહ પૂરો પાડે છે. ઢોલનો મધ્યમ અને ઉત્તમ અવાજ વગાડવાની આવડત તેના ઢોલી પાસે નહીં પરંતુ ઢોલને ચઢાવવાનું કામ કરતા વ્યક્તિ પાસે હોય છે.

ઢોલ બનાવવા માટે લાકડું, દોરી, દોરડું, ચામડું, વાંસ, વેલાવાળી વનસ્પતિનો વેલો કે મીણ જેવી વસ્તુઓની જરૂરિયાત પડે છે. આ બધી જ વસ્તુઓ ચોક્કસ માપની રહેતી હોય છે. મુખ્યત્વે ગામમાં વાદ્યના શોખીન અને રસ ધરાવતાં કેટલાંક લોકો પોતાની જાતે ઢોલ બનાવતાં હોય છે. તેમની પોતાની કૂનેહ બુદ્ધિ વડે તેઓ ઝાડની પસંદગી કરતાં હોય છે. આંબા વગેરે ઝાડમાંથી ઢોલ બનાવતાં હોય છે.

વાદ્યો બનાવવાની ગામમાં થતી પ્રક્રિયાને નજીકના કે રસ ધરાવતા લોકો ખૂબ જ ધ્યાનથી જોતાં રહે છે. ઢોલ બનાવવાની પ્રક્રિયા ગામની સીમ કે ગામમાં સારી ખુલ્લી જગ્યા જ્યાં ઝાડનો છાંયો વગેરે મળી

રહે એવા સ્થળે થતી હોવાથી બાળકોથી માંડી યુવાનો અને વયો વૃદ્ધો, સ્ત્રી કે પુરૂષ બન્ને જોઈ શકે છે. આ જોવા જાણવાની રીતમાંથી જ પાછલી પેઢી ઢોલ બનાવવાનું શીખતી રહે છે. આખા ગામમાં આવી એક બે વ્યક્તિઓ આવી પરંપરાને જીવતી રાખી સતત આગળ વધારતી રહે છે. સમાજના અન્ય સભ્યોને તે શીખવતા રહે છે. તેમાંથી નવી પેઢી તે દિશામાં વિચારતી થાય છે. જાતે પ્રયત્નો પણ કરે છે.

આ રીતે બનેલો ઢોલ દરેક પ્રસંગોના ઉત્સાહમાં તાલ પૂરવાનું કામ કરે છે. રાઠવાઓના લગ્ન, મેળા તહેવારોમાં ઢોલ અવશ્ય હોય છે. તેના વગર તેમના પ્રસંગો અધૂરાં લાગે છે. ઢોલ વાગે કે બધાનાં હૈયાં હલબલી ઊઠે છે. ઢોલના તાલની એક અનેરી મસ્તી જાગે છે. બધા નૃત્ય માટે થનગની રહે છે. ઢોલ પર દાંડી પડતાં લોકોમાં કેવી હલચલ જામે છે તેનો ચિતાર આ નૃત્યગીતમાં છે :

ઢોલ પર ડોંડીનો, તાલ વાજ્યો.
ખરે ખરે ભાયા, તાલ વાજ્યો.
ઝેરી ઝેએરી હરખેને, તાલ વાજ્યો.
ડોહા ને ડોહીઓને, તાલ વાજ્યો.
ઝેરી ઝેએરી હરખેને, તાલ વાજ્યો.
સોરા ને સોરીઓને, તાલ વાજ્યો.
ઝેરી ઝેએરી હરખેને, તાલ વાજ્યો.

ઢોલ પર ડોંડીનો, તાલ વાજ્યો.

ઢોલના તાલે નાના બાળકોથી લઈ ડોસાડોશીઓ સુધીના દરેક ઉંમરના વ્યક્તિઓ નાચી કૂદી શકે છે. ઢોલનો તાલ સૌ કોઈને સરખી ઉંમરના બનાવી મૂકે છે.

એકે પરભાતિ વાજા વાગી રીયા
એકે થોરીયાના ડનગુ વાગી રીયા
જાગો જાગો બેનીના બાપુ કે...

આ ગીતમાં થોરના ઢોલનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ડનગુ કે ટલગુ મૂળ ભીલી શબ્દો છે. ગીત ઉપરથી એવું કહી શકાય કે કોઈ સમયમાં રાઠવાઓના પૂર્વજોએ થોરના થડમાંથી ઢોલ બનાવ્યાનો ઈતિહાસ છે. પરંતુ હાલમાં એવા કોઈ ઢોલ વિશેની વિગતો સાંપડેલ નથી.

માંદળ :

ગુજરાતમાં આદિવાસીઓ પાસે માંદળ બે પ્રકારના છે. રાઠવાઓ પાસે જોવા મળતો માંદળ પ્રમાણમાં લંબાઈ અને પહેળાઈએ મધ્યમ કક્ષાનો હોય છે. દક્ષિણ ગુજરાતના વારલી અને ડાંગી ભીલો પાસેનો માંદળ લંબાઈ અને પહોળાઈએ થોડો લાંબો અને નાનો હોય છે. રાઠવાઓ પાસે જોવા મળતો માંદળ બન્ને બાજુએથી માપમાં સરખો હોય છે જ્યારે ડાંગીઓ પાસે જોવા મળતો માંદળ એક તરફ મોટો અને બીજી

તરફ સહેજ નાનો હોય છે.

રાઠવાઓ માટે માંદળ ગૌણ વાદ્ય છે. માંદળ વગર ચાલે પરંતુ ઢોલ વગર તેમનો કોઈ પણ પ્રસંગ ચાલી શકે નહીં. ઢોલીની માફક માંદળને પણ વગાડનાર પોતાની વિશિષ્ટ આવડત ધરાવતો હોય છે. માંદળ વગાડનાર પોતે જ તેનો અવાજ પારખીને તેને ચઢ ઊતાર કરી શકે છે. તે માટે તે પોતાની સુક્ષ્મ નજર અને સાંભળવાની ખાસ રીતથી અવાજને પારખીને પકડે છે. માંદળ વગાડતાં વગાડતાં તે વચ્ચે તેના અવાજને સારો બનાવવા પ્રયત્ન કરતો રહેતો હોય છે. લગ્ન કે મેળા- તહેવારોમાં માંદળ ઢોલને સાથ આપી વાતાવરણને સંગીતમય બનાવવામાં મદદરૂપ બને છે. ક્યારેક એકલો માંદળ પણ વગાડવામાં આવે છે પરંતુ તેનો ઢોલ સાથેનો રૂઆબ કંઈક વિશેષ હોય છે.

ઢોલની માફક માંદળ દરેક ગામમાં હોતું નથી. કેટલાક મધ્યપ્રદેશને અડીને આવેલા ગામડાઓમાં તેનું ચલણ વધારે જોવા મળે છે. તેથી તે વિસ્તારોમાં આ વાદ્ય આજે પણ જોવા મળે છે. અન્યથા છોટાઉદેપુરથી પાવી જેતપુર કે સંખેડા વિસ્તારમાં તે જોવા મળતો નથી.

મોટા ઢોલ કરતાં માંદળનો અવાજ જુદો પડતો હોય છે પરંતુ કોઈ અજાણી વ્યક્તિ તે બન્ને વાજિંત્રો વાગતાં સાંભળે તો તેને અવાજમાં કંઈ જુદાપણું પહેલી નજરે પકડાય એમ નથી. તેની સાથે નાચનારાં અને વગાડનારાંઓને તેની ખબર પડતી હોય છે. તેઓ ઢોલ અને માંદળના અવાજની વિશિષ્ટતા વિશે જાણકાર હોય છે. રાઠવાઓના મૌખિક સાહિત્યમાં માંદળના વિશિષ્ટ અવાજની નોંધ લેવાયેલી દેખાય છે જે નીચેના ગીત પરથી ખબર પડે છે.

ઢામલી ઢીચમ ઢામલી ઢીચમ, માંદળ વાગે
માંદળ વાગેને મારી રુમલી નાચે.

માંદળના આવા ઢામલી ઢીચમ ઢામલી ઢીચમ અવાજથી ક્યારેક નાચનારાઓ માંદળ વગાડનારને ઉત્સાહ પુરે, તેને વધું સારા અવાજમાં અને લાંબો સમય સુધી વગાડતો રાખવા કેટલાક ગીતોનાં સૂર છેડે-

હો ભાયા માંદળ વગાડ જરીક નાચી લઈએ
નાચી લઈએને ઘડીક કૂદી લઈએ.

આમ, માંદળ રાઠવા સમાજમાં ખૂબ જ પ્રચલિત વાદ્ય તરીકે નાના મોટાં વ્યક્તિઓ તેને ઓળખે છે. પોતાના ગામમાં માંદળીયા ન હોય તો શોખીન લોકો બીજે ગામથી બોલાવે અને પ્રસંગને વધારે રંગીન બનાવે એવા પણ પ્રસંગો જોવા મળ્યાં છે.

ઢાક:

ઢોલ, માંદળ કે બીજા અન્ય વાદ્યો કરતાં ઢાક વાદ્યનો સંબંધ કેટલીક માન્યતાઓ સાથે જોડાયેલી વિધિ અને તેના મંત્રો-ગાયણા વગેરે સાથે તેને વિશેષ સંબંધ રહેલો છે. રાઠવાઓમાં પોતાની આસ્થા અને માન્યતાઓની ક્રિયાવિધિઓના જાણકાર તરીકે બડવાનું પાત્ર મહત્વનું ગણાય છે. સમાજ તેને માન્ય ગણે છે. બડવો એક વિશિષ્ટ પાત્ર છે જે ગૂઢ ગણાતી વિદ્યાઓનો જાણકાર હોય છે. પીઠોરાદેવ કે એના જેવા જ બીજા ઉત્સવોમાં તેમની પરંપરા પ્રમાણે ગાયણા ગાય, ઢાક વગાડી પૂજા વિધિ કરવાની રીત છે. આ

ઢાક બડવો પોતાના ગાયણાના ગાયનને તાલ અને લય આપવા માટે વગાડતો હોય છે.

જે ઘરમાં પીઠોરા કે અન્ય દેવની પૂજાવિધિ થતી હોય તે ઘરની આગલી ભીંતની સામે આઠ દશ બડવાઓ પોતાની પરંપરાગત રીત પ્રમાણે સીધી હરોળમાં ગોઠવાયને બેસે છે. જેમાં પ્રથમ ગાયણું ગાનારા બડવા, તેના પછી ગાયણું ઝિલનારાં બડવા અને છેલ્લે કેટલાક નવા શીખનારા બડવા હોય છે. આ બધા જ પોતાનો ડાબો પગ પલાઠી વાળીને બેસવાના રૂપે અને જમણો પગ ઘુંટણથી વાળીને જમીન પર પંજો ગોઠવેલી રીતે રાખીને બેસે છે. તેઓ જમણા પગના ઘુંટણમાં પોતાની ઢાકની દોરી ભેરવીને વગાડે છે. ગાયણાની દરેક કડી અને પ્રસંગ કે ઘટના વખતે ઢાક સાથે બાંધેલાં ઘૂઘરાનો રણકાર કરવાની રીત જોવા મળે છે. આખી રાત ચાલતાં ગાયણાઓમાં બડવાના ગાયણાને સાતત્યપૂર્વક ચાલ આપનાર તરીકે ઢાક અગત્યનું વાદ્ય બની રહે છે. બડવાનું ગાયણુ અને ઢાક પરસ્પર એકબીજાના પૂરક બની રહે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના ચૌધરીઓમાં જેમ હરખી ઉત્સવ વખતે પૂજારાઓ પોતાના શબ્દો ઉચ્ચારતા, નૃત્ય કરતા બાલી નામનું વાદ્ય વગાડે છે તેમ પીઠોરા, ઈંદ કે કુંવારિયોની પૂજાવિધિ દરમિયાન ઢાક વાદ્ય વગાડાય છે.

ઢાક એ ડમરુ પ્રકારનું વાદ્ય છે પરંતુ ડમરુથી તે ભિન્ન છે. ડમરુ કરતાં તે પ્રમાણમાં મોટું વાદ્ય છે. તેને હાથમાં લઈને નહીં પરંતુ પગમાં ભેરવીને વગાડવામાં આવે છે. તે સાગ, સીવણ કે આંબા જેવા ઝાડના લાકડામાંથી બનાવાય છે. બહુ જુના સમયમાં કેટલાક ઢાકના શોખીન લોકો તુવેરના લાકડામાંથી પણ ઢાક બનાવતા એવી જાણકારી મળી છે. ઢાક બનાવવા માટે સાગ, સીવણ કે આંબાના લાકડાનો પોણો કે એક

ફૂટ લંબો ટુકડો લઈ તેને અંદરથી પોલો કરવામાં આવે છે. તેની ગોળાઈ અડધા ફુટની રાખવામાં આવે છે. આ ગોળાઈ ઉપર બન્ને બાજુએ બકરાનું ચામડું ચઢાવવામાં આવે છે. ચામડું ઢાક ઉપર બેસાડવા માટે દોરીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે તૈયાર કરેલ ઢાકની વચ્ચે ઘુઘરા બાંધવામાં આવે છે.

દદુડી :

આ વિશિષ્ટ પ્રકારનું વાદ્ય ભીલોની અન્ય પેટા શાખાઓમાં જોવા મળતું નથી. ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે તે રાઠવા અને પંચમહાલના ભીલો પર જોવા મળે છે. ઉપરાંત મધ્યપ્રદેશના ભીલો પાસે પણ આ વાદ્ય જોવા મળે છે. દદુડી નગારાની નાની બેન કહેવાય છે. તે આકારે અને રંગેરૂપે નગારા જેવી જ દેખાય છે. પરંતુ તેની ખાસ વિશેષતા માટીમાંથી બનાવેલું તેનું થાળું છે. દદુડીની જુના વખતમાં લાકડામાંથી બનવાની કેટલીક માહિતી પણ મળી છે.

દદુડી મધ્યપ્રદેશ, પંચમહાલ અને રાઠવિસ્તારમાં ઢોલ, માંદલ કે નાના ઢોલ સાથે વગાડવામાં આવે છે. તે ઢોલ, માંદલ અને નાના ઢોલને તાલ - લય આપવાનું કામ કરે છે. એક પૂરક વાદ્ય તરીકે દદુડીનું વિશિષ્ટ મહત્વ જોવા મળે છે. ઢોલ કે અન્ય વાદ્ય સાથે વાગતાં તેનો પોતાનો સ્વતંત્ર એવો અવાજ નથી નીકળતો પરંતુ તે મોટા અવાજ સાથે ભળી જાય છે. રાઠવાઓના લગ્ન, મૃત્યુ કે ઈંદ, કુંવારિયો, ગામસાઈ, હોળી જેવા ઉત્સવોમાં તેને વગાડવામાં આવે છે.

દદુડીના અર્ધગોળાર્ધ ભાગ ઉપર ચઢાવાતું ચામડું ગાય કે ભેંસનું હોવાથી રાઠવાઓ આ વાદ્ય બનાવતા

નથી. તેઓ માને છે કે પોતાનાથી નીચા ગણાતાં લોકો આ વાદ્ય બનાવે છે. આવી માન્યતા હોવા છતાં તેને તેઓ પોતાના આનંદ કે દુઃખના પ્રસંગોમાં વગાડે છે. આ અર્થમાં દદુડી વાદ્ય અછૂતું કે અપવિત્ર હોવાનો ભાવ તેમનામાં જોવા મળતો નથી. તેઓ ઢોલ સાથે વાગતી દદુડીના તાલે નાચે છે, કૂદે છે, આનંદ કરે છે.

કાઠો :

કાઠો વાદ્ય ભીલોની પેટા શાખા વસાવા અને રાઠવા બે સમુદાયોમાં જોવા મળે છે. બન્ને આદિવાસી સમુદાયોમાં આ વાદ્ય હોળીના ઉત્સવમાં ઘેરૈયા બનીને નાચતા વ્યક્તિઓ પોતાના હાથમાં લઈને વગાડતાં વગાડતાં નાચે છે. ઘેરૈયાઓના કમરે બાંધેલા મોટા ઘુઘરાના રણકાર અને કાઠાના તાલે આખો દિવસ કે હોળીના ચાર દિવસ સુધી તેઓ સળંગ નાચે છે.

કાઠો એ ડફલી પ્રકારનું વાદ્ય છે. તેનું બીબું માટલામાંથી બનાવવામાં આવે છે. જુના માટલાનું મોઢું નીચેથી સરખા ભાગે ફોડીને કાઢી લેવામાં આવે છે. આ ફોડીને કાઢી લીધેલાં માટલાના મોઢાને ગાળવાનો કાઠો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ગાળવાના કાઠા ઉપર બકરાનું ચામડું ગોઠવીને નનેડા(જંગલી છોડ)ની દોરીથી બાંધી દેવામાં આવે છે.

પીહો કે પેહો :

રાઠવાઓનો જમીન અને ખેતી સાથે ગાઢ સંબંધ જોવા મળે છે. ખેતી એ તેમનો મુખ્ય જીવન આધાર

છે. જેની પાસે જમીન નથી તેવા રાઠવાઓની પરિસ્થિતિ જમીન ધરાવતાં રાઠવાઓ કરતાં ઘણી નબળી અને દયાજનક હોય છે. તેમ છતાં ચોમાસાનો વરસાદ અને તેના દ્વારા લીલી થયેલી જમીનને જોઈને સૌ કોઈનાં હૃદય આનંદવિભોર થઈ ઊઠે છે. ખેતરોમાં વાવણી કરેલા ધાન્યો સાથે અન્ય ઘાસ વેલાં પણ ઊગી નીકળે છે. આ ઘાસ પોતાના ઢોરઢાંખરને ઉપયોગી નીકળે છે. તે માટે તેની સાથે પણ રાઠવાઓ આદરપૂર્વક વ્યવહાર કરે છે. ખેતરમાંથી નિંદામણ કાઢવા માટે તેઓ ઘાસની પૂજા કરે છે. પછી જ ખેતરનું ઘાસ નીંદામણ રૂપે કાઢવાની શરૂઆત કરે છે. આ પૂજાવિધિનો તહેવાર એટલે દિવાસો.

દીવાસાના તહેવારને કેટલાક વિસ્તારોમાં નાંદરવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નાંદરવાની પૂજા થઈ ગયા પછી દરેક વ્યક્તિ પોતાના ખેતરમાં રહેલા નિંદામણને ઉખેડીને શેઢે નાંખી ખેતરનો પાક ચોખ્ખો કરે છે. આ સમયે સીમ શેઢાઓમાં ઘાસનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. વરસાદના પાણીના ભરાવાથી સાપ વીંછી જેવા જનાવરો જમીનમાંથી બહાર નીકળી ગયા હોય છે. તેમનાથી બચવા અને ખેતરોમાં થતા કામના વાતાવરણમાં થાકને દૂર કરવા માટે ગોવાળિયાઓ કે ખેતરે જનારા પુરૂષો પોતાની સાથે પીહો રાખે છે. ઘરેથી નીકળીને પીહો વગાડતાં વગાડતાં પોતાના ખેતરે જાય છે. ગોવાળીયાઓ ઢોર સાથે ડુંગરોમાં બેસીને પીહા વગાડે છે. પીહામાં તેઓ અનેક પ્રકારના ગીતો વગાડતાં હોય છે. તેમા પ્રેમ સંબંધના, દેવદેવીઓના કે પ્રકૃતિને સંબંધિત ગીતો મુખ્ય હોય છે.

દિવાસાથી શરૂ થયેલાં પીહાના ગીતો છેક દશેરા સુધી વગાડવામાં આવે છે. એવી માન્યતા છે કે પીહા માત્ર દિવાસાથી દશેરા સુધી જ વગાડવામાં આવે છે. દશેરાથી પીહાના દિવસો જતાં રહ્યાં એવું

માનવામાં આવે છે. રાઠવાઓની આ વિશિષ્ટ માન્યતા તેમના ગીતોમાં પણ જોવા મળે છે :

પીહા વગાડે મારા ભાયા
પીહાના દાડા આવી રેલા...

જ્યારે પીહા વગાડવાના દિવસો આવે ત્યારે રાઠવણો આવા ગરબા ગાતી સાંભળવા મળે છે.

રાઠવાઓની વિશિષ્ટ ઓળખમાં તેમનો પીહો એક આગવું વાદ્ય ગણાવી શકાય. દરેક વગાડનાર થોડે ઘણે અંશે પીહાની બનાવટ વિશે જાણકાર હોય છે. તેઓ જાતે આ વાદ્ય બનાવતાં હોય છે અથવા હાટ કે મેળાઓમાં ખરીદી લેતાં હોય છે. પીહા બનાવવાનો જેને ખાસ અનુભવ હોય છે એવા વ્યક્તિઓ આ વાદ્ય બનાવીને હાટમાં વેચતા હોય છે. પીહા બનાવવાનો પણ એક ખાસ સમયગાળો રહેતો હોય છે.

પીહો વાંસમાંથી બનાવવામાં આવે છે. તેની લંબાઈ અઢી થી ત્રણ ફુટ જેટલી રાખવામાં આવતી હોય છે. શ્વાસ ફૂંકવાના સ્થાનથી થોડે નીચે એક છિદ્ર પાડવામાં આવે છે. તે પછી બાકીના ચાર છિદ્રો પીહાના મધ્યભાગમાં પાડેલા હોય છે. પીહાને છેવાડેથી પાંચ છ ઈંચ ઉપરના ભાગે એક અલગ છિદ્ર પાડેલું હોય છે. જેનો ઉપયોગ આંગળીઓ વડે થતો નથી.

પેહી :

નાની પેહી પણ મોટા પેહાની માફક માન્યતાઓને ધ્યાનમાં લઈ વગાડવામાં આવે છે. બનાવટની દૃષ્ટિએ તે પણ મોટા પીહા જેવી જ દેખાય છે. પરંતુ તે લંબાઈમાં મોટા પીહા કરતાં નાની હોય છે. તેની

લંબાઈ એક કે સવા ફુટ જેટલી હોય છે. મોટા પીહાની માફક તેને પણ ચાર છિદ્રો પાડેલા હોય છે. ઉપર અને નીચે એક એક અલગ છિદ્રો હોય છે જેનો ઉપયોગ આંગળી વડે થતો નથી.

વાંસળી :

વાંસળીને રાઠવાઓ વોંહળી કે વાંહળી તરીકે ઓળખે છે. મોટેભાગે બધાં જ આદિવાસી સમુદાયો પાસે નાની મોટી વાંસળી જોવા મળે છે. રાઠવાઓમાં વાંસળી એક સ્વતંત્ર વાદ્ય તરીકે વપરાય છે. તેને અન્ય વાદ્યોની સાથે નહીં પરંતુ મેળાઓમાં તે સ્વતંત્ર રીતે વાગી ઊઠે છે. મેળાનૃત્યોમાં પુરૂષો પાસે વાંસળી હોય છે અને સ્ત્રીઓ પોતાના એક હાથમાં કરતાલ રાખે છે. આખું વાતાવરણ એક અનોખા રંગોવાળું બની રહેતું હોય છે. પુરૂષો વાંસળીમાં વગાડતા ગીતના તાલે આગળ પાછળ પગના ઠેકા મારતાં રમતાં હોય છે.

પીહા કે પેહીની જેમ વાંસળી પણ વાંસમાંથી બનાવાય છે. બે અઢી ફૂટ વાંસના ટૂકડામાંથી વાંસળી બનાવાય છે. વાંસળી બનાવવાના જાણકારો જ વાંસળી બનાવતાં હોય છે. જે લોકો વાંસળી બનાવી શકતાં નથી પરંતુ વગાડવાનો શોખ ધરાવે છે એવા લોકો હાટ કે મેળાઓમાંથી પોતાને અનુકૂળ એવી વાંસળી ખરીદી લેતાં હોય છે. વાંસળી બનાવતી વખતે વાંસના ટૂકડાની અંદરની ગાંઠો કાઢી નાખવામાં આવે છે. તે પછી અલગ અલગ કાણા પાડવા માટે લોખંડના અલગ અલગ સળીયાઓ ગરમ કરીને સરખા અંતરે છ છિદ્રો પાડવામાં આવે છે. પેહીની માફક તેને મોઢામાં મૂકીને નહીં પરંતુ હોઠ પર ગોઠવીને વગાડવાનું હોય છે. તેથી હવા ફૂંકવા માટે આગળના ભાગમાં એક કાણું પાડવામાં આવે છે. આ કાણાની ઉપરનો ભાગ

ખુલ્લો હોય છે. તે ખુલ્લા ભાગમાંથી હવા નીકળી નહીં જાય તે માટે તેને બંધ કરી દેવામાં આવે છે. ગામમાં દરેક વગાડનારની પોતાની વાંસળીઓ રહેતી હોય છે. આ વાંસળીને ચૂલના દિવસે પૂજવામાં આવે છે.

કેટલાક વગાડનારાઓ બજારમાંથી મળતી પ્લાસ્ટિક કે પતરાની વાંસળીઓ ખરીદી લેતાં હોય છે. અમુક શોખીન વ્યક્તિઓ પોતાની વાંસળીને રંગબેરંગી રંગો કે કાપડની પટ્ટી અથવા દુકાનમાંથી મળતી શણગારની વસ્તુઓ વડે પોતાને ફાવે તેવા દેખાવમાં શણગારતાં હોય છે.

મુખ્યત્વે હોળીના તહેવારમાં ભરાતા મેળાઓમાં વાંસળી વગાડવામાં આવે છે. પીહો કે પેહીની જેમ વાંસળી પણ સ્વતંત્ર વાદ્ય છે. વાંસળીમાં વગાળાતા ગીતોના તાલે પુરૂષો નૃત્યો કરતાં હોય છે. સાથે ગીતો ગાતા હોય છે. આ ગીતો સ્રીઓ ઝિલતી હોય છે. આમ સામ સામે પુરૂષો અને સ્રીઓ વાંસળીના તાલે નાચતાં હોય છે.

વાંસળી શીખનારા વ્યક્તિઓ મેળાઓમાં સામુહિક રીતે વગાડાતી વાંસળીઓમાં પોતાનો સૂર મિલાવીને વગાડવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. ક્યારેક તેઓ ગોવાળે કે ખેતરોમાં જઈ નવરાસના સમયે શીખતાં હોય છે. શીખેલા લોકો પોતાની આવડતને ચકાસવા માટે મેળાઓમાં નૃત્યો સાથે વગાડતા હોય છે. આમ સમાજમાં નવા શીખનારાઓ તૈયાર થતાં જતાં હોય છે.

શરણાઈ :

ઢોલ કે પીહાની માફક શરણાઈ પણ બે પ્રકારની જોવા મળે છે. નાની અને મોટી. જેમ નાના અને

મોટા ઢોલમાં વગાડવાની રીત અને અવાજમાં ભિન્નતા હોય છે તેમ શરણાઈમાં એવી ભિન્નતા જોવા મળતી નથી. કદની દ્દષ્ટિએ શરણાઈ નાની કે મોટી જોવા મળે છે પરંતુ તેના અવાજ અને વગાડવાની રીતમાં ફરક જોવા મળતો નથી. ઢોલ પીહાની જેમ તેને રાઠવાઓ વગાડતા નથી પરંતુ બીજી જાતોના લોકો વગાડતાં હોય છે.

શરણાઈ લાકડા અને પતરામાંથી બનાવવામાં આવે છે. શરણાઈ બનાવવા માટે સીસમ કે સાગનું લાકડું વાપરવામાં આવે છે.

વાંસળી કે પીહાની જેમ તે સ્વતંત્ર વાદ્ય નથી. નાના ઢોલ અને દદુળી સાથે તેને વગાડવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે લગ્ન, મરણ પ્રસંગે અને ઈંદ, કુંવારિયો, હોળી જેવા ઉત્સવોમાં તેને ઢોલના પૂરક વાદ્ય તરીકે વગાડાય છે. ઢોલને જુદા જુદા ચાળાઓમાં વગાડવા માટે શરણાઈમાં અનેક પ્રકારના ગીતો વગાડવામાં આવે છે. આ ગીતો ઢોલને નવા ચાળા વગાડવામાં મદદરૂપ બની રહેતાં હોય છે.

ઘાંઘળી :

ડુંગરી ગરાસિયાઓની માફક રાઠવા આદિવાસીઓમાં પણ ઘાંઘળી વાદ્ય જોવા મળે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના ચૌધરી આદિવાસીઓના મૌખિક સાહિત્યના એક ગીતમાં ઘાંઘળીનો ઉલ્લેખ આવે છે. પરંતુ તેમની પાસે તે વાદ્ય હાલમાં જોવા મળતું નથી. કદાચ તેમના પૂર્વજો પાસે તે વાદ્ય હોઈ શકે તે તેમના સાહિત્યના આધારે કહી શકાય. રાઠવા સમાજ પાસે હાલમાં પણ ઘાંઘળી વાદ્ય જીવંતરૂપમાં જોવા મળે છે.

ઘાંઘળી એ બહુ જુનું વાદ્ય છે. હારમોનિયમમાં વપરાતા તાંબાનાં સૂર ધાતુ શોધાયા પછી આકાર પામ્યાં. કદાચ ઘાંઘળી હાર્મોનિયમના સૂર પૂર્વેનું વાદ્ય છે. તે વાંસની નાની પટ્ટીમાં બનાવેલ એક પ્રકારનો સૂર છે. જેને બંન્ને હોઠની વચ્ચે મધ્યમાં ગોઠવી હવાને અંદર ખેંચવામાં આવે છે. અંદર ખેંચેલી હવાને ઘાંઘળી હોઠ પર જ રાખી બહાર કાઢવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન ઘાંઘળીને એક છેડે બાંધેલી દોરીને હળવા હાથે હલાવવામાં આવે છે. તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા સ્વરને ઊંચા નીચા શ્વાસે ગીતમાં ઢાળવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. શ્વાસના ઊંચા નીચા આવ-જાથી ઊભાં થતાં આરોહ અવરોહના ભાગરૂપે પોતાના મનમાં રહેલું ગીત ઘાંઘળીના સ્વરમાં આકાર પામી બહાર આવતું હોય છે. તેને ઘાંઘળીના છેડે બાંધેલી નાની ઘુઘરીઓ શણગાર આપી વધુ સંગીતમય બનાવે છે.

ઘાંઘળી ઢોર ચરાવતાં, ખેતરે જતાં કે નવરાશના સમયે વગાડવામાં આવતી હોય છે.

ઘૂઘરા કે ઘુઘરી :

ઘુઘરા રાઠવા આદિવાસીઓના નૃત્યોની એક આગવી વિશેષતા છે. માથે જેમ પાઘડી તેમ કમરે ઘુઘરા અને પગે ઘુઘરી. ઘુઘરા કે ઘુઘરીઓ તેઓ બજારમાંથી ખરીદતાં હોય છે. ઘુઘરા ઘુઘરીઓનો સૌથી વધારે ઉપયોગ હોળીના ઘેરૈયાઓ કરે છે. નાની ઘુઘરી નૃત્યના શણગાર માટે વાપરે છે. જ્યારે મોટા ઘુઘરા ઘેરૈયાઓ પોતાની કમરે બાંધીને નાચવાના ચાળાઓમાં તાલ માટે વાપરે છે. આમ ઘુઘરા ઘુઘરી અલગથી વાજિંત્રના રૂપે વગાડાતાં નથી. ક્યારેક મેળાઓમાં પુરૂષો હાથમાં લઈને વગાડતાં દેખાય છે. આ ઘુઘરાઓ

સંબંધી ગીત પણ જોવા મળે છે : રૂપિયાના બાર હેરી ઘૂઘરા રે ભાય ભાય !

મારો ભાયો કબાડે જેલો રે ભાય ભાય !
રૂપિયાના ઘૂઘરા લાવેલો રે ભાય ભાય !
બંધાવો વેવોણની કેડે
ઘૂઘર ભલો સોહે રે ભાય ભાય !
માળીએ પોણી પીવા જેલી
ઘૂઘરા સૂટી પઈડા રે ભાય ભાય !
નાચણ ભૂલી જેલી રે ભાય ભાય !

કરતાલ :

કરતાલ સ્વતંત્ર વાદ્ય નથી. નૃત્ય કરતી વખતે સ્ત્રીઓ પોતાના હાથમાં રાખીને ચાળાઓમાં તાલ દેવા અથવા તો વાતાવરણને નૃત્યમય બનાવવા માટે વાપરે છે. કરતાલ તેઓ બજારમાંથી ખરીદતાં જોવા મળે છે. ટીમલી જેવા મેળાનૃત્યોમાં કે દિવાસા દીવાળીના નૃત્યોમાં ખાસ ઉપયોગ કરે છે. આ વાદ્ય માત્ર સ્ત્રીઓ જ વાપરે છે. પુરૂષો તેનો ઉપયાગ નૃત્યમાં કરતાં નથી.

થાળી :

કરતાલની માફર થાળી પણ સ્વતંત્ર વાદ્ય નથી. તે મોટા ઢોલ સાથે તાલ પુરવાનું કામ કરે છે. થાળી

મોટેભાગે કાંસાની વાપરવામાં આવે છે. થાળી પણ બજારમાંથી ખરીદતાં હોય છે.

વાદ્ય સાથે જોડાયેલાં નૃત્યો :

ગુજરાતનાં અન્ય આદિવાસીઓની માફક રાઠવા આદિવાસીઓમાં પણ નૃત્યની અનોખી પરંપરા છે. મોટેભાગે બધાં જ આદિવાસીઓના પોતાનાં પરંપરાગત પહેરવેશ અને આભુષણો છે. રાઠવાઓનો પણ પોતાનો અલગ પહેરવેશ છે. ઘણે અંશે શિક્ષણ અને બહારથી આવતા પરિર્વતનનોએ બીજા આદિવાસીઓને અસર કર્યા છે તેમ રાઠવાઓનાં જીવનમાં પણ ઘણી માઠી અસરો કરી છે. કેટલાક વિસ્તારોમાં તેમના સાંસ્કૃતિક વારસાને મોટો ધક્કો વાગ્યો છે. તેમ છતાં મધ્યપ્રદેશની સીમા પરના ગામડાઓમાં તેમનું મૂળ સાંસ્કૃતિક જીવન જીવંત દેખાય છે. તેમના પોતાના મૂળ પહેરવેશમાં થતાં નૃત્યો પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરે છે.

રાઠવા આદિવાસીઓ જેને ચાળો કહે છે તેને જ ગુજરાતી ભાષામાં નૃત્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ચાળાઓ ગીત અને ઢોલના તાલે બદલાતા રહેતાં હોય છે. બધા જ નૃત્યો વાદ્ય કે ગીત સાથે થતા નથી હોતા પરંતુ કેટલાક નૃત્યો ઢોલ કે ગીત વગર પણ રમવાની અનોખી પરંપરા તેમનામાં જોવા મળે છે. રાઠવાઓના નૃત્યોને નીચે મુજબ વર્ગીકૃત કરી શકાય :

૧. લગ્નપ્રસંગનાં નૃત્યો

૨. હોળી-મેળાનાં નૃત્યો

૩. દિવાસાનૃત્ય
૪. દીવાળીનૃત્ય
૫. પીઠોરા, ઈંદ, પોણગુ, ગોમસાય જેવા ઉત્સવોનાં નૃત્યો
૬. ઘાંઘળીનૃત્ય

૧. લગ્નપ્રસંગનાં નૃત્યો :

જીવનનાં દરેક તબક્કે આવતા પ્રસંગોમાં લગ્નની પોતાની એક વિશિષ્ટતા છે. તેમાં પરિવાર કે ગામ નહીં પરંતુ સગાં સંબંધીઓ સહિત આખો સમાજ ભેગો થતો હોય છે. સમાજનાં નાનાં મોટાનાં ચહેરા ઉપર એક અલગ પ્રકારનું ચિત્ર જોવા મળતું હોય છે. આ આનંદના પ્રસંગને સમાજનો દરેક સભ્ય પોતાની રીતથી નાચી કૂદી કે ગાઈને રંગ ચઢાવે છે. મીનાબેન પટેલે રાઠવા સમાજના કરેલા અભ્યાસમાં માત્ર લગ્નનાં જ નવ ચાળાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેઓ લખે છે કે પંચમહાલ, દાહોદ અને વડોદરા વિસ્તારમાં કુલ મળીને અગિયાર જેટલા ચાળાઓ રમાતા હતાં પરંતુ કેટલાક થોડાં વખત પહેલાં લુપ્ત થયા હોવાની નોંધ કરી છે. અહીં તેમના નોંધેલા ચાળાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

ચીમટીનો ચાળો :

આ ચાળાને પહેલો ચાળો પણ કહેવામાં આવે છે. લગ્નપ્રસંગે ગામ ફળિયા કે સગાં સંબંધીઓ ભેગા થઈને આ ચાળો નાચે છે. આ ચાળો સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો બન્ને ભેગા રમે છે.

આ ચાળો રમતી વખતે ત્રણ ત્રણ ડગલાં ચાલીને ગોળ ફરતાં જઈ આગળ ચાલે છે. માટે જ આ ચાળાને તનતનીયો ચાળો પણ કહેવામાં આવે છે.

ઊભલો ચાળો :

ઢોલ વગાડનાર તાલ બદલે તે પ્રમાણે શરણાઈવાળો પણ ગીત સાથે સૂર પુરાવે છે. ઢોલીના ઢોલ વગાડવાના તાલ સાથે આપો આપ ચાળો બદલાઈ જાય છે. ઊભલો ચાળો બે બે ડગલાં આગળ ચાલીને ડાબા પગે ઠેક મારીને ઘૂમચો મારીને રમાય છે. ફરીથી બે બે ડગલાં ચાલી જમણા પગે ઠેક મારી બહારની બાજુ ફરે છે. વળી પાછા બે ડગલાં ભરી ડાબા પગે ઠેક મારી અંદરની બાજુ ગોળ ફરતાં જઈ રમતાં હોય છે.

વાકડ વેલીયો :

વાકડ વેલીયા ચાળાને ચાલુ ચાળો અથવા હુદો રમવાનો ચાળો પણ કહે છે. જેમાં સ્ત્રી પુરૂષો બે બે ડગલાં સીધાં રહીને ચાલે છે. ત્યાર બાદ ડાબા પગે ઠેક લઈ ફરીથી સીધાં ચાલીને બે ડગલાં આગળ જઈ જમણા પગે ઠેક લઈને રમાય છે.

આ ચાળો બીજી રીતે પણ રમાય છે. બે બે ડગલાં ચાલી એક પગે ઠેક મારી થોડાં ત્રાંસા ફરીને ફરીથી ઠેક લઈ આગળ ચાલવામાં આવે છે.

જાને જવાનો ચાળો :

આ ચાળો જાને જતી વખતે રમાય છે. જેમાં સ્ત્રી-પુરૂષો તથા બાળકો -વૃદ્ધો સહુ કોઈ જોડાય છે. આ ચાળો રમતી વખતે શરણાઈ તથા ઢોલની રીધમ પ્રમાણે ધીરે ધીરે ડગલાં ભરી ચાલતાં હોય તે જ રીતે ચાલી ઠેક લઈ સહેજ ત્રાંસા ફરી, ફરીથી બે ડગલાં ભરી ઠેક લઈ ધીરે ધીરે બે ડગલાં આગળ ભરતાં ચાલે છે.

છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ એકબીજાના ખભે હાથ મૂકીને પણ આ ચાળો રમે છે. પહેલાના વખતમાં ગાઢ જંગલો વધું હતાં. પાકા રસ્તા ન હતાં, વાહનોની સગવડ ન હતી. એટલે જાનમાં જતી વેળાએ યુવાનો હાથમાં પાળીયા, ધારીયા, લાકડીઓ, તલવાર જેવાં હથિયારો પણ રાખતાં. જે આ ચાળો રમતી વખતે હાથમાં રાખી રમતાં.

લગ્ન વખતે છોકરાં કે છોકરીના ઘરે મામેરું આવે ત્યારે મામેરીયા પણ આ રીતે રમતાં રમતાં આવે છે.

કળભૂંકુ ચાળો :

આ ચાળામાં બે ડગલાં આગલ ચાલી જમણી બાજુ ફરે, બે ડગલામાં ગોળ ફરી, ફરીથી બે ડગલાં ચાલી ડાબી બાજુથી ગોળ ફરે છે, ને આગળ ચાલે છે. આ ચાળો બીજી રીતે પણ રમાય છે. બે ડગલાં સીધાં ચાલી અંદરની બાજુ બે પગે વારાફરતી ઠેક લઈ બહારની બાજુ ફરી, ફરીથી ઠેક લઈ આગળ ચાલે

છે.

ઘોડે રમવાનો ચાળો :

લગ્નપ્રસંગે લાડા લાડીને લગ્ન પહેલાં સિંબોળીએ લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં સિંબોળી પૂજી ઘોડે રમવામાં આવે છે. ત્યાંથી પાછા વળતી વખતે ઘર સુધી આ ચાળો રમવામાં આવે છે. ત્યારબાદ લગ્નની વિધિ પૂરી થાય તે સમયે આ ચાળો રમાડાય છે. જેમાં વર કે કન્યાને ખભે બેસાડીને રમાડવામાં આવે છે.

મામેરા વખતે પણ મોસાળિયા ભાણેજને ખભે બેસાડીને ઘોડે રમાડે છે. આ ચાળો ખૂબ જ ઝડપથી રમાતો હોય છે. બે ડગલાં આગળ ચાલી ડાબે-જમણે લંગડી લઈ ગોળ ફરીને ડાબેથી જમણે અને જમણેથી ડાબે રમાય છે. આ ચાળો બીજી રીતે પણ રમાય છે. જેમાં બે બે ડગલાં લંગડી લેતાં ઠેક લઈ અંદરની બાજુ વળી એક ઠેક લઈ ફરીથી બે ડગલાં લઈ રમાય છે.

તોધી દોઈ ચાળો :

આ ચાળો પણ ઢોલ-શરણાઈના તાલે અને સૂરે રમાતો હોય છે. આ ચાળામાં લંગડી લઈ બે ડગલાં દોડી ચાર ડગલાં આગળ ચાલી જમણી બાજુ ઠેક મારી ફરીથી ચાર ડગલાં આગળ ચાલી બાજુ વળી ત્રણ ડગલાં પાછળ લઈ ફરીથી આગળ ચાલે છે.

ચાળા રમતી વખતે એમનાં હાથનું હલન ચલન ઓછું થતું હોય છે. સ્ત્રી પુરૂષો ક્યારેક હાથમાં કરતાલ રાખીને તાલ મેળવે છે.

ઘમલી ગપલી ચાળો :

ઘમલી ગપલી ચાળાને છેલ્લો ચાળો પણ કહેવામાં આવે છે. આ ચાળામાં બે ડગલાં ઠેક મારી આગળ ચાલી ડાબી અને જમણી બાજુ ગોળ ફરતાં જાય છે. ગોળ ફરતી વખતે બન્ને પગે વારાફરતી લંગડી લઈ કૂદે છે.

આ ચાળો બીજી રીતે પણ રમાય છે. ઘમલી ગપલી ચાળો છેલ્લો હોવાથી રમનાર પૂરેપૂરા જોશમાં રમતાં હોય છે. એટલે આ ચાળાને ઝડપી ચાળો પણ કહેવાય છે. જેમાં ત્રણ ડગલાં દોડી ચોથા ડગલે ઠેક લઈ ફરીથી ડાબા પગે ત્રાંસા રહી લંગડી લઈ અંદરની તરફ વળી આગળ ચાલવામાં આવે છે.

જોડાઈને રમવું :

આ નૃત્યમાં ઢોલ કે અન્ય સંગીતના સાધનો ઉપયોગમાં લેવાતાં નથી. છેલ્લો ચાળો પૂરો થયાં પછી ઢોલીયા ઢોલ વગાડવાનું બંધ કરે છે પછી જોડાઈને રમવાનું શરૂ થાય છે. જેમાં સ્ત્રી પુરૂષો સામ સામે જોડાઈને રમતાં હોય છે.

સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોની અલગ અલગ હરોળ બનાવી, એકબીજાને ખભે હાથ મૂકી, ક્યારેક બીજો હાથ એકબીજાને કમરે વિંટાળી આમ નૃત્ય રમતાં હોય છે. સાથે સાથે ગીત પણ ગવાતું હોય છે. પુરૂષો ગાય અને સ્ત્રીઓ ગીતને ઝીલે છે. ક્યારેક કરતાલ હાથમાં રાખે છે. આ નૃત્યમાં ત્રણ ડગલાં આગળ ચાલી જમણા પગેથી ઠેક લઈ ડાબા પગે ત્રાંસા એક ડગલું ચાલીને ફરી આગળ ચાલે છે. તે જ રીતે ત્રણ ડગલાં

પાછળ આવે છે. બે હરોળ સામ સામે થઈ વચ્ચે ભેગી થાય છે અને ફરીથી છૂટી પડે છે.

કૂદણિયું :

કૂદણિયું નૃત્ય લગ્ન પ્રસંગે રમાય છે. આ નૃત્ય એકલી સ્ત્રીઓ રમે છે. પુરૂષો આ નૃત્યમાં જોડાતાં નથી. કૂદણિયું રમતાં સાથે ગીતે પણ ગવાય છે. સ્ત્રીઓ એકબીજાના ખભા પર હાથ રાખીને જોડીમાં રમતી હોય છે. એક હાથ ખભા પર અને બીજો છૂટ્ટો એમ બે કે ત્રણ-ચારની જોડીમાં કૂદણિયું રમાતું હોય છે.

આ નૃત્ય ઢોલીના ઢોલ વગર રમાય છે. ગોળાકારે રમાતાં આ નૃત્યમાં બે ડગલાં આગળ ચાલી અટકી પછી કૂદે, પાછા બે ડગલાં પાછળ ચાલે, વળી પાછા બે ડગલાં ભરી કૂદે. ગીત પૂરું થવા આવે એટલે ઝડપથી ગોળાકારે ફરતાં ડગલાં ભરે છે. આમ કૂદણિયું નૃત્યમાં સ્ત્રીઓનો આનંદ ઉત્સાહ વિશેષ જોવા મળે છે.

ટીમલી :

ટીમલી નૃત્ય ખાસ કરીને લગ્ન પ્રસંગે રમાતું નૃત્ય છે. રાઠવા આદિવાસીઓમાં ટીમલી નૃત્ય ખૂબ જ પ્રખ્યાત છે. આ નૃત્યમાં સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષો બન્ને નાચે છે. ટીમલીમાં ઢોલના ચાળામાં રમાતાં જુદાંજુદાં ચાળા પણ રમાય છે. બહેનો અલગ અલગ અથવા જોડ બનાવીને રમતી હોય છે. જ્યારે ભાઈઓ અલગ અલગ રહી એકલા પણ ટીમલી રમતાં હોય છે. ટીમલીમાં બહેનો બે ડગલાં આગળ ચાલી જમાણા પગે ઠેક લઈ ફરીથી બે ડગલાં પાછળ આવી ડાબા પગે ઠેક લઈ પાછા આગળ ચાલે છે. જ્યારે ભાઈઓ વચ્ચે વચ્ચે ઘુમરી મારીને બેસી ઊઠી નાચતાં હોય છે. હાથમાં રુમાલ રાખી ફેરવતાં જાય છે અને કિકિયારીઓ

મારે છે.

ડાંડિયાનૃત્ય :

ડાંડિયાનૃત્ય લગ્ન પ્રસંગે રમાતું નૃત્ય છે. આજે આ ડાંડિયા નૃત્ય રમાતું નથી. લુપ્ત થઈ ગયું છે. આ ડાંડિયાનાચ ટીમલી રમતાં હોય ત્યારે પણ રમાય છે. ડાંડિયાનૃત્ય જાન આવ્યાં પછી તરત ઢોલકી સાથે રમાય છે. તેમાં વર-કન્યાને ખભા પર બેસાડીને કૂદાડવામાં આવે છે. આ નૃત્યમાં ત્રણ ડગલાં કૂદતાં જઈ ત્રણ વકત વારાફરતી ડાંડિયા અફાડે, પછી જમણી બાજુ ફરી બાજુવાળાને ડાબા હાથનો ડાંડિયો અફાડે ફરીથી ત્રણ ડગલાં કૂદતાં ચાલી ડાબી બાજુથી જમણા હાથનો ડાંડિયો બાજુવાળાનો ડાંડિયા સાથે અફાળે. આ નૃત્ય ગોળાકારે રમાતું હોય છે.

બહેનો ડાંડિયા વગર ત્રણ ડગલાં આગળ ચાલી બાજુ બે ડગલાં ફરે વળી પાછા ત્રણ ડગલાં આગળ ઠેસ લઈ ચાલે અને જમણી બાજુ બે ડગલાં ફરે અને આગળ ચાલે. આ નૃત્યમાં જે ડાંડિયા રમાય છે તેમાં સૂકી તૂવેરની કરાંઠી વાપરવામાં આવે છે.

બોઝરડો :

ગોત્રેડો ભરે તે સમયે જે ડાંડિયા રમાય છે તેને 'બોરઝડો' કહેવામાં આવે છે. આ નૃત્યમાં પુરૂષો ગોળ વર્તુળમાં ડાંડિયા રમે છે. સ્ત્રીઓ પુરૂષોની ફરતે જોડાઈને ગીતો ગાય છે.

હાલેણીનૃત્ય :

હાલેણી એ લગ્ન પ્રસંગે થતું નૃત્ય છે. આ નૃત્યમાં સ્ત્રી પુરૂષ બન્ને જોડાય છે. આ નૃત્યમાં સંગીતના સાધનોનો ઉપયોગ થતો નથી.

હાલેણી નૃત્યને 'રોળાંનૃત્ય' પણ કહેવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓમાં 'રોળાં રમવા જઈએ' એવો શબ્દ ખૂબ જ પ્રચલિત છે. હાલેણી નૃત્ય વખતે ત્રણ ત્રણ ડગલાં આગળ ચાલી ઊભાં રહે છે અને પાછા આગળ ચાલે છે. આ નૃત્યમાં ગવાતાં ગીતોમાં વેવાઈ-વેવાણને સંબંધિત ઉપહાસ-કટાક્ષના ભાવો વ્યક્ત થતાં હોય છે.

૨. હોળીનૃત્ય :

હોળી આદિવાસી સમાજનો સૌથી મોટો તહેવાર ગણાય છે. અલગ અલગ ફળિયામાંથી આવતાં લોકો મોટો ઢોલ તથા નાનો ઢોલ, થાળી, પાસવી જેવા વાદ્ય વગાડતાં હોળીના સ્થળે ભેગાં થાય છે. હોળી સળગાવ્યા બાદ બધાં લોકો ઘેર જઈ, જમીપરવારીને ફરીથી હોળીના સ્થળે આવી હોળો તથા હોળીની પૂજા કરે છે. હોળીની ફરતે ઢોલ વગાડતાં જઈ પુરૂષો નાચતાં હોય છે. હોળીના નૃત્ય માટે અલગ પહેરવેશ પહેરતાં નથી પરંતુ પરંપરાગત વસ્ત્રો પહેરીને નાચતાં હોય છે.

૧. સળગતી હોળી સાચવવા થતું નૃત્ય :

હોળીનો અગ્નિ સાચવવા ગામ લોકો આખી રાત નાચતાં રહે છે. ઢોલ, થાળી અને વાંસળી સાથે

હોળીના ફરતે ધીરે ધીરે નાચે છે. જેમાં બે ડગલાં આગળ ચાલી ઠેક લઈ પાછા ત્રાંસા બે ડગલાં લઈ ઠેક લે છે. હાથ ઊંચા કરતાં જઈ કિકિયારીઓ બોલાવતાં મસ્તીમાં નાચતાં હોય છે. બહેનો એક બાજુ બેસીને હોળીના ગીતો ગાય છે.

૨. ઘેરૈયાનૃત્ય :

હોળીના બીજા દિવસથી ચૂલના મેળા ભરાય છે. આ ચૂલના મેળામાં ઘેરૈયા નૃત્ય થતું જોવા મળે છે. બાધા કે માનતા રાખેલાં લોકો ચૂલમાં ચાલી માનતા પૂરી કરે છે. ઘણાં લોકો ઘેરની બાધા પણ રાખતાં હોય છે. હોળીની રાખ ચોળીને પુરૂષો ઘેરૈયા બનતાં હોય છે. પાંચ દિવસ સુધી તેઓ પોતાના ઘરે જમતાં નથી. અમુક ચોક્કસ નિયમોનું પાલન કરે છે. ઘેરૈયા નૃત્યનું વેશ પરિધાન અલગ પ્રકારનું હોય છે. ઘેરૈયા બનનાર શરીરે રાખ ચોળે છે. કમરથી માથા સુધી શરીરનો ભાગ ખુલ્લો રાખે છે. ઢીંચણ ઉઘાડાં રહે તે રીતે ધોતી પહેરે છે. કમરમાં મોટાં ઘુઘરા બાંધે છે અને પગમાં નાનાં ઘુઘરા પહેરે છે. માથે મોરપીંછનો બનાવેલો ટોપો પહેરે છે. જેમાં લીમડાનાં, આસોપાલવનાં પાંદડાં ભરાવેલાં હોય છે.

મોં તથા શરીરનાં ઉઘાડા ભાગ પર સફેદ માટીથી છૂંદણા કરવામાં આવે છે. મોંનાં ભાગ પર નાનાં નાનાં છૂંદણા કરે છે. જ્યારે પીઠ તથા છાતીના ભાગે, હાથે અને પગે મોટા ગોળ સફેદ છૂંદણા કરે છે. ગળામાં ભોંય રીંગણીની માળા પહેરે છે. કમરમાં નાની તુંબડી લટકાવે છે.

ઘેરૈયા બનનાર અલગ અલગ વેશ ધારણ કરે છે. કોઈ શરીર પર કાળી મેશ લગાવી ફાટેલાં લુગડાં

પહેરે છે તો કોઈ સ્ત્રીનો વેશ પણ ધારણ કરે છે. જેને કાલીમાસીનો વેશ કહેવામાં આવે છે. ઘેરૈયા બનનાર પોતાનો મૂળ અવાજ બદલીને બોલી લોકોનું મનોરંજન કરે છે. ઘેરૈયા પાંચ દિવસ સુધી ગામે ગામ ફરતાં હોય છે. પાંચ દિવસનો ઉપવાસ રાખે છે. કવાંટ ગામનું પાંચમના દિવસે થતું ઘેરૈયા નૃત્ય ખૂબ જ પ્રચલિત છે. આ નૃત્યમાં મોટો ઢોલ, નાનો ઢોલ, થાળી, પીહી વગેરે વગાડવામાં આવે છે. ઘેરૈયો બનનાર હાથમાં કરતાલ પણ રાખે છે. કેટલાક બળદના ગળે બાંધવાના ઘુઘરાના પટ્ટાને હાથમાં રાખી તાલ પ્રમાણે વગાડે છે.

ઘેરૈયા વર્તુળ આકારે ગોળ ફરતાં રમે છે. સંગીતના તાલે બે ડગલાં આગળ ચાલે પછી ડાબા પગે ઠેક લઈ ફરીથી બે ડગલાં થોડાંક ત્રાંસા આગળ ચાલે અને જમણા પગે ઠેક લે છે. ઠેક લે ત્યારે ખૂબ જ નજાકતથી કમરને એક સાથે ઘુમાવે છે. જેનાથી કમરે બાંધેલા ઘુઘરાનો રણકાર એક સાથે સંભળાય છે.

ઘેરૈયા ગામના મુખ્ય સ્થળ પર કે મોટા વેપારી હોય ત્યાં માંડવાનૃત્ય કરે છે. જેમાં ચાર કે છ ઘેરૈયા નીચે બેસી તેમના ખભા પર એક એક ઘેરૈયાને ઊભાં રાખે છે. પછી બધાં ઘેરૈયા ઊભાં થાય અને છેલ્લે એક ઘેરૈયો સૌથી ટોચ પર ચઢી જઈ હાથમાં છત્રી કે થાળી રાખી ગોળ ફેરવે છે. આ આખો માંડવો ગોળ ફરતો રહે છે. જે ખૂબ જ રોમાંચક હોય છે.

ઘેરૈયાઓ સાથે એક માણસ સૌથી અલગ વેશ પરિધાન કરતો હોય છે. જે આખા શરીર પર રાખ ચોળે છે. પગમાં ઘુઘરા પહેરે છે. સફેદ ધોતીનો કાછડો વાળે છે. હાથમાં તીર કામઠું લઈ અનોખી અદામાં રમતો હોય છે. ગળામાં તથા કમરમાં તુંબડી, તુંબડાની માળા લટકાવી પહેરે છે. તેને રાઠવાઓ રખેવાળ

કહે છે. તે નૃત્ય કરનારાઓનું રક્ષણ કરે છે એવું માને છે.

યુવાનો મોટો ઢોલ, વાંસળી, પીહી તથા થાળી વગાડતાં એક હરોળમાં ચાલતાં રમે છે. પાછળ યુવતીઓ સાત-આંઠની સંખ્યામાં સાંકળ બનાવી નાચે છે. બે બે ડગલાં આગળ લઈ કૂદે છે. પછી એક ડગલું પાછળ લઈ કૂદી વળી પાછા આગળ ચાલે છે. ઘણીવાર માત્ર પુરૂષો પણ વર્તુળમાં નાચતાં હોય છે જેમાં એક એક ડગલે વારાફરતી પગે કૂદતાં હોય છે. યુવાનો હાથમાં ડાંગ, શેરડીનાં સાઠાં, તીર કામઠાં, ધારિયું-પાળિયું લઈને નાચે છે. કેટલાક શોખીન યુવાનો બંદૂક ખભે લટકાવીને મેળામાં ફરતાં જોવા મળે છે.

૩. દીવાસાનૃત્ય :

રાઠવા સમાજમાં દીવાસાના તહેવારનું મહત્વ ખૂબ જ રહેલું જોવા મળે છે. દીવાસાનો તહેવાર નવા ઊગેલા અનાજના વધામણા માટે કરવામાં આવે છે. દીવાસાના નાચ રમવાની રીત નવરાત્રિમાં રમાતાં ગરબા કરતાં ભિન્ન છે. એક તાળીમાં ગોળાકારમાં બે ડગલાં ચાલી ત્રીજા ડગલે બે પગ ભેગા રાખી ઊભાં રહી તાળી પાડે છે. ફરીથી પાછા બે ડગલાં આગળ ચાલે છે. બે તાળીમાં બે ડગલાં ચાલ્યાં પછી ઊભાં રહી તાળી પાડે છે. ફરીથી પગ ઉપાડતાં એક તાળી પાડી બે ડગલાં ચાલે છે. દીવાસાના નાચમાં જુદાંજુદાં વિસ્તાર પ્રમાણે થોડા જુદા રીતથી નાચ રમાય છે. આ નાચમાં પગની ઠેક લેવાતી નથી. પગનો પંજો જમીનને સ્પર્શેલો જ રહે તે રીતે ડગલાં ભરે છે. વચ્ચે લંગડી લઈ કૂદે છે. ગોળાકારે રમાતી આ નાચમાં

અડધાં ભાગમાં પુરૂષો અને અડધાં ભાગમાં સ્ત્રીઓ હોય છે. આમ નૃત્ય સાથે ગવાતાં ગીતને રાઠવાઓ ગરબા તરીકે ઓળખાવે છે.

કેટલીકવાર મોટા પીહા કે નાની પીહીમાં પુરૂષો ગીતો વગાડે છે અને તે જ ગીતો બહેનો મધુર કંઠે ગાય છે.

૪. દીવાળીનૃત્ય :

દીવાળી આવતાં કેટલુંક અનાજ પાકી જાય છે. ખેતરમાં તૈયાર થઈ ગયેલાં આ ધાન્યોની પાછળ બળદોનો વિશેષ ફાળો હોય છે. તેથી દીવાળીમાં રાઠવાઓ પોતાના ઘરના બળદની પૂજા કરી તેના છાણમાંથી બનાવેલા ગોંદીની પૂજાવિધિનો ઉત્સવ કરે છે.

આ પૂજાવિધિ પૂરી થયાં બાદ ગામલોકો ભેગા મળીને નાચગાન કરે છે. દીવાળીનું નૃત્ય પંચમહાલ તથા દાહોદ જિલ્લામાં થતું નથી. વડોદરા જિલ્લામાં આ નૃત્ય જોવા મળે છે. છોટાઉદેપુર તાલુકાના આસપાસનાં ગામડાઓમાં દીવાળીની પૂજાવિધિ થાય છે પરંતુ હવે નૃત્ય થતું નથી. કવાંટ તાલુકાના કેટલાંક ગામડાઓમાં દિવાળી નૃત્ય જોવા મળે છે. એમાં મોગરા તથા ચીચબા ગામની દિવાળીનો ઉત્સવ ખૂબ પ્રચલિત છે.

આ નૃત્ય વખતે સ્ત્રીઓ સાત કે આઠ-દશની જોડીઓ બનાવી, એકબીજાના ખભે હાથ મૂકી વર્તુળ આકારે નાચે છે. વધારે સંખ્યામાં યુવતીઓ હોય તો એક વર્તુળની પાછળ બીજી હરોળમાં સ્ત્રીઓ એક સાથે

જોડાઈને રમતી હોય છે. જ્યારે પુરૂષો સ્ત્રીઓની સામે રહે તેમ ત્રણ ચારની હરોળમાં નાચે છે. તેઓ વાંસળી, ઢોલ અને માંદળ વગાડતાં હોય છે. ઘણીવાર પાંચ પાંચ કે આઠ દશ ભાઈઓ એક જ હરોળમાં રહી વાંસળી વગાડતાં નાચતાં હોય છે. વાંસળીમાં જે ગીત વગાડાય તે ગીત બહેનો ગાતી હોય છે.

જોડાઈને રમવાના નૃત્યની જેમ જ અહીં પણ ચાર ડગલાં આગળ તથા ચાર ડગલાં પાછળ એવી રીતે ચાલીને આ નૃત્ય રમાય છે. ત્રણ ડગલાં ચાલી ચોથે ડગલે જમણો પગ હવામાં લહેરાય એ રીતે ઉપાડે, પાછળ ત્રણ ડગલાં જાય અને ડાબો પગ ઊંચકી વળી પાછા આગળ ચાલે. આ નૃત્ય વર્તુળાકારે રમાય છે.

૫. પીઠોરા, ઈંદ, પોણગુ, ગોમસાય જેવા ઉત્સવોના નૃત્યો :

પીઠોરો, ઈંદ અને પોણગુ જેવા ઉત્સવોમાં ઢોલ, માંદળ, શરણાઈ, પીહી, વાંસળી વગેરે વગાડવામાં આવે છે. ઈંદની બાધા વખતે ઈંદની વિધિમાં કણબાના વૃક્ષની ડાળોનું સ્થાપન કરવાનું હોય છે. તે ડાળો લેવા જતી વખતે બળવા, યુવાનો, યુવતીઓ ને બાળકો નૃત્યો કરતાં તે વૃક્ષ પાસે જાય છે. ત્યારે બળવા તથા વડીલો છૂટ્ટા નાચે છે. હાથમાં દીવો, વધામણું, તલવાર, ધારિયું, પાળિયું વગેરે રાખે છે.

પુરૂષો ડાબા જમણે બે બે ડગલાં લઈ કૂદે છે. પહેલાં જમણી બાજુ એક ડગલું ત્રાંસુ લઈ બીજા ડગલે ઢીંચણથી વળીને કૂદે છે. તેવી જ રીતે ડાબી બાજુ એક ડગલું ચાલી બીજા ડગલે ઢીંચણથી વળીને કૂદે છે. ક્યારેક બન્ને પગે વારાફરતી કૂદતાં કૂદતાં નાચે છે. યુવાનો બળદના ઘુઘરા લઈને પણ નાચતાં ચાલે છે.

પીઢી બદલતી વખતે કે પીઠોરાની વિધિ વખતે પણ આ જ પ્રકારના નાચણાં થાય છે.

૬. ઘાંઘળીનૃત્ય :

ઘાંઘળીનૃત્યમાં એક હરોળમાં ઘાંઘળી વગાડનારા હોય છે અને બીજી હરોળમાં બહેનો એક બીજાના ખભે હાથ મૂકી બીજો હાથ કમરમાં ભરાવી એક સાથે સામ સામે અથવા ગોળાકારે ફરતાં જઈ નૃત્ય રમે છે. ચાર ડગલાં આગળ ચાલી ચોથા ડગલે જમણો પગ ઊંચો લઈ હલક લે છે. પછી ચાર ડગલાં પાછળ અથવા ત્રાંસા આવી ચોથા ડગલે ડાબો પગ ઊંચો લઈ હલક લઈ આગળ આવે છે. બહેનો જે ગીત ગાય તે જ ગીત ભાઈઓ ઘાંઘળીમાં વગાડતાં હોય છે.

ઘાંઘળી વગાડે મારા ભાયા
ઘાંઘળીના દાડા આવી રેલા.

ભાઈઓ ઘાંઘળી વગાડતાં આગળ તેમજ પાછળ ચાલીને નૃત્ય કરતાં હોય છે. ત્રણ ડગલાં આગળ આવી ચોથાં ડગલે ઢીંચણમાંથી નમીને હલકથી પાછા પગે ચાલી ત્રણ ડગલાં ભરી ફરીથી ચોથા ડગલે ઢીંચણથી વળી હલક લેતાં હોય છે.

સંગીત વાદ્ય નૃત્યનું શિક્ષણ :

રાઠવા સમાજમાં સંગીત વાદ્યનું શિક્ષણ પરંપરાગત રીતે ચાલે છે. એક પેઢી પોતાની પાસે રહેલી આવડત અને કલાને બીજી પેઢી સુધી પહોંચાડવામાં મદદ કરે છે. પોતાની પાસે રહેલી વાદ્ય વગાડવાની

કળા તે વગાડનાર બીજાઓને શીખવાડવા માટે નિયમિત તેનો અભ્યાસ કરાવતો હોતો નથી, પરંતુ ઋતુ અને તહેવારોનાં આવતા સમયગાળામાં નવા શીખનારા ઉત્સુક લોકો પોતાની તૈયારી રાખતાં જોવા મળે છે. તેઓ પોતાના ગામમાં જે તે વાદ્યના સારા જાણીતા વાદકોની સાથે રહીને તે વાદ્યોનો પરિચય મેળવે છે. સમય મળ્યે શીખનાર વ્યક્તિ તે વાદ્યને વગાડવાનો પ્રયત્ન પણ કરતો રહે છે. તેના આવા શીખવાના પ્રયત્નો અને ઉત્સાહ જોઈને જૂના વગાડનારોઓની નજર તેના ઉપર રહેતી હોય છે. ક્યારેક મેળાઓ કે તહેવારોમાં આવી વ્યક્તિ સાથે રાખતાં હોય છે. જુનાં વાદ્યો વગાડનારાઓ સાથે તે પોતાના વાદ્યનો તાલ બોસાડી તેઓ જે પ્રકારનું ગીત કે ચાળો વગાડતાં હોય તે જ પ્રકારનું ગીત કે ચાળો તે પોતાના વાદ્યમાં તેમની સાથે જ રહીને વગાડે છે. ક્યારેક તે જૂનાં જાણકારોની સાથે એક તાલમાં પણ વગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઉપરાંત સામાજિક પ્રસંગો જેવા કે લગ્ન વગેરેમાં આવા નવા શીખનારા લોકો અમૂક સમયગાળા દરમિયાન જુના વગાડવાવાળાઓ પાસેથી પોતે લઈને વાદ્યો વગાડતાં હોય છે. શીખવાના આ સમયગાળામાં સંગીતવાદ્યના જાણકારો તેમને અમૂક ચાળાઓ કે ગીતોની ધૂનમાં ક્યાં અને ક્યારે ભૂલ થાય છે તે બતાવતાં હોય છે. તેમના સૂચનો પ્રમાણે શીખનાર વ્યક્તિ પોતાની ભૂલને સુધારવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેતાં હોય છે. તેઓ માને છે કે આ બધા પ્રયત્નો અને શીખવાની તીવ્ર ઈચ્છા દ્વારા પોતાના સમાજમાં વાદ્ય સંગીતના કળાકારો જનમતા હોય છે.

વાદ્ય સંગીત શીખવાની જે રીત છે તેના જેવું નૃત્યનું શિક્ષણ પણ સમાજમાં પરંપરાગત રીતે જ ચાલતું જોવા મળે છે. બાળકના જન્મ પછી તેને સ્તનપાન કરાવતી માતા, તેનો પિતા, બહેન-ભાઈ, દાદા

દાદી અને કુટુંબના સભ્યો વગેરે તેના ઉછેરમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવતાં હોય છે. આ બધા જ લોકો બાળકની દેખરેખ રાખતાં કે રમાડતાં યેનકેન પ્રકારે પોતાના સમાજમાં ચાલતાં વાદ્યોના ચાળા અને નૃત્યો વિશે શીખવાડતાં રહેતાં જોવા મળે છે. ઘર-કુટુંબનો દરેક સભ્ય બાળકને પોતાની પાસે રહેલી આ પ્રકારની નૃત્યકળાથી માહિતગાર કરવા પ્રયત્ન કર્યા કરતો હોય છે. રમાડતી વખતે તેને અલગ અલગ ગીતોના કે વાદ્યોના ચાળાઓમાં નચાવતાં રહે છે. આ નચાવવાની પ્રક્રિયા તેને સમજ પડવાની ઉંમર સુધી ચાલું રહેતી હોય છે. જ્યારે તે ચાલતાં શીખી જાય છે ત્યારે સમાજના પ્રસંગોમાં વાદ્યો સાથે પોતાને આવડતાં ચાળાઓમાં કૂદે છે. તેને નાચતાં જોઈ કુટુંબ કે ઘરનાં સભ્યો આનંદ લેતા હોય છે. તેને પ્રોત્સાહિત કરતાં હોય છે. તેને મળતા આવા પ્રોત્સાહનથી તે વધારે નાચવા કૂદવાનું કરે છે. ક્યારેક પોતાની ઉંમરનાઓ સાથે જૂના ડબ્બા, ટોપલાં-સૂપડાં કે પૂઠાં વગાડી પોતાની રીતથી વગાડવા-નાચવાનું શીખતાં જોવા મળે છે. તે પછી હોળી મેળાના મોટા તહેવારોમાં આવા શોખીન બાળકો પોતાની રીતે તૈયાર થઈ પોતાને મનગમતો વેશ લઈ મોટેરાઓ સાથે નાચવા નીકળે છે.

મેળા, તહેવારો કે લગ્ન જેવા પ્રસંગોમાં થતા નાચણાઓમાં સૌથી આગળ ખૂબ સારી રીતે નાચી કૂદી શકતા વ્યક્તિઓ રહે છે. તેના પછી થોડુંઘણું શીખેલા હોય એવા લોકો અને અંતે શીખનારાઓની હરોળ રહેતી જોવા મળે છે. આ બધાની હરોળ જ્યાં પૂરી થાય ત્યાં છેક છેલ્લે બાળકોની શીખાઉ ટૂકડી નાચનારાઓની પાછળ વણખેંચ્યે ખેંચાતી નંગધડંગ કૂદાકૂદ કરતી આગળ વધતી રહે છે. નૃત્યનું સાચું શિક્ષણ બાળકોમાં ત્યાંથી શરૂ થતું જોવા મળે છે. શીખવાની આ રીત સમાજમાં ખૂબ જ પ્રચલિત છે.

યુવાનોની શીખવાની રીત બાળકો કરતાં થોડી જૂદી હોય છે. બાળકોમાં સમાજના સભ્યોની શરમસંકોચ રહેતી નથી. યુવાનો પોતાના ઘર-કુટુંબ કે ગામના સભ્યોથી શરમ અનુભવતા હોવાથી તેઓ પોતે જાહેરમાં શીખવાનું પસંદ કરતાં નથી. તેઓ તહેવારો કે પ્રસંગોમાં પોતાના મિત્રો સાથે મળીને જે ચાળાં કે ઠેક તેમને ફાવતાં ન હોય તેવા ચાળા કે ઠેકો શીખતાં હોય છે. મોટેભાગે તેઓ મેળા અને પ્રસંગોપાત થતાં નૃત્યો રમાતાં ટોળાઓની વચ્ચે કોઈને ખબર પડે નહીં એવી રીતે છૂપાઈને શીખતાં જોવા મળે છે. કેટલુંક તો તેઓએ નાનપણથી પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે. માત્ર નજીવું કેટલાક ખાસ ચાળા જે તેમણે ક્યાંય રમવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હોય તેવી થોડી બાબતો તે આ રીતે શીખતાં જોવા મળે છે. યુવાનો શીખતા હોય ત્યારે તેમના શીખેલાં મિત્રોનો સૌથી વધુ સહકાર લેતા જોવા મળે છે. નાચતી વખતે પ્રથમ હરોળમાં શીખેલા મિત્રો, તેમની પાછળ ન શીખેલા અને સૌથી છેલ્લી હરોળમાં વળી પાછા શીખેલા યુવાનો રહેતાં હોય છે. આ રીતથી ન શીખેલાને વચ્ચે રાખી શીખવાડવાની રીત અનોખી બની રહે છે.

સંગીત વાદ્ય સાચવવાની રીત :

મોટેભાગે રાઠવાઓ સંગીતના વાદ્યો સાચવવા માટે પોતાના ઘરનો જ ઉપયોગ કરે છે. ઘર સિવાય અન્ય કોઈ ખાસ અલગથી સાચવણી માટેનો ઓરડો કે જગ્યા હોતી નથી. પોતાના ઘરના મેળે કે આડા લાકડા સાથે સાધનો ટીંગાડીને રાખવાની રીત બધા જ વિસ્તારોમાં સરખી જોવા મળે છે. નાના પ્રકારના વાદ્યો વાંસળી, પીહો-પીહી, ઘાંઘળી વગેરે વાદ્યો સાચવવા માટે કાપડની થેલી જેવી લોકોનો ઉપયોગ કરે

છે. તે ઉપરાંત કેટલાક શોખીન માણસો પોતાના વાદ્યને સાચવવા માટે બાંબુ પ્રકારના મોટા વાંસમાંથી બનાવેલા ખોખામાં મૂકે છે. કેટલાક મોટી અને લાંબી દૂધીને સૂકવીને તેમાંથી ગર અને બી કાઢી નાખી તેમાં મૂકે છે.

કેટલાક સંગઠનો અને સંસ્થાઓ પોતાની રીતથી ઓડિયો વિડિયો જેવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને તેમના વાદ્ય સંગીતને સાચવવાનો પ્રયત્ન પણ કરી રહ્યાં છે. ક્યાંક ક્યાંક તેમના વિસ્તારોમાં સરકારી બિન સરકારી સંગ્રહાલયોમાં પણ તેમના સંગીત વાદ્યની સાચવણી કરવામાં આવી રહી છે.

સંગીત વાદ્યનું ભવિષ્ય :

રાઠવાઓના વિસ્તારમાં મોટા પ્રમાણમાં આવી રહેલા ધાર્મિક પરિવર્તનો અને વિકાસના માળખાથી સુધારાની ઉતાવળે સભ્યતાના નામ પર પોતાની મૂળ સંસ્કૃતિ અને પરંપરાનો વારસો છોડી દેવા માટે તેમની નવી પેઢી પયત્ન કરી રહી છે. શિક્ષણના પાઠ્યપુસ્તકો અને પાઠ્યક્રમોમાં તેમના સમાજ વિશે કે સંસ્કૃતિ ઈતિહાસ વિશેની માહિતીના અભાવે તેમને તેમની પોતાની ઓળખ વિશે સભાનતા કેળવાતી નથી. તેથી તેમના સંગીત અને વાદ્યો તેમને જૂના સમયના અને નકામા જણાય છે. તેમની જૂની પેઢી પાસે રહેલાં આ વારસાને નવી પેઢી સ્વીકારવા માટે આધાપાછી થઈ રહેલી જણાય છે.

ઉપરાંત તેમના વિસ્તારોમાં ભરાતાં કેટલાંક મોટા મેળાઓનું બંધ થવું એ સૌથી મોટો ખતરો છે. જાણી બૂઝીને આવા મેળાઓ બંધ કરાવી દેવાયેલાં જોવા મળે છે. પરંપરાગત વાદ્ય કલા સંગીતના શિક્ષણનું

સૌથી મોટું માધ્યમ મેળાઓ છે. આ મેળાઓમાં હાલની નવી પેઢીઓ માત્ર ફરવા માટે જાય છે. જૂના વખતની જેમ ગામે ગામથી પોતપોતાના વાદ્યો સાથે લોકો આનંદ કરવા આવતા તે વાતાવરણ હવે બહુ ઓછું જોવા મળે છે.

નાટ્યવેશો :

રાઠવા આદિવાસીઓમાં પોતાના પરંપરાગત નાટકોની પરંપરા જોવા મળતી નથી પરંતુ તેમના કથા સાહિત્ય અને પરંપરાગત માન્યતાઓ સાથે જોડાયેલા ઈંદ, કુંવારિયો, બાબા પીઠોરા કે હોળી જેવા ઉત્સવોમાં થતી વિધિઓ, ગાયણાં તથા નાચણાંઓ વખતે બડવા કે ઘેરૈયાઓ દ્વારા ભજવાતા વૈયક્તિક વેશો છે. મુખ્યત્વે બાબા પીઠોરાની બાધા વખતે પીઠોરો લખવાના આગલા દિવસની રાતે બડવાઓ ગાયણું ગાતા હોય છે. ગાયણામાં અમુક પ્રસંગ, ઘટના કે વિશિષ્ટ પાત્રનું કથામાં આગમન થતું હોય તે વખતે તેના નામની પૂજા થતી હોય, તેને દારૂ ચઢાવાતો હોય, તેવી વિધિઓ વખતે બડવો જે તે પાત્રોનો વેશ લઈ ભજવણી કરતો હોય છે.

ઈંદની વિધિ વખતે કણબાની ડાળખીઓ ઘર આંગણે બેસાડીને તેની પૂજા કરે છે. આ પૂજા વિધિ પછી તલવારની અણી વડે બડવો ઘરની ભીંત પર લખેલો પીઠોરો વાંચે છે. વાંચ્યા પછી તે ધોબી, વાળંદ, રાણીકાજલ અને ગોરીના વિશિષ્ટ પાત્રોનો વેશ ભજવે છે. રાણીકાજલના વેશમાં બડવો બંગડી પહેરે, ઓઢણી ઓઢી માથે ઈંઢોણી મૂકી તેના પર લોટો ગોઠવી સળગતો દીવો માથે મૂકી

હાથથી પકડ્યા વગર નાચે છે. અડધો પોણો કલાક બડવો નાચે પછી ભાર ઉતરે છે.

હોળી જેવા મેળાનૃત્યોમાં વ્યક્તિગત પાત્રોની ભજવણી જોવા મળે છે.

સાહિત્ય

રાઠવા આદિવાસીઓમાં મૌખિક સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. પરંપરાગત રીતે સમાજમાં મૌખિક સાહિત્ય પેઢી દર પેઢી આગળ ચાલતું રહે છે. પરંતુ વૈશ્વિકરણના પ્રભાવે મૌખિક સાહિત્યને ઘણી માઠી અસર થયેલી જોવા મળે છે. મુખ્યત્વે શિક્ષણ અને બજારીકરણને પરિણામે તેમની નવી પેઢી તેમના મૌખિક સાહિત્યના સમૃદ્ધ વારસાને ન સમજતાં તેને ભૂલી જવા પામી છે.

ઊંટડી : મેઘને રિઝવવાના ગીતો :

જેઠ મહિનો આખો કોરો જાય. અષાઢમાં વરસાદ ન પડે અથવા વરસાદ પડ્યા પછી વાવણી થાય. નાંદરવાં વેંત જેટલાં થયા પછી વરસાદ જતો રહે અને પાક સૂકાવા લાગે ત્યારે વરસાદને લાવવા લોકો ઊંટડીનો ઉત્સવ કરે છે.

ઊંટડી બનાવવા માટે એક નાના ખાટલાને ઊંધો કરી તેના પાયા સાથે વાંસનાં કામઠાં બાંધે છે. તેના ઉપર કાપડ બાંધીને બરાબર ઊંટ જેવો ઘાટ બનાવે છે. આ બનાવેલા કાલ્પનિક ઊંટના ગળે ઘૂઘરા બાંધી ગળે ફુલોનો હાર પહેરાવે છે. તેને તેઓ ઊંટડી કહે છે. ઊંટડી ઊંચકનાર આખો દિવસ ભૂખ્યો રહે છે. ઊંટડી ફરતે કાપડ એવી રીતે બાંધે છે કે જેથી તેને ઊંચકનાર વ્યક્તિ દેખાતો નથી. તે ચાલે ત્યારે ઊંટડી

ચાલતી હોય તેવું દેખાય છે. એક પાટલા ઉપર માટીનો દેડકો બનાવે છે. તેને એક જણ માથે મૂકી ઊંટડી સાથે ચાલે છે. બીજી વ્યક્તિ પતરાનો ખાલી ડબ્બો વગાડતો ઊંટડી સાથે ચાલે છે. એક જણ સળગતું છાણું લઈને ચાલે છે. તે વારે વારે છાણાંને ખેરવે છે જેથી તેમાંથી તણખા ઊડે છે. આ તણખા રાતનાં અંધારામાં વીજળીનાં ચમકારા જેવા લાગે છે. એક વ્યક્તિ દેવ-તરસ્યો નામનું પક્ષી બને છે. તે પીહ પીહો પીહ પીહો એમ બોલે છે. એક જણ દરજીડો પક્ષી બનીને સૂક સૂક એવું બોલતો જાય છે. દરજીડાને રાઠવાઓ બડવો-ભૂવો તરીકે ઓળખે છે. એક જણ શોબીગી પક્ષી બની પીગી જ્યો પીગી જ્યો એવું બોલે છે.

ઊંટડીની સાથે ગામના બૈરાં, છોકરાં અને પુરૂષો ગાતાં ગાતાં ચાલે છે. ઊંટડી ઘેર ઘેર જાય છે. જે ઘેર ઊંટડી પહોંચે તે ઘરવાળાં આ ઊંટડી ઉપર પાણી રેંડે. બીજાં ગાનારાં ઉપર પાણી રેંડે. એક જણ અનાજ કે પૈસા આપે તે ઉઘરાવે છે. અનાજ લેનાર પર પાણી રેડતાં નથી. આવી રીતે રાતે આઠ-સાડા આઠે ઊંટડી કાઢે ને તે આખા ગામમાં ફરે છે.

ઊંટડી લઈને ચાલતાં દેડકાવાળો દેડકાંની જેમ ડ્રાંઉ ડ્રાંઉ બોલે છે. ડબ્બાવાળો ડબ્બો ઠોકીને મેઘ ગાજતો હોય એમ બતાવે છે. છાણાંવાળો છાણું ખોળીને વીજળી ચમકારા કરે છે એમ બતાવે છે. બપૈયો બનેલો બપૈયાની માફક પીહ પીહો પીહ પીહો એમ બોલે છે. શોબીગી પક્ષી બનેલો પીગી જ્યો પીગી જ્યો બોલે. દરજીડો થયેલો સૂક સૂક એવું બોલે. જાણે સાચે સાચ વરસાદ ગાજતો હોય, વીજળી ચમકતી હોય અને બપૈયો, દરજીડો અને દેડકો બોલે તેવો ભાસ થાય છે.

આવા ઉપજાવી કાઢેલા વરસાદી વાતાવરણમાં સ્ત્રી પુરૂષો ઉમંગે ગીતો ગાતાં નાચતાં આખા ગામમાં

ફરે છે. આ ગીતોમાં વરસાદ અને તેની સાથે જોડાયેલાં અન્ય પ્રાકૃત્તિક તત્ત્વો સાથે રાઠવા સમાજનો સંબંધ કયા પ્રકારનો છે ? મેઘ પોતાનો ભાઈ છે અને વીજળી ભાભી છે. ભાભી હોવાને કારણે તેની સાથે તેઓ ઠઠ્ઠામશ્કરી કરે છે.

મારી ભોજાય વીંજળી દેળકાને જે લી રે
મારી ભોજાય વીંજળી કાચબાને જે લી રે.

રાઠવાઓ પોતાની ભોજાઈ સાથે હાસી મજાકનો વ્યવહાર કરી શકે છે. જે સમાજમાન્ય સંબંધો ગણાતા હોય છે. રાઠવાઓના લગ્નગીતોની શૈલીનું આ ગીત છે.

ઊંટડી સાથે ચાલતાં લોકો મેઘને પોતાને માટે નહીં પરંતુ પહેલા વરસાદથી ઊગેલા લીલા કુવાડિયા સૂકાઈ ગયા છે. તેની ભાજી ખાવા મળતી નથી. માણસ માણસને ખાય એવો દુષ્કાળ પડ્યો છે. તેતર અને લાવરીને પાણી મળતું નથી. તેઓ જંગલમાં તરસે મરે છે.

ગાય ગોધો તરસે મરે
મેઘ વરસો ઝરમર ઝરમર.

ધરતી પર જીવનારા અન્ય અબાલ પશુપક્ષીઓનો પહેલો વિચાર કરીને તેઓ ગીતો ગાય છે. તેમના માટે વરસાદને ધરતી પર વરસવા વીનવે છે.

ગામમાં ઘરે ઘરે ફરતી ઊંટડીને જોઈ લોકો પોતાના ઘરના બારણા બંધ ન કરે તે માટે ક્યારેક ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતું ગીત ગવાતું હોય છે. આંગણામાં બોરના ઝાડ ઉપર બપૈયું પક્ષી બોલે છે -

ઉજેડ ચંદન ઝોપિયો
ભાઈની ઊંટડી ઓંસીલી
ભોપીયું બોલે રે.

આ ઊંટડી ગામમાં રહેતા શેઠીયાઓની પણ ખબર કાઢી લે છે. તેઓને વરસાદ આવે કે ન આવે કોઈ ફરક પડતો નથી. તેઓ નિરાંતે ઊંઘતાં હોય છે. તેમને ગીત દ્વારા ઠઠ્ઠામશ્કરીથી ગીતારીઓ બાનમાં લે છે. ભરપૂર વરસાદ પડે છે અને તેમ છતાં શેઠીયો ઘસઘસાટ ઊંઘમાં છે.

કંઈ રે સેટિયા સૂવે કે જાગે ?
કંઈ રે સેટિયા સૂવે કે જાગે ?
પાંઈતે ધોતિયું પીગે સે.
કંઈ રે સીલા સૂવે કે જાગે ?
પાંઈતે ઘાગરો પીગે સે.

આમ ગાતાં ગાતાં આખા ગામમાં ફરે. ઘરના લોકો ઊંટડી પર ઉમંગભેર પાણી રેડે. પૈસા, અનાજ આપે. એકઠું થયેલું અનાજ દળાવે. રોકડ પૈસાનું તેલ મરચું લાવે. વેરાઈમાતાએ જઈને લોટનાં ઢેબરઢોકર બનાવે. ચોખાનો ભાત રાંધે. પાંચ છોકરીઓ ભૂખી રહી, પાંચ બેડાં પાણી ભરી લાવે, ઉજાણી કરે અને ગરબા ગાય. લોકોનો વિશ્વાસ છે કે એક બાજુ ઊંટડી કાઢે તો બીજી બાજુ વરસાદ પડે જ.

ખેતી સંબંધી ગીતો :

ચોમાસાની શરૂઆત એ આદિવાસીઓ માટે જીવનની શરૂઆત જેવું ગણાય. વરસાદ વરસે તેને તેઓ અનાજનાં 'દોણા' વરસે એવું માને છે. પ્રથમ વરસાદ પહેલાં ખેતરો સાફસુતરાં કરી ચોખ્ખાં કરી લે. ખેતી સાથે મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓનો જુનો સંબંધ રહેલો છે. વાવણીનો સમય આવે તે પહેલાં તેઓ બિયારણ સાફ કરી લે છે. વરસાદ વરસે કે તેમને મધરાતે વાવણીના સપનાં આવે. મધરાતે તેમને મરઘાં બોલતાં હોય એવો ભાસ થાય. વાવણીનો અનેરો આનંદ તેમના અંગમાં એક પ્રકારનો જોમ જુસ્સો પેદા કરતો હોય તેમ તેઓ પોતાના જીવનસાથીને તૈયાર કરે. જીવનના આ વિશિષ્ટ પ્રકારના આનંદમાંથી જ તેમના કંઠે જમીનમાંથી કૂણો વાંસ ફૂટી નીકળે તેમ શબ્દો ફૂટી નીકળે અને તેઓ ગાય ઊઠે છે–

ઊઠો હરીડા હર જોતરો
ઓરવું તલ ન તુવર મઠ બાજરો
ઊઠો ભથીયારી ભાત મોકલો
મધ મધ રાતના મરઘાં બોલીયા.

વાવણી થઈ ગયા પછી દક્ષિણ દિશાએથી ઘોડાપૂર વરસાદ આવે અને જે કોઈ ઓરવામાં બાકી રહી ગયાં હોય તે બધાં એક વરસાદથી હોંશે ભરાયેલા સ્ત્રી પુરૂષો પોતપોતાના ખેતર વાડામાં જે કંઈ પણ વાવવાના હોય તેની શરૂઆત કરી દે છે. આ પ્રવૃત્તિમય વાતાવરણમાં બેનોનાં કંઠે ગીતો સરી પડે છે–

અખ્ખણ દખ્ખણ રે મેઘલો ઉમયટો
આવીને વરસ્યો આપણા તે વળી દેસ
ખેડી વાવું તલ, તુવેર, મગ, જાર
વાડે ચઢાવું રે વાડ વાલોળિયો રે.

જમીનમાં ઓરેલા દાણા અંકૂરિત થઈ ફણગા ફૂટે, ખેતર-સીમ-શેઢાઓમાં નાંદરવાં લ્હેરા લેય, અષાઢ શ્રાવણનાં વાદળો બંધાવા લાગે, ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હોય, ખેતર સીમમાં ફરતાં કાળાઘેલાં માણસોનાં પગે કાદવના લોચા બાઝતાં હોય, ખેતરની ક્યારીઓ ચાસોમાં સ્ત્રીઓ ભીનાં શરીરે ખરપડી વડે નીંદામણ કાઢતી હોય, ત્યાં પુરૂષોની હાજરી ન જેવી હોય એવા વાતાવરણમાં સ્ત્રીઓનાં કંઠ મોકળા બનતાં હોય છે. ત્યાં કોઈના દેખરેખ નથી. કોઈની જોહૂકમી નથી. બધાં ખુલ્લાં મને નીંદામણના કામે જોડાયેલાં હોય ત્યારે સ્ત્રીઓ બે બે પક્ષે વહેંચાયને પોતાને મનગમતાં ગીતો ગાતી હોય છે.

વાડીમાં નીંદાડે તે ભાવસિંગને નીંદતા ની આવડે
વારુ હાથુ હલાવે તે ભાવસિંગ નીંદતે આવડી જાસે.

ક્યારેક નીંદામણ વધારે હોય તો ખેતરનો માલિક નીંદનારાઓને દિવસના અંતે કંઈક વસ્તુના બદલામાં ઉચક કામ સોંપી દેતો હોય છે. નીંદનારા વધારાની વસ્તુ પર નજર મૂકીને કામ પુરું કરવાના ઈરાદે ઉતાવળ કરતાં હોય છે. તેવા પ્રસંગે ગીત ગાનારી ગીતારીઓ ગાતી હોય છે-

અમને દિનિયાએ નીંદાડ્યું રે, ભૂરો ભમેડો.

નીંદામણનું કામ ઘણું આકરું હોય છે. નીંદવાના વખતે થોડો ઘણો વરસાદ વરસી જાય તો નીંદામણ હાથમાંથી છટકી જાય કાં તો મૂળીયાં તૂટી જાય, એવા સમયે ખૂબ સાચવીને નીંદવાનું રહેતું હોય છે. જમીન કડક અને સૂકાયેલી હોય તો નીંદનારાઓના હાથની આંગળીઓ પર છબરડા પડી જતાં હોય છે. તેવા સમયે ગીત ગાનારીઓ પોતાને કામમાં પડેલી મુશ્કેલીની વાત ગીતમાં રજૂ કરતી હોય છે.

નીંદી નીંદીને મારા નોખ જીયા રે
વીરો મારો ઓણેલે ની આયવો રે.

ખળામાં અનાજ ઊપણતાં બોલાતાં બોલ :

દીવાળીના વખતમાં ડાંગર પાકી જાય છે. તેની લણણી કરીને તેને ખળા પાસે એકઠું કરવામાં આવે છે. ઘરના વડીલો અમુક દિવસ નક્કી કરી ડાંગર કાઢે છે. ખળામાં ડાંગર મસળીને ઊપણવામાં આવે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓ ડાંગરને ‘કોણી', ‘કોંસરી' કે ‘કંસેરી' કહે છે. જ્યારે તેઓ ડાંગર ખળામાંથી ઊપણતા હોય તે રાતે કંસરીની કથા કરાવે છે તેમ નસવાડી તાલુકાના રાઠવાઓ ડાંગરને ‘કનહરી' કહે છે. તેઓ ખળામાં ડાંગર મસળીને ઊપણતી વખતે એક મંત્ર બોલે છે. એ મંત્ર અન્નના કણ આપનાર દેવીની પ્રસન્નતા માટે અને રીસાયેલી કણીને પાછી વાળવા માટે બોલે છે. આ મંત્ર પ્રાર્થનાના ઢબનો છે. મંત્ર સાથે કનહેરી દેવીની કથા પણ કરતાં હોય છે.

કનીરાયો

ધનીરાયો
કળમેં કળ પૂંજવા વાળો
અનીરાયો
બારભાટી
નવસેં નાગણોની આંઈણ પડે
નવસેં અરમાંનજીની આંઈણ પડે
કનહેરી રીહાઈને જાય સે
ખળુ વાળે
ગંધારીયેણ કનહરી જાય સે.
નવસે પનિયારી
નવજૂટી અરમાંનની આંઈણ પડે
કનીરાયો
ધનીરાયો
કળમેં કળ પૂંજવા વાળો.

કનહરીની કથા કે મંત્ર બોલવા પાછળ ધાન્યના જીવતાં હોવાનો ભાવ રહેલો છે. તેઓ કણને જીવતું સમજે છે. તેની સાથે સારો વ્યવહાર ન થાય તો પોતાના ખેતરની કનહરી રિસાય છે. રિસાયેલી કનહરી

પોતાનું ખેતર ખળુ છોડીને વનવગડાના રસ્તે ચાલી નીકળે છે તેથી તેને જાણકાર વ્યક્તિ કે ઘરનો વડીલ વ્યક્તિ રોકવા માટે મંત્ર કે કથા બોલે છે. આ માન્યતા દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓમાં પણ છે.

દીવાળીના ગીતો :

દીવાસાની જેમ દીવાળીનો તહેવાર પણ પંચાંગ કે તિથિના આધારે થતો હોતો નથી. ગામમાં સાજા માંદાની ખબર કાઢીને, બધાના ઘરમાં સાધનસામગ્રીની સગવડ જોઈને ગામનાં પંચો ગામના લોકોની અનુકૂળતાએ દીવાળીનો તહેવાર કરતાં હોય છે. પાલ વિસ્તારના રાઠવાઓ આ તહેવારને 'દીવડા' નામથી ઓળખે છે. હાલમાં દીવાળીનો તહેવાર બે પ્રકારે ઉજવાય છે. શહેર કે કસ્બા નજીકનાં ગામડાનાં લોકો સરકારી દીવાળી ઉજવે છે અને તે સિવાયના ગામડાનાં લોકો દેવદીવાળી ઉજવે છે. દીવાસાની માફક આ તહેવાર પણ ત્રણ દિવસ સુધી મનાવાય છે. પહેલા દિવસે ઉપવાસ કરે છે. બીજા દિવસને 'આંતરી' તરીકે ઓળખાવે છે. જેમાં સગાંને તેડે છે. તહેવારના દિવસે તેઓ બાબાદેવની પૂજા કરે છે. દીવડા ચોખા કે ઘઉંના બાફેલા લોટમાંથી બનાવે છે. અલગ અલગ જગ્યાએ મૂકવા માટે અલગ અલગ દીવાઓ બનાવે છે. ચૂલાનો દીવો ચૂલા પાછળની ઓટલી ઉપર મૂકે છે. કોઠારના નામનો દીવો કોઠાર પાસે, પાણિયારાનો પાણિયારે, હળ, ગાડા અને ઝાંપાનો દીવો બહાર મૂકવામાં આવે છે.

તે ઉપરાંત આંગણું લીપીને સ્વચ્છ કરી, તેના ઉપર કોરા લોટનું ગોળ કુંડાળું દોરી, બાકી બચેલા બધા દીવાઓ તે ઠેકાણે મૂકે છે. સૌ પ્રથમ ગામનો મૂખી આખા ગામના અને ધરતી પેટે રહેનારા દેવોના 'ડોળા'

ઉઘાડે ત્યાર પછી જ દરેક ઘરના વડીલો પોતાના ઘરમાં આ વિધિ કરે છે. ડોળા ઉઘાડવાની વિધિ સાથે કેટલાક વિસ્તારોમાં ગીતો ગવાતાં હોય છે.

રાઠવાઓ પોતાના ઘરમાં આવેલા નવા ધાન્યને ખાવાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં તેમના જીવનમાં મદદરૂપ થનારા બધાં જ દેવોની આંખો ખોલે છે. પોતાના ઘરમાં આવેલા નવા ધાન્યમાં બધાં દેવોનો તેજ ઉમેરાય તે અર્થે તેઓ દીવડાના પ્રતીકરૂપે તેજ પૂરે છે અને એક પછી એક બધાં દેવોની આંખો ખોલાવે છે.

મેરિયા, મેરિયા, ધરતીમાતાના ડોળા ઊઘડે !
મેરિયા, મેરિયા, ઘરના ખતરીજના ડોળા ઊઘડે !
મેરિયા, મેરિયા, ગામના દેવના ડોળા ઊઘડે !
મેરિયા, મેરિયા, ગામની ખેડોના ડોળા ઊઘડે !
મેરિયા, મેરિયા, ચૂલાના ડોળા ઊઘડે !
મેરિયા, મેરિયા, રોંધનારીના ડોળા ઊઘડે !

ગીતમાં હળ, બળદ, અનાજ મૂકવાની કોઠી, કોઠાર, ઘરના મૂવાડિયા, ગામ, ખાંડણિયા વગેરેની આંખો ખોલવાની વાત કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત ઘરના બધાં જ સભ્યોના નામો લઈને પણ તેની આંખો ઉઘડે એવું ગાવામાં આવે છે.

નસવાડી અને શિવરાજપુર તરફના રાઠવાઓમાં ગોધીબાવો ઊજવાય છે. બેસતા વર્ષના દિવસે ઘેરઘેરથી છાણ લાવી શેરીના નાકે ઢગલો કરી, એક જગ્યાએ ચોખાનો સાથિયો પૂરીને તેની ઉપર છાણ

નાંખે. એ છાણનો ગોળાકાર અને ઉપરથી ચપટો ઢગલો કરે છે. આ ઢગલા ઉપર ગેરુ વડે પશ્ચિમાભિમૂખ વાઘ ચીતરે છે, આ વાઘની આજુબાજુ વાંસ ઉપર 'ઘોરી' અને 'ઘોરણ' બનાવી ઊભાં રાખે છે. ગોવાળને માથે ધોળું ચીથરું ને ગોવાલણને માથે લાલ ચીથરું ઓઢાડે છે. ગોધીબાવાની ફરતે, છાણના ચોતરા ઉપર દીવાળીના દિવસે બાળેલાં 'મેરાયાં' રોપે છે. દેવઊઠી એકાદશી સુધી દરરોજ દીવા કરે છે ને દરરોજ એક એક દાતણ ખોસે છે.

અગિયારસની રાતે ગોધીબાવાને ઉઠાડે. છાણના ઢગલાને વીખેરતાં વીખેરતાં ગોધીબાવાના લગ્ન થતાં હોય તેમ લગ્નના ગીતો ગાય, ગાતાં ગાતાં છાણનાં ઢીંગલાં બનાવે. આમ કરીને બધું છાણ પૂરું કરે. સૂકાયેલું છાણ શેરીને નાકે વેરી આવે તથા વાડામાં નાખે. બનાવેલાં ઢીંગલાં પોતપોતાના ઘરના છાપરે સૂકાતાં મૂકે અને હોળી વખતે હોળીમાં નાંખી દે છે.

જે જગ્યાએ ગોધીબાવો કર્યો હોય ત્યાં પડેલા બાકોરામાં દૂધ રેડે. દૂધ વધે તે લઈને છોકરાં ગોધાં થઈને ઊકા ઊકા બોલતાં ભાગે. બે બૈરાં છાણના ગોળા છૂટા મારે. ગોધા બનેલા ઝાંપે જઈને દૂધ પી જાય. ગોધીબાવાના લગ્ન થતાં હોય તેમ લગ્નગીતો ગવાય, ઘોરી ઘોરણને ઝાંપે વળાવી આવે ને પછી બધા ગીતો ગાતાં વેરાઈમાતાએ જાય.

તરાંબે કૂંડે નાય રે ગોધીબાવો !
ભાંગેલે ઠોબરે નાય રે દરિયાલાડી !
એકલા કેમ કરી જાસો ગોધમના દેવ !

ગોધીબાવાનો તહેવાર કર્યા પછી રાઠવા આદિવાસીઓ પોતાના ઘર માટે છાણા થાપે છે. પોતાના મંગળ ગણાતાં પ્રસંગો આ તહેવારની ઊજવણી કર્યા પછી જ કરે છે.

દીવાળીના તહેવાર પછી કેટલાક વાદ્યો વગાડાય અને કેટલાક ન વગાડાય એવી વિશિષ્ટ માન્યતા રાઠવા સમાજમાં જોવા મળે છે. આ તહેવાર પછી વાંસળી અને ઘાંઘળી વગાડવાની શરૂઆત થતી હોય છે. પીહા વિશે ખાસ માન્યતા છે. દીવાળીના તહેવાર પછી પીહા વગાડવાનું બંધ કરવામાં આવે છે. જે ગીતમાં આ રીતે ગવાય છે-

પીહા વગાડે મારા ભાયા
પીહાના દાડા જતાં રેલા.

દીવાળીને રાઠવાઓ રોણીદીવાળી તરીકે ગીતોમાં ગાય છે. તેમની માન્યતાઓ પ્રમાણે રાણી કાજલ અને રાણી દીવાળી બન્ને બહેનો છે. રાણી કાજલ વરસાદની દેવી છે અને રાણી દીવાળી ખેતીમાં પાકેલા નવા ધાન્યને સાચવનારી તરીકે પૂજાય છે.

લગ્નગીતો :

લગ્ન જોડતી વખતનાં ગીતો :

આવતું નારિયેળ રે સોનાબેન ઝેલી લીજો રે
બાહ ઝેલાડે રે સોનાબેન ઝેલી લીજો રે

આસ ઝેલાડે રે સોનાબેન ઝેલી લીજો રે.

ગીતમાં સાથે સસરા અને સાસુના નામનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. આવા શુભ પ્રસંગોમાં રાઠવાઓમાં શુકન જોવાની રીત છે. જે ઘરમાં આ પ્રસંગ થવાનો હોય તે ઘરના વડીલો અને ગામના લોકો ભેગા થઈને શુકન જોતાં હોય છે.

સકન થાય તો ગામનો સેંબોડો ચડજો
નય તો સેનાળનો વેવાય પાછો વળજો

શુકન થાય તો જ સામાપક્ષે લગ્ન જોડવા જવાનો રિવાજ છે. શુકન ન થાય ત્યાં સુધી લગ્ન જોડવા જવાતાં નથી. ગીતોમાં છોકરી પક્ષ તરફથી વેવાયને પાછા વળવાનો જાકારો અપાયો છે. શુકન સારા મળે કે તરત જ લગ્ન જોડી દેવામાં આવે છે. લગ્ન જોડાય ગયા પછી પોતાની દીકરીને પારકે ઘરે મોકલવાનું દુઃખ મા બાપને થતું હોય છે. પોતાની દીકરી માટે 'વાડીનું ફુલ' શબ્દ પ્રયોજાયો છે.

બાપુ કે મારી વાડીનું ફૂલડું વેચાઈ જુ વેચાઈ જુ
માડી કે મારી લાડેલી દીકરી વેચાઈ જી વેચાઈ જી.

જીવનમાં લગ્ન જ એવો એક પ્રસંગ છે કે જેમાં એક તરફ દુઃખ તો બીજી તરફ આનંદ પણ એટલો જે રહેતો હોય છે. લગ્ન જોડાતાની સાથે જ ગોળ ખાવાની પ્રક્રિયાનો આનંદ શબ્દોમાં સરી પડે છે-

ગોંગળી ગોંગળી ગોળ અમે નઈ ખાયે રે
સેર બે સેર હમુ ગોળ ખાયે રે.

ગોળ ખાવાની સાથે તે ન ખાવાના મેણાંટોણાં પણ ગીત ગાનારી છોકરીઓ દ્વારા પોતાના ગીતોમાં રજૂ થાય છે. ગોળ ખાયને પણ તેને વિનોદવૃત્તિથી ગોળને પાણીમાં ફેંકી દેવાની, હાથે પગે લગાડવાની વાતો પણ ગીતમાં આવે.

છોકરીને તેલ ચઢાવવા માટે લગ્નનો દિવસ નક્કી થયો હોય તેના ત્રણ કે પાંચ દિવસ પહેલાં છોકરાના ઘરેથી તેલ છોકરીને ઘેર આવે છે. તેલ ચઢાવતા પહેલાં છોકરીને નવડાવવામાં આવે છે. નવડાવતી વખતે છોકરીઓ ગીતો ગાય-

ઘરની કંડેરીયે ઘરચેળી બોલે રે
તરાંબે કુંડે નાવ રે ગોરો બેની.

સાથે વરપક્ષની ઠઠ્ઠામશ્કરી પણ આ ગીતોમાં આવે-

ભાંગેલે ઠોબરે નાવ રે
ભંજીયાનો સોરો.

વર કે કન્યાને નવડાવીને ઘરમાં લઈ જતી વખતે ઘરને ઝાંપે પણ ગીતો ગવાતા હોય છે. ઘરમાં પ્રવેશતી વખતે ઘરને ઉંબરે ઊભા રાખી ઘર કે કુટુંબની વહુ તેમને વધાવે છે. ત્યાર બાદ તેમને ઘરમાં લઈ જવાય છે. છોકરા પક્ષેથી આવેલું તેલ પહેલાં ખત્રીજ દેવને ચઢાવાય છે. ઘરના ખત્રીજને ગીત ગાનારીઓ ગીતો ગાયને જગાડે છે-

કાંય રે ખતરી સૂવે કે જાગે

જાગતો રે હોય તો ઝાંપલીયા ઉગેળ.

રાઠવા સમાજમાં એક ખાસ માન્યતા છે કે પોતાના ઘરના ખત્રીજ દેવોને રાજી રાખવા પડે, તેમને વાર તહેવારે પાણી ચઢાવવું પડે, તેઓ નારાજ થાય તો ઘરમાં ઢોરઢાંખર, ખેતીવાડી કે ઘરના સભ્યોને નુકશાન પહેંચે છે. તેઓ માને છે કે પોતાના પૂર્વજો પોતાની સાથે જ પોતાની જેમ જીવન જીવતાં હોય છે. પોતાના ઘર, ખેતર, ઢોરઢાંખરની દેખરેખ રાખતાં હોય છે. તેથી લગ્ન માટેના વર કે કન્યાને ચઢતું તેલ ખત્રીજને ચઢાવ્યા પછી જ વર કે કન્યાને ચઢાવે છે. તેલ ચઢાવવાનો ક્રમ પણ ગીતોમાં આવે-

હેલાં તેલાં ચડસે રે પેલા ધરતી માતાને રે
હેલાં તેલાં ચડસે રે બીલખી માતાને રે
હેલાં તેલાં ચડસે રે આપણી બેનીને રે.

રાઠવા આદિવાસીઓ સૌ પ્રથમ ધરતી માતાને તેલ ચઢાવે છે. તેલ ચઢતી વખતે પણ વર કે કન્યા પક્ષે એકબીજા વિશેનાં મેણા મારવાનાં ગીતો ગવાય. વાસી તેલ ચઢશે કે ઘણું જુનું ગંધાતું તેલ ચઢશે, ઘાંચીને ઘેર વેવાણને ગીરવે મૂકીને તેલ ખરીદેલું, ગોરી બેનીને ગોરી તલીનું તેલ ચઢ્શે તો ઘરમાં અજવાળું થશે, કાળા ભાયાને કાળી તલનું તેલ ચઢ્શે તો ઘરમાં અંધારું છવાય જશે એવું ઘણુ બધું ગીતોમાં ગવાય છે. તેલ ચઢવાના પ્રસંગે ઢોલ કે ઢોલીયાને તેડાવાય છે. તે વખતે છોકરીઓનો કંઠ ખૂલે-

ઝેણી વાગે માંદળી ગેબર વાગે ઢોલા
બેનીનો બાપુ સીપટ, બેની ઢોલીયા ના તેડ્યા રે.

તેલ ચઢાવ્યા પછી પીઠી ચઢાવાય છે. વહેલી સવારે નાની માટલીમાં હળદર પલાળવા મૂકાય છે. તેને સાંજે પીઠી ચઢાવવાના વખતે પથ્થર પર ઘસવામાં આવે છે. આ રીતે ઘસેલી હળદર સૌ પ્રથમ ઘરના ખત્રીજ અને બીલખીને ચઢાવ્યા પછી વર કે કન્યાના શરીર પર નીચેથી ઉપર તરફ લગાડાય છે. જેને પીઠી ચઢાવી કહેવાય છે. દિવસમાં ત્રણવાર હળદર ચઢાવાય છે. જે બેઠકના દિવસના સવાર સુધી ચઢે છે. વર કે કન્યાને પીઠી ચઢ્યા પછી ઘર કુટુંબની વહુ, ભાભીઓ, નણંદો એકબીજાને હળદર લગાડી આનંદ માણે છે. આ પ્રસંગની સાથે સાથે ગીતો પણ ગવાતાં હોય-

ઓ મારી બેની હલદી કોંથી લાવેલા રે.

પીઠી ચઢાવેલી કન્યાના બાહ્ય દેખાવ વિશે ગીત ગાનારી છોકરીઓ ગાય છે-

કારેલીનું પોંન પીળાયું કે
હળદીનો રાળો ચઈડો રે.

પોતાના ઘરની આસપાસ વાડે ઉગેલી કારેલીના પાન પાકીને પીળા થાય અને તેનું સૌંદર્ય આપમેળે વધવા લાગે તેમ પોતાની સહેલીઓ તેને કારેલીના પાકેલા પીળા પાન સાથે સરખાવે છે.

જે રાઠવાઓ એ અન્ય ધર્મ સંપ્રદાયો સ્વીકાર્યા છે તેઓમાં ઘોનભરવાની વિધિ કરવામાં આવતી નથી પરંતુ જેઓ સ્વતંત્ર છે તેઓમાં આ વિધિ થાય છે. તેલ અને પીઠી ચઢાવ્યા પછી લગ્નના આગલા દિવસે ઘોનભરવાની વિધિ કરે છે.

વર કે કન્યાને સ્નાન કરાવીને ખાંડણિયા પર બેસાડી ઘોનભરવાની વિધિ થાય. આ વિધિમાં પૂજારા કે બડવાનું ખૂબ જ મહત્વ રહે છે. આ મહત્વની ઘટના ગીતોમાં પણ ગવાય છે-

ઘોનભરસે રે મલીયો પૂજારો
એવા ભાવસિંગ રે ઘોન ના ભરીસ તને લાગસે રે
ખાંડલીયાનો ભૂત.

ઘરના કે કુટુંબના સગાઓ ઘોન ભરવા આવે તેને તેના સગપણના નામથી ગીતમાં લાવીને ખાંડલીયાનો ભૂત લાગશે એવી ઠઠ્ઠામશ્કરી થાય છે.

મોટાભાગના આદિવાસીઓમાં વર કે કન્યાને સીમદેવ કે સીંબોડીના દર્શન કરાવવાની પરંપરા જોવા મળે છે. રાઠવાઓમાં તેને સીંબોડીના રૂપમાં પૂજે છે. લગ્નના આગલા દિવસે સાંજે સીંબોડીએ પગે લગાડવા લઈ જવાનો રિવાજ છે. આ વિધિમાં કુટુંબ, સગાં અને ફળિયાના લોકો જોડાય છે. નાચતે ગાતે સીંબોડીએ જાય છે. રાઠાવાઓમાં જેમ તેલ ચઢાવવાની વિધિ વખતે ખત્રીજ દેવને જગાડવામાં આવે છે તેવી જ રીતે સીંબોડી પૂજા વખતે સીંબોડીને જગાડવામાં આવે છે. તેની સાથે જીવનવ્યવહારથી જોડાયેલા રાઠવાઓ તેને જીવતી હોય તેમ પૂછે છે-

ક્ય રે સીંબોય સૂવે કે જાગે ?

આ વિધિમાં પણ પૂજારાનું ખૂબ જ મહત્વ રહેલું છે પરંતુ તેની સાથે પણ ગીત ગાનારીઓ ગમ્મત કરતી હોય તેમ ગીત ગાય છે-

પૂજારૂ તે નોંનુ કેવાય બેની નોંનુ કેવાય
પૂજારૂને પુન્તે ની આવળે પૂજી દેખાળ
બેની પૂજી દેખાળ.

છેલ્લે એવું પણ આવે-

પૂજારૂ ગોંડુ કેવાય બેની ગોંડુ કેવાય.

તેમ છતાં લગ્નના આ પ્રસંગમાં તેને કહેવાતા આવા બોલને તે સાંખી લે, જીરવી લે, પોતે પણ હસી લે. કોઈને એક શબ્દ કહ્યા વિના તે પોતાને આવડતી વિધિ પૂરી કરે.

લગ્નના દિવસોમાં વહેલી સવારે ગીતારી છોકરીઓ પોતાની બહેનપણીના સાસરે ગયા પછીના રોજિંદા જીવનવ્યવહાર વિશે વિચારે છે. તેને કેવા પ્રકારનું જીવન ત્યાં વીતાવવું પડશે તે વિશે તેઓ પોતાના ગીતમાં કલ્પના વ્યક્ત કરી કન્યાને તે વિશે જાણકારી રહે એવા ભાવે ગીત ગાય છે-

મરઘાં બોલસે ને સાસુડી જગાડસે
મારા બેની નોંની નીંદરે ઘેરાસે
મરઘાં બોલસે ને વાસીદાં ભરાવસે
મારા બેની નોંની નીંદરે ઘેરાસે

પરણીને સાસરે જનારી પોતાની બેન ઉંમરમાં નાના છે. તેમને હજુ મા બાપના લાડથી જીવવાની

ટેવ છે. પોતાના ઘરમાં સવારે ઈચ્છા પ્રમાણે ઊઠતાં તેને સાસરીમાં વહેલાં ઊઠી ઘરના તમામ કામો કરવાં પડશે એવી ચિંતા તેઓ વ્યક્ત કરે છે.

તેની સાથે તેને ચેતવે પણ છે કે સૂરજદાદા ઊગી ગયા છે, સીમમાં મોરલા જંગલ વાટે સરકી રહ્યાં છે, તમને નીંદર શેના આવે છે ? હવે જાગી જાઓ, દાતણ કરીને સ્નાન કરો. આમ, તેને ભવિષ્ય વિશે સજાગ રહેવા ગીતો દ્વારા સૂચન કરાય છે.

કન્યાના ઘર આગળ માંડવો બંધાયેલો હોય, ઘોણ ભરાય ગયા પછી દિવસ દરમિયાન સ્ત્રીઓ જે લગ્ન ગીતો ગાય તેને 'બેઠકિયાંગીતો કે 'માંડવિયાગીતો' તરીકે ઓળખે છે. તેમાં કન્યા અને સગાંસંબંધીઓને ઉદ્દેશીને ગીતો ગવાતાં હોય છે. વચ્ચે વેવાઈપક્ષને ઉદ્દેશીને પણ ગીતો ગવાતાં હોય છે. કન્યાના માંડવાના વખાણ કરતાં ગીતો, માંડવાના શણગારનાં ગીતો, વર કે કન્યાના બહાર ગામ રહેતાં સગાસંબંધીઓના લગ્નમાં આવ્યાના ઉમંગના ગીતો, વર કે કન્યાના પિતા દ્વારા થનાર ખર્ચાઓ વિશેનાં ગીતો, ખાસ સગાં તરીકે મામા કે મામીનો ઉલ્લેખ કરતાં ગીતો, અમુક સગાં આવ્યાં છે અને અમુક સગાં નથી આવ્યાં તેની રાહ જોવાતાં વગેરે ગીતો ગવાય છે.

તે પછી ગોતરેડાની વિધિના ગીતો ગવાય છે. જે વ્યક્તિ ગોતરેડો ભરવાનો હોય તેના નામોલ્લેખવાળા ગીતો ખાસ ગવાતાં હોય-

ગોતરેડાનો ગોતરીજ તેડાવો
ગોતરેડો ભરી આલે

ગોતરેડાનો કનુભાઈ તેડાવો
ગોતરેડો ભરી આલે.
ગોતરીજ હળવો ધીમે ચાલે
ગાગેર ઘૂમી જાસે રે.

ગોતરીજ ભર્યા પછી જમણ માટે ખીચડી કે ભાત રાંધે છે. રાંધેલ ભાત સગાંઓને જમાડે છે. આ જમણ દરમિયાન સ્ત્રીઓ કેટલાંક ખાસ ગીતો ગાતી હોય છે-

નાતિયો ચાટો ગોતરેડો ભરાયો.
કોં બહી રેલો બલાડું ખાય જેલું
સીંકે ભાળી રેલો બલાડું ખાય જેલું.
કનુનું બાજડું તોને બલાડું, તોન ભાઈ તોન
મીનાનું બાજડું તોને બલાડું, તોન ભાઈ તોન.

ગોતરેજ વિધિ બાદ વર અને કન્યાપક્ષની બે બે સ્ત્રીઓ ઘરનાં આંગણામાં ચોરી ચીતરે છે. તે પછી કન્યા અને વરને કપડાં પહેરાવી તૈયાર કરવામાં આવે છે. તે વખતે કન્યા પક્ષે ગવાય છે-

કોરાં કપડાં પેરો રે ગોરા બેન
કોરાં લૂગડાં પેરો રે ગોરા બેન.

આ જ પ્રમાણે વરને પાઘડી બંધાવા માટે તેના ગામના પટેલ, પૂજારો મદદ કરે. આ પાગડી વરની બહેન લાવતી હોય છે. રાઠવાઓમાં પરંપરાગત રીતે પાઘડી તો ખરી જ પરંતુ આ વિશેષ પાઘડી હોવાને કારણે તેના વખાણ ગીતોમાં પણ જોવા મળે છે-

ઝેણી ઝેણી પાઘ, ભાયા બાંધી લીજો
બાપો બંધાવે , ભાયા બાંધી લીજો.
વીરાના મોંમાં રે બોંધે પાઘલડી
વીરાના ફુવા રે બોંધે પાગલડી.
ખેંચી ખેંચી પાગડી બોંદો વિકેસભાય
સાસુ કેસે મારો ખરો રે જમાય
સાળી કેસે મારો ખરો રે બનેવી.

સબદી પાઘડી બોંધો રે ગોરાં વીરા
પારકે મોંડવડે જવું રે.

વર કે કન્યાને તૈયાર કરીને માંડવે બેસાડવામાં આવે છે. માંડવે બેસાડીને ચાંદલો આપવાની રીત કરાય છે. તેને 'પોહ ભરવી' કહેવાય છે. પોહ ભરવાનો પહેલો ચાંદલો વર કે કન્યાના પિતા કરતાં હોય છે. પછી માતા અને બીજા સગાંઓ એવી રીત છે. પોહ ભરવાની વિધિમાં રોકડ રકમ, કપડાં વગેરે આપવમાં આવે

છે. મોટેભાગે આદિવાસીઓમાં આ વિધિ જોવા મળે છે પરંતુ તેમાં પૈસાનું કે વસ્તુનું મહત્વ દેખાતું નથી. તેમના જીવનમાં શેનું મહત્વ છે ? તે ગીતોમાં રજૂ થયેલું દેખાય છે-

ટકો પૈસો મેલસે તે પાણી વઈને જાસે
ગાય ગોદો મેલસે તે તમારાં નામું રેસે.

પોહ ભરવાની કે ચાંદલો કરવાના રીવાજમાં જો કન્યા હોય તો તેને ઘર ઉપયોગી વસ્તુઓ પોતાના ઘરમાંથી અને તેના સગાંઓ આવ્યાં હોય તે તેને ચાંદલાના રૂપમાં ઘણી બધી વસ્તુઓ આપતાં હોય છે. ચાંદલાવિધિ ચાલતી જ હોય ત્યાં વર કે કન્યાને ઘેર મામો મોસાળું લઈને આવતો હોય છે. વર કે કન્યાપક્ષે મામાની ખાસ રાહ જોવાતી હોય છે. મામાનું મોસાળું આવતાં જોઈ ગીતારીઓ ગીત ગાય છે-

ઘુઘરીયાળો બોયનો ખોલો બેની
મોમાં આવે માંડવે બેસાડો
ઘુઘરીયાળો બોયનો ખોલો બેની
મોમી આવે માંડવે બેસાડો.

મોસાળામાં માંમો મામી જે ચીજવસ્તુઓ લાવે તેને ધ્યાનમાં રાખીને ગીતો ગવાય છે-

ભાણેજલા વાલા હોય તે ઢોલીયા લયને આવે
ભાણેજલા વાલા હોય તે વાજા લયને આવે.

કોરે સોપડે લખજો લખનારા
આજે મોમાં મોમેરું મેલસે.

મામેરા બાદ વરપક્ષે જાન નીકળવાની તૈયારીઓ ચાલતી હોય, સગાં-કુટુંબ અને ગામ આખું જાને જવાના ઉમળકામાં હોય, ત્યારે વેલડી તૈયાર કરવાના ગીતો ગવાતાં. હાલમાં વેલડી લુપ્ત થયેલી દેખાય છે. તેને સ્થાને ઘોડાનું ઉમેરણ થયું છે. તેમ છતાં પરંપરાગત ગીત હજુ પણ એ જ રીતે ગવાય છે-

ભાયાના માડી વેલડીયો શણગારો રે
ભાયાને જવું સે રાજ મેં.

વેલડાની પરંપરા ન હતી તે પૂર્વે લોકો ચાલીને જાને જતાં. તેવા સમયનું ગીત રાઠવાઓમાં આજે પણ ગવાય છે-

નાનું વર રાજું સાલી સાલી થાક્યું
મોટી ડાહી લાડી કેટલેક દૂર રે.

જાન જતી હોય ત્યારે ગીતારીઓ પોતાના ગીતોમાં કયા રસ્તે જવાનું, મરઘાં બોલે તે પહેલાં પહોંચી જવું પડશે, પાંચ વાગે સાસુ મળવા આવશે વગેરે વિષયોને ધ્યાનમાં રાખી ગીતો ગાતી હોય છે.

વરની જાન કન્યાપક્ષે આવી પહોંચે એટલે અધરાત મધરાત કે કૂકડાં બોલવાનો વખત હોય ગીતારીઓના કંઠ બારે કલાક જાગતા જ હોય. જાનને જોઈને તેમનાંમાં જુસ્સો ભરાય અને મેણા મારતાં ગીતો ગાય છે-

કૂકડા વાસતાં હવાર પડી જેલી
લાડો હજુ ની આયો.

જાન આવે એટલે તેને ઊતારો અપાય. તે વખતે બંને પક્ષે ફટાણા ગવાય. રાઠવાઓ ફટાણાને 'લટવાનું' એમ કહે છે.

ઉકળે જાન પળેલી સાલો જોવા જઈએ રે.

આ સમયે બંન્ને પક્ષે ફટાણાઓની રમઝટ ચાલતી હોય- તમને કોણે બોલાવેલા ?, મારા માંડવે ની આવ ઓ લાડા બોચકાયલા, મારો માંડવો બગાયડો, ગરજાયલો માંડવે આયવો, ડુગરના નવસા કેમ મોડો આયવો ? સાડી ફાટેલી તે સાંધવા રહેલો, જાન પડવાનું પીછોટું બગાયડું, વેવાય વેવાણ નદીએ ધોવા જજો, મારી બેની બેઠી ચંપાનું ફુલ અને પેલો નવસો બેઠો જોને ખેરનું ઠુઠું, ઘંટીમાં મોટું દળજો, સાસુ મેણા મારે તો ઘંટીનું પાટીયું કાઢજો, નવસા છોડ મારી બેનીના હાથ તારા કોયલા કરકીડા જેવા હાથ, કોળીયા માંથી લાડો કાયડો બુસળો ગંધાય છે, જા ગધેડા નદીએ નાવા બુસરો ગંધાય છે, પંદર બેડાં પાણી માય એવા મોટા પેટનાને કોને નોતયરો, ડુંગરમાં વેવા કર્યા બેની કાંકરાં ખૂંચશે, ઝાડ સરખો જાડો હો લાડા ઝાડબીડો વગેરે અનેક પ્રકારના વિષયોને ફટાણામાં ગવાય છે.

છેલ્લે -

બેની ચોરીમાં હાથ વેલો ના ઝાલએ.

એવું ગાનારીઓના મોં પડી જાય, સગાં અને કુટુંબીજનોની આંખોમાં વિદાયવેળાનાં આંસુ છલકાવા માંડે, મંડપમાં આનંદને સ્થાને શોક ફરી વળે, મા અને બાપના કંઠમાંથી એક શબ્દ પણ ફૂટી ના શકે એવા વાતાવરણમાં અચાનક ગીતોમાં પલટો આવે ને લોકોને ખબર પડે કે હવે છોકરીને વિદાય આપવાનો સમય આવ્યો છે. કિનારેથી દેડકો પાણીમાં કૂદી પડે તેમ ગીતારીઓના મોઢેથી જીવનનાં પાછલા સંસ્મરણો શબ્દો બની કૂદી પડે-

ગામને વચ્ચે પિપેર બેની
પિતા સાંયો જોયને રૂસે
ગામને વચ્ચે પિપેર બેની
માતા સાંયો જોયને રૂસે.
બેની વડલા પિપેરી સોંયે રમતેલા
બેની બાપા તો લાડે લડવતેલા
બેની વડલા પિપેરી સોંયે રમતેલા
બેની માડી તો લાડે લડવતેલા.
ગોમમેની વચગાળે પિપેર, બેની આપણી રમતો રે
આપણી રમતોને સું કરીએ, બાપે દીધાં પરદેસ.
માડીના પાણીડાં કોણ ભરસે હો બેની

માથે બેડું ને માડી રડસે હો બેની.

કન્યાને ‘હોલું પયડું પરદેશ’, ‘ઝાડો મેં ઝાડું એકલું પયડું’, ‘ગોરોં રે કોયલબેન તમે વનવગડે કેમ રેસો’, ‘દરિયા કિનારાનું ફુલ’ વગેરે ભાવપ્રતીકો દ્વારા ગીતોમાં વણી લેવાયા છે.

અંતે વિદાય વેળાએ ગીતારીઓ કન્યાને શીખામણ આપે છે-

બાપુને યાદ કરી રાખજો
સસરાની જિંદગી સુધારજો,
માળીને યાદ કરી રાખજો
સાસુની જિંદગી સુધારજો.

આમ, લગ્નને પૂર્ણ જાહેર કરતાં પહેલાં રાઠવા સમાજમાં ગીત બોલવાનો એક વિશિષ્ટ રિવાજ છે. જેમાં વરપક્ષના અગ્રણીઓ લગ્નથી જોડાતા વર કન્યાના ભાવી જીવની જવાબદારી સ્વીકારતાં મૌખિક કરારના વચનો લેતાં હોય છે. તે પછી કન્યાને વિદાય આપે છે.

મરણ પ્રસંગનું સાહિત્ય :

રાઠવા આદિવાસીઓમાં પહેલાં રાજિયા ગાવાનો રિવાજ હતો. જેને રાજિયા ઠોકવાનું કહેતાં. સ્ત્રીઓ ભેગી મળી ગોળ ફરતે ઊભી રહી એક સ્ત્રી રાજિયા ગાતી અને બીજી સ્ત્રીઓ તેને ઝીલતી, પરંતુ હવે રજિયા લુપ્ત થયેલાં જોવા મળે છે. આજકાલ સ્ત્રીઓ ભેગી થઈને લાંબા રાગે રડતી હોય છે. રડવાની પ્રક્રિયા

સગપણના સંબંધો ઉપર આધાર રાખે છે. મા બાપ, ભાઈ બહેન, પતિ પત્ની, કાકા કાકી, મામાં ફોય- આવા સંબંધનોને આધારે મરનાર વિશે કંઈક બોલીને રડવાની પ્રથા છે. દા.ત.,

દિકરો મૃત્યુ પામ્યો હોય તો તેની માતા :

ઓ...મારા દિકરા રે...
દિકરા હવે કોને કેસું રે...
માળીને માળી કેઈને...
કોણ બોલાડસે રે...

પતિ મૃત્યુ પામ્યો હોય તો તેની પત્ની :

ધનીઓ મારા ધની રે...
મારો દિકરો બાપુ કોને કેસે રે...
કોન ભનવા લીને જાસે રે...
મારા ધની રે...

આમ, દરેક સ્ત્રી પુરૂષ પોત પોતાની લાગણી અને સંબંધને અનુરૂપ રડતાં જઈ બોલે છે. મૃત્યુ પ્રસંગમાં દક્ષિણ ગુજરાતની જેમ કોઈ ખાસ વિશિષ્ટ માન્યતાથી સંબંધિત ગીત કે કથાસાહિત્ય જોવા મળતું

નથી.

દીવાસાનાં ગીતો :

રાઠવા આદિવાસીઓ દીવાસાના તહેવારને 'દીવાહો' કહે છે. આ તહેવાર ત્રણ દિવસ સુધી ઉજવાય છે. વરસાદ પડે, અનાજ સારી રીતે ઊગી નીકળે, ત્યારે આ તહેવારની ઉજવણ કરે છે. દીવાસાના તહેવારમાં બાબદેવનું પૂજન કરવામાં આવે છે. રાઠવાઓ બુધવારને 'ગુજરી' તરીકે ઓળખે છે. ગુજરીના દિવસથી દિવાસો શરૂ થાય છે. દિવાસાના પહેલા દિવસે ગામલોકો પટેલને ત્યાં ભેગા થાય અને બડવો આખી રાત ગાયણુ ગાય છે. સવારે બાબાદેવને બલી ચઢાવે. શ્રીફળ વધેરે ને પ્રસાદ વહેંચાય. દિવાસાનાં બીજા દિવસે સગાંને નોતરે અને તહેવાર સાથે બેસી ખાય. સાંજે ગામને પાદરે બધાં ભેગા થઈ ગરબા રમે અને નાચે. દિવાસાના દિવસે પરણેલી છોકરીઓ પિયર આવી હોય તે લગ્નનાં કપડાં પહેરીને ગરબે રમે અને સાસરી પક્ષમાંથી ચણા કે કોપરુ લાવી હોય તેની પ્રસાદી વહેંચે. ત્રીજે દિવસે સગાંઓ વાસી તહેવાર ખાય ને ઘેર જાય. દિકરીઓ સાસરે જતી રહે છે.

ખાસ કરીને ખેતી સાથે જોડાયેલા રાઠવા આદિવાસીઓ માટે વરસાદ એ જીવતે જીવત નવા વર્ષના નવા જીવન સમો ગણાય. તેઓ વરસાદને ઉમંગથી વધાવે, તેમને મન વિશ્વાસનું એક અનેરું ચિહ્ન મળી રહે છે. હૃદયમાં એક ભાવ સતત રહે કે હવે આપણે આગલા વર્ષનું ધાન અને પશુઓનો ચારો ઊભો કરી લેવાના. તેથી તેઓ ગાય છે કે-

ઝિરમિર ઝિરમિર આભેલી વરસે
ભીગે ભાઈના ધોતિયા રે લોલ.

અને ભાઈઓને પાતાના ધોતિયા ભીગે તેની પરવા રહેતી નથી. એક પ્રાકૃતિક આનંદ તેમને ઘેરી વળે છે. તેઓ નવા ધોતિયા ખરીદી લેશે પણ વરસાદને વરસવા દેજો એવા ભાવે ગરબા રમે છે. તેમના હૃદયમાં એવો રમવાનો ઉમળકો જાગે છે અને ગાતાં જઈ પોતાના આનંદને પ્રગટ કરે છે-

અમે ગરબાનો રમનારો કે
ગરબા રમતા રે લોલ.

ગરબા રમવાનાં તો તેઓ શોખીન ખરાં જ પરંતુ તેમનો આ શોખ આજ કાલનો નથી. તેઓ ગાતાં ગાતાં કહે છે-

અમે નાનેથી રમનારો રે
ગરબા રમતા રે લોલ.

મેઘ, ખેતી અને સ્વ વિશે દક્ષિણ ગુજરાતનાં આદિવાસીઓમાં જે માન્યતા છે તે રાઠવા આદિવાસીઓમાં પણ જોવા મળે છે. તે માન્યતા રાઠવાઓમાં દિવાસાના રમાતા ગરબાઓમાં રજૂ થતી દેખાય છે. સાપની રાસો ઘડાવું, અજગીરના ઝૂહરો ઘડાવું, બુટીની હમોલો ઘડાવું અને ગોહટાનો જોતરો ઘડાવું એવો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. અહીં વપરાયેલા રાહ, ઝૂહરો, હમોલ અને જોતરો શબ્દો મૂળ ભીલી ભાષાના હોય તે શબ્દો દક્ષિણ ગુજરાતની ભીલીમાં પણ જોવા મળે છે. દિવાસાનાં ઘણા ગરબાઓમાં 'ભીલડું', 'ભીલડી',

'રાજાભીલડો' જેવા શબ્દો આવે છે. જે વિશાળ ભીલક્ષેત્રનો ખ્યાલ આપે છે.

નગરીના નાનેરી રાજા
કે રાજા બોલાળે ભીલળું.
કારિયું સેતર સેયળું રે
મોવાસીનું ભીલળું.
ભાઈના વાડામેં વાય જેલું પોપીદરું
ભીલડી પોપીદરું.

દિવાસાના તહેવારનો બીજો ઉમંગ ગામના ગોવાળિયાઓને રહે છે. પોતાના ઢોરઢાંખર માટે નવો ઘાસ પાલો ઊગી-ફૂટી નીકળતાં તેઓ મસ્તીમાં નાચે છે. કૂદે છે. ગોવાળમાં જતાં તેમનું બીજું હંગાથ તે તેમની લાકડી અને વાંસળી. તેમના નાચગાનની સાક્ષી ગણાય. દિવાસામાં જ્યારે ગરબા રમાય ત્યારે તેઓ લાકડી કે વાંસળીના ચાળે નાચતાં હોય છે. તેથી તેમની સાથે ગામની છેકરીઓ ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતી ગીતો ગાય છે-

તારી લાકડીના ચારા ગોવાળિયા ઊભો રીજો
તારી વેંહરીના ચારા ગોવાળિયા ઊભો રીજો
તારી વેંહરી ભાંગી આલું ગોવાળિયા ઊભો રીજો.
જંગલમેં ગોવાળ મોકલ્યા

કયા ખૂને રઈ જેલો રે લોલ.

દિયર અને ભાભીના સંબંધો સમાજના બીજા સગાઈસંબંધો કરતાં કંઈક અંશે ભિન્ન અને વિશિષ્ટ કહેવાય એવા છે. વર્ષના કોઈપણ તહેવાર કે પ્રસંગોમાં તેમના સંબંધો ખૂબ ગવાયેલાં છે. પત્ની પોતાના પતિને જે બાબતે મેણાંટોણાં મારી ન શકે તે બાબતો પર દિયરને તે છડેચોક રજૂ કરી શકે છે. દિવાસાના તહેવારમાં પણ દિયર ભાભીનાં ગીતો મુક્તપણે ગવાતાં જોવા મળે છે.

ઘરમાં ભાઈ ન હોય, દિયર એને મેણા મારે છે -

હાતુ રંગીને ભાભી કોઈને દેખાળું
પયણો જો ગુજરાત મેંદી રંગ લાગ્યો.

ઘરમાં ક્યારેક ભાઈ ન હોવાને કારણે ભાભી ઘરનાં ઝાંપા બંધ કરી દે, દિયરને ગામને પાદરે ગરબા રમવા જવું હોય પણ ઝાંપો બંધ હોવાથી તે રમવા જઈ શકે તેવું ન બનતાં તે ગાય છે-

ભાભી ઝાંપલિયા ખોલી દે
હમુને રમવા જવા દે.

ક્યારેક પોતાનો દિયર બહાર ગામ રહેતો હોય અને તે પોતાના ભાઈને ત્યાં પરોણો થઈને આવે, ભાભીને પોતાના ઘરનાં ઝાંપલિયા ખોલવા કહે ત્યારે તે વળતો જવાબ આપે-

અમારા દેહમાં ઝાંપિલા ની ઉતા
કયા ઝાંપિલા ઉગેળું જી રે.

દિવાસામાં બીજો એક મહત્વનો પ્રસંગ તે બીજા ગામે સાસરે ગયેલી ગામની છોકરીઓનું આગમન. તેમના લગ્નના કપડાંઓ પહેરીને ગામાના પાદરે ગરબા રમવા જવાનું. પોતાના નાનપણથી રમનારા મિત્રોની સંગાથ વર્ષમાં ફરીથી રમવાનો આ દિવસ હોય છે. તેથી તેઓ એક દિવસ પૂરતાં પણ સાસરીપક્ષને ભૂલી જઈ મન મોકળું કરી રમી લે છે. ગાય લે છે-

સોરી આજનો દાળો રમી લેજો રે કાલે ઓળીઆંબા
સોરી ઝાંઝરી હોય તો પેરી લેજો રે કાલે ઓળીઆંબા.

ઓળીઆંબા એ કોઈક પરણેલી છોકરીનું ગામ છે. તેથી તેને ઉલ્લેખીને કહેવાયું છે કે આજનો દિવસ છે. આવતી કાલે તારા સાસરીમાં રહેશે.

હોળીગીતો :

અન્ય આદિવાસીઓની માફક રાઠવાઓમાં પણ હોળીનો તહેવાર ધામધુમથી મનાવાય છે. રાઠવાઓમાં બે પ્રકારની હોળી પ્રચલિત છે. હોળીના સ્થાનકે પૂર્વ દિશામાં લાકડાં ગોઠવી મોટી હોળી કરવામાં આવે છે તેને 'ચૂલ' નામથી ઓળખે છે. પશ્ચિમ દિશામાં એકલા છાણાંની નાની હોળી કરે છે જેને તેઓ 'હોળી' કહે છે. હોળીના તહેવારમાં ગામના ઘોરીનું ખૂબ જ મહત્વ રહેલું છે. તે દિવસે ઘોરીને નદીએ નવડાવી નવા કપડાં પહેરાવી હોળીનાં સ્થાને લવાય છે. હોળીમાં લોકો નાળિયેર ચણા નાખે છે. ચૂલ પવિત્ર હોય છે. ગામનો ઘોરી ચૂલ સળગ્યા પછી તેના ધગધગતા અંગારા ઉપર ચાલી નીકળે છે. બાધા માનતા વાળા

લોકો હોળીમાં નારિયેળ નાંખે છે. હોળી સળગ્યા પછી આખી રાત ઢોલ, વાંસળી વગાડી નૃત્યો સાથે ગીતો ગવાતાં હોય છે.

મોટાભાગનાં બધા જ આદિવાસીઓમાં હોળીને સ્ત્રીરૂપે જોવામાં આવી છે. તેમની સાથે પરાપૂર્વથી તેમનો સંબંધ રહેલો હોય, એકબીજાના વર્ષોના પરિચિત હોય તેમ તેઓ હોળીબાઈ સાથે વ્યવહાર કરે છે. જેમ તેમના જીવનમાં બાળપણ, જુવાની તેમ હોળીબાઈ પણ તે અવસ્થાઓમાંથી પસાર થાય છે. તે માલુનમાં રહેનારી છે. હિરના હિંચકે ઝૂલનારી છે-

માલુનમાં હિચલો બાંધ્યો રે, ઓલી જવાનડી
હિચલે હિરની દોરી રે, ઓલી જવાનડી
હિંચલે બેહીને વાતો કરસું રે, ઓલી જવાનડી.

હોળી પરદેશી છે. તે જ્યારે પોતાના દેશમાં આવે છે ત્યારે તેના આગમને વનસ્પતિ વૃક્ષોને નવા ફળ, ફુલ અને પાન બેસે છે. તે બાર મહિને એક જ વાર પોતાના દેશમાં આવે છે. તેથી તેઓ ગાય છે-

બાર-બાર મહિને આયવા રે હોળીમાતા પરદેસડા
ફુલોનો રોહ,
ચીહુડીયો રોહ,
ખજૂરનો રોહ લાયવા રે, હોળીમાતા પરદેસડા.

દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓના હોળીગીતોમાં આંબે આવેલા મોરને હોળીબાઈનો મોકલેલો

કાગળ તરીકે જોવાય છે. રાઠવાઓમાં પણ આંબે આવેલા મોરને હોળીના નોતરાં તરીકે ગવાય છે.

હોળીમાતા નોતરો મોકલે રે
મારો આંબો મોરાય.

હોળીનાં તહેવારમાં શું ખાવું અને શું ન ખાવું એવી ઘણી માન્યતાઓ આદિવાસીઓમાં છે. હોળીમાં ખાવાની ચીજવસ્તુઓને રાઠવાઓ 'સોયધોળ' કહે છે. આ સોયધોળ વિશે પણ ગીત જોવા મળે છે-

કઈ કઈ સોયધોળ લાવી હોળીમાતા
દાળિયા ને કોપરિયા લાવી હોળીમાતા.

મોટી હોળી જેને રાઠવાઓ ચૂલ કહે છે તેમાં ગામનો ઘોરી જીવતાં અંગારા ઉપર ચાલી નીકળે પછી ગામનો બડવો ચાલવા માટે હોળીમાં ઊતરે તે સમયે ગીત ગાનારી ગીતારીઓ તેને મેણાંટોણાં મારતી ગાય છે-

બડવો તે હોળી મેં પયડો
ખીંસી મીંસી કાઢસું રે.

હોળીનાં આગલા દિવસોમાં ઠેર ઠેર હાટ ભરાય છે જેને 'ભંગૂરિયામેળા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં હોળી માટે સોયધોળ ખરીદવા ભાઈ બહેનો અને યુવક યુવતીઓ જતાં હોય છે. હાટમાં ખરીદી કરવા જવાનો ઉમંગ ગીતોમાં ગવાતો હોય છે-

એ હોળી કોળીનો હાટ હાટ

હાટોમાં રમવા જઈસું રે
એ સોરી તારોં ઢેબરોં ને મારો દારૂ
હાટોમાં રમવા જઈસું રે.
સાલોને મેળો જોવા જવા રે જવાન સોરી
તુમળી રમકાવી દેમ.
આયવો ઉદાપોરીયો મેળો રે ઓલી જવાનડી
પાન ખાદાને માયા લાયગી રે ઓલી જવાનડી
નાસી જવાની વાતો કરે રે ઓલી જવાનડી.

મધ્યપ્રદેશનાં ભીલાલા, પાવરા વગેરે આદિવાસીઓમાં જે પાનબીડું ખાવાની ખવડાવવાની રીત છે તે અહીંના રાઠવા આદિવાસીઓમાં પણ છે. આજે પણ કેટલાક વિસ્તારના ભંગોરીયા મેળાઓમાં આવેલા છોરા છોરીઓમાં પાનનું ચલણ જોવા મળે છે.

હોળીનાં બીજા દિવસે ભરાતાં મેળાઓને 'ગેર' કે 'ચૂલ'નાં મેળા તરીકે ઓળખાવાય છે. આ મેળાઓ હોળી પછીનાં પાંચ દિવસ સુધી ઠેકઠેકાણે ભરાતાં જોવા મળે છે. તેમાં ખાસ કરીને હોળીનાં હલવા રમાય, ચૂલમાં ચાલવાનાં પ્રસંગો હોય, ઘેરૈયાઓની નાચ વગેરે અનેક પ્રકારના નાચણા સાથે ગીતો ગવાતાં હોય છે.

બાધા માનતાનાં ગીતો :

બાળક માંદુ રહેતું હોય, કોઈને બાળક ન થતું હોય, ઘરમાં કોઈ સભ્યની ભારે માંદગી રહેતી હોય, ઘર કુટુંબમાં સામાજિક, આર્થિક મુશ્કેલીઓ રહેતી હોય, ગામ ફળિયાનાં ખેતરનાં પાકને નુકશાન થતું હોય, પાળેલા પશુઓમાં રોગચાળો કાયમ રહેતો હોય આવા અનેક કારણોસર દુઃખોનાં નિવારણ માટે રાઠવાઓમાં અલગ અલગ દેવ દેવીઓની બાધા માનતા રાખવામાં આવે છે. જેમાં પોંણગું, ઈંદ, પીઠોરો કે પીઢી બદલવી મુખ્ય અને મોટી બાધા છે. આવી બાધા માનતાઓ લગ્નવિધિની જેવી ને જેટલી લાંબી હોય છે. જેમાં ગામનાં લોકો, કુટુંબ અને સગાંઓ ભેગાં મળી માનતા પૂરી કરે છે. માનતાનાં દિવસે બડવો પૂજાની સામગ્રી એકઠી કરી તેની સાથે જોડાયેલી વિધિ કરે છે. તે સમયે ગામની સ્ત્રીઓ ગીતો હોય છે. ગીતોમાં બડવા સાથેની ઠઠ્ઠાઠ્ઠરી રજૂ થતી હોય છે-

એ બળવો ઝઝલો ઓજગીલો
બીજો બળવો તેડો રે
એ ગોયણી ઝઝલો ઓજગીલો
બીજો ગોયણી તેડો રે.

ગીતોમાં રજૂ થતી આવી ઠઠ્ઠામશ્કરી છતાં પણ બડવો પોતાની વિધિની ક્રિયાઓ ચાલુ રખતો હોય છે. માનતા વખતે મુખ્યત્વે અખાડો તૈયાર કરવામાં આવે છે. ઈંદ કે પીઠોરા જેવા મોટા દેવોની માનતા હોય

તેમાં અખડાનું ખૂબ જ મહત્વ રહેલું છે. આ અખાડા વિશે ગામની બહેનો પોતાના ગીતોમાં પણ તેના મહત્વની વાત રજૂ કરે છે–

લેબોય નોતરે બળવો અખાડો નોતરે
ગોયણી નોતરે બળવો અખાડો નોતરે.

'ગોયણી' એટલે વિધિ વખતે ગાયણુ ગાનાર વ્યક્તિઓનો સમુહ. જેનો રાઠવી ભાષામાં ગોયણી તરીકેનો ગીતોમાં ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. અખાડાની પૂજાવિધિની રાતે આ ગોયણીઓ આખી રાત ગાયણુ ગાતાં હોય છે. જેથી તેમનું પણ માનતામાં અનેરું સ્થાન ગણાય છે. બડવો પોતાની આ પૂજાવિધિમાં ગોયણુ ગાનારાઓને તેડાવે પછી જ વાંસની નાનીનાની ટોપલીઓ વણાવવાનું ચાલુ કરે છે.

ઝેણી ઝેણી ટાટીયો વણાવો છીતીયા
મેળો મંડાયા ભરપૂર.

નાની ટોપલીઓને રાઠવીમાં 'ટાટીયો' તરીકે ઓળખાવે છે. આ ટોપલીઓ વણવાનું કામ શરૂ થાય એટલે આખું ગામ ભેગું થવાની શરૂઆત થઈ જાય છે. જોત જોતામાં અખાડાની જગ્યાએ મેળો ભરાયેલો નજરે પડે છે. બનાવેલી ટોપલીઓમાં જવારા વાવવાની વિધિ થાય. દિવસે જવારા વાવવાની વિધિ પૂરી થયા પછી તે રાતે કણબા અને કળાનાં વૃક્ષની ડાળખીઓ લેવા માટે ઢોલ સાથે વાજતેગાજતે સીમમાં કે જ્યાં આ વૃક્ષો હોય તે સ્થળે આખુ ગામ જાય છે. માનતાની આ વિધિમાં કણબા અને કળાનાં વૃક્ષનું ખૂબ જ મહત્વ રહેલું છે. આ વૃક્ષોનો ઉલ્લેખ રાઠવાઓના માનતાનાં ગીતોમાં જોવા મળે છે :

કઈ કરમની ડાળ કઈ કળૂલાની ડાળ

કઈ બારીયું રાજ રજે ઉડે.

ડાળો લેવા જવાનું કામ ખાસ કરીને રાતે થતું હોય છે. રાતનાં અંધરામાં કે અજવાળિયામાં સૌ કોઈ આનંદની અનુભૂતિથી આ વિધિમાં જોડાય છે. આ વિધિ સાથે ડાળો લેવા જતી સ્ત્રીઓ બડવાની ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતી ગીતો ગાતી હોય છે-

એવો બળવો ઠેકીદાર અડધી રાતે ડાળો કપાવે રે

એવો બળવો ઠેકીદાર હમણો ડાળો વધાવે રે.

ડાળો લાવ્યા પછી રાતે જ તેને પૂજાવિધિનાં સ્થળે રોપવામાં આવે છે. રોપતી વખતે ડાળોને બડવો વધાવે અને તેની પૂજા કરે છે.

ઈંદી રાજની ડાળો રોપાવજો રે

ભોળો ઈંદી રાજો.

ડાળો રોપ્યા પછી તેની ફરતે આખી રાત સ્ત્રી-પુરૂષો ઢોલનાં તાલે નાચે-કૂદે છે. નાચકૂદને પણ ગીત ગાનારી સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ગીતોમાં વણી લીધી છે-

ડાળોમેં રમી લીજો ડાળોમેં વધાવી લીજો

માળી મેં રમી લીજો બાહા મેં રમી લીજો.

સ્ત્રી-પુરૂષો ગીત ને ઢોલના તાલે રમે છે. તેની સાથે સાથે બડવો ઈંદીરાજની પૂજા વિધિ

કરતો હોય છે. જે ઘરમાં આ પ્રસંગ બન્યો છે તે ઘરની આગલી ભીંતે દિવેલીયાનો દીવો સળગાવી બડવો ઈંદને નોતરતો હોય છે-

ચોખાની ચૂરીએ બેસ મારી ઈંદી
ભીંતે દિવેલીયા ઝગમગે.

ઈંદીરાજને નોતરતાં બહેનો ગીતો ગાતી હોય છે. બડવાના નોતરતાં ઈંદી આવે અને પોતાની પૂજાની વિધિમાં બેસે ત્યારે તેના વધમણા માટે મહુડાનો દારૂ તૈયાર રાખવો પડતો હોય છે. પૂજાવિધિમાં જોડાયેલા બડવા અને ગાયણુ ગાનારા ગોયણીઓ ભેગા મળીને આ દારૂ પીતા હોય છે. નીચેના ગીતમાં ઈંદીરાજ લેરા લેતાં આવે-આ વાત ઈંદીને દારૂથી રિઝવવા તરફનો અંગૂલિનિર્દેશ છે. બડવા અને ગાયણીઓને તો દારૂ જોઈએ જ પરંતુ તેમનાં દેવ ઈંદીને પણ દારૂ વગર ચાલે એવું નથી. તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ગીતમાં જોઈ શકાય તેમ છે. તેથી ઘરનાં માલિકને દારૂ તૈયાર રાખવાનું ગીતમાં સૂચન કરાય છે-

સકલા દારૂડાની સગવેળા રાખજો
ઈંદીરાજ લેરા લેતાં આવે.

માનતા માટે નોતરેલા પોતાના દેવ ઈંદી કયા રસ્તે થઈ અને કઈ શરતે પોતાનાં ઘરે આવે છે તેનો પણ ગીતમાં ઉલ્લેખ જોવા મળે છે-

ઉદેપુરની સડકે ચાયલા આવે રે મારા ઈંદી રાજ
પેણવાની સરતે ચાયલા આવે મારા ઈંદી રાજ.

અને પરણવાની તૈયારીઓ કેવા પ્રકારની હોય છે તેનો પણ ઉલ્લેખ ગીતમાં થયેલો જોવા મળે છે-

માટલીયે રે પાટલીયે રે ઝગ દીવા બળે
માટલીયોની લાગી રે ઝમકા ઝોર
આજે મારી ઈંદીરાજ પરણે.

પૂજાવિધિનાં સ્થળે નાની પાટલીઓ ઉપર માટલીઓ ગોઠવી તેમાં દીવા સળગાવેલાં હોય છે. આ માટલીઓની ગોઠવણ પણ સરખે અંતરે કલાત્મક રીતે કરેલી હોય છે. દીવાઓની આ પ્રકારની ગોઠવણને ઈંદીની લગ્નની તૈયારીઓનાં પ્રતીક તરીકે ગીતોમાં ગાવામાં આવે છે. આવી અનોખી તૈયારીથી પ્રેરાઈને ઈંદીરાજ સ્વર્ગમાંથી કૂકડાં અને બકરાં લઈને પૂજાનાં સ્થળે આવે છે.

હરગુમેંથી ઉતયરો ઈંદીરાજ સું ઓરી લાયવો
કૂકડાની બોકડાની કાવેળો રે લાયવો.

આ પ્રકારની માનતાઓમાં બડવાઓ કૂકડાં અને બકરાંઓની બલિની ટેક રાખતાં હોય છે. તેથી ઘરનાં માલિકે બડવાએ લીધેલી માનતાનાં કૂકડાં અને બકરાં શોધવાં પડે છે. તેની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. તેથી ગીતોમાં તેવા બડવાઓની લીધેલી ટેકની વાત પણ રજૂ થતી જોવા મળે છે-

એવી એવી મોનતા સીયો બળવો લીધી
જોડ જોડ બોકડાંને જોડ જોડ કૂકડાં.

બડવા અને ગોયણીઓનાં નોતરાંથી ઈંદી શેમાં આવીને ઉતરે છે ? તેનો ઉલ્લેખ પણ ગીતોમાં થતો

જોવા મળે છે-

લીલુડી માલ્યામેં પીળુડી માલ્યામેં
આવી ઉતર્યો ઈંદી રાજ.
બળવાને નોતરે ગોયણીને નોતરે
આવી ઉતર્યો ઈંદી રાજ.

'લીલુડી' અને 'પીલુડી' એ શબ્દો પોતાના ઘર, કુટુંબનાં સભ્યો, ઢોરઢાંખર અને ખેતીવાડીમાં આવેલી સમૃદ્ધિના બે પ્રતીકો તરીકે ગીતમાં ઉલ્લેખાયેલાં છે. તેથી ઈંદીરાજનાં આવવાને ગીતારીઓ લીલા અને પીળા રંગનાં પ્રતીક રૂપે ગાય છે. આ પ્રકારની સમૃદ્ધિ સાથે આવતા ઈંદીને સ્ત્રીઓ ગીતો દ્વારા સ્વાગત કરે છે. તેને પોતાના ઘરનાં આંગણે ઊભા રહેવાનું સૂચન કરે છે-

ઊભા રીજો રે ઈંદી ઊભા રીજો
વીરાને આંગણે ઊભા રીજો.

આમ આખી રાતના નાચણા, ગીતો અને વિધિ પછી સવારે દિવસ ઊગતાં ઈંદીની ડાળો કરમાય છે.

દનડો તે ઊગસે ને ચડસે
ઈંદીરાજોની ડાળો કરમાસે.

અંતે કરમાયેલી ડાળોને નદી કે કોતરોમાં વળાવવાની વિધિ પ્રતીકાત્મક રીતે દરિયામાં કાચબાની પીઠે હળ જોડ્યાની સૂચક વાતથી થઈ છે-

કાચબામેં હળુ બાંધ્યા

દરિયામેં હળુ જોડ્યા ઈંદી રાજા.

આમ દરિયાના માર્ગે ઈંદી સ્વર્ગે પહોંચે છે. સ્વર્ગમાં પહોંચેલા ઈંદીને પોતાની પત્ની ઈંદીરાણી પૂછે છે કે, માણસોની વચ્ચે ગયેલા તે શું લઈને આવ્યા છો ? આ સંવાદાત્મક શૈલીમાં ગીતારીઓ ગીતની રજૂઆત કરે છે-

ઈંદીરાણી પુસે મનસામેં જેલો ઈંદીરાજો

સુ રે લાયો ?

મહુડા અને દારૂ સંબંધી ગીતો :

મહુડાનાં દારૂની ઉત્પત્તિ કથા જેમની પાસે મળે છે. એ રાઠવા સમાજમાં મહુડા સંબંધી ગીતો પણ મળે છે. મહુડાને પરંપરાગત ખાણીપીણી સાથે જોડનારા રાઠવાઓનાં આખા વિસ્તારમાં જેમ અમૂક વિસ્તારમાં આંબા અને ચીકુની વાડીઓ જોવા મળે છે તેમ અહીં આખે આખા મહુડાનાં વનો જોવા મળે છે. આખો વિસ્તાર મહુડા અને તાળનાં વૃક્ષોથી આચ્છાદિત છે. કેટલાક વિસ્તારના રાઠવાઓમાં મહુડાને ગૌણવનપેદાશ તરીકે મોટી આવકનું સાધન ગણાવવામાં આવે છે. જ્યાં વધારે મહુડાનાં વૃક્ષો હોય તે વિસ્તારમાં લોકો મહુડા પડવાનાં દિવસોમાં ઝાડ નીચે જ મહુડાં પડીને એની મેળે સૂકાવા દેતાં હોય છે. મહુડે ડોડી બેસવાનાં વખતમાં ભેગા થઈને મહુડાં વીણી લે છે. આમ મહુડા સાથે રાઠવાઓનો અનેરો સંબંધ છે.

લગ્નગીતોમાં દારૂ સાથે જોડાયેલું એક ગીત મળી આવ્યું છે. જેમાં 'બારે વાકેડલ્યા' અને 'એકે વાકેડલ્યા' પીવાની વાત વધુ ભાર પૂર્વક મૂકાયેલી છે. રાઠવાઓ દારૂ કે તાડી પીવા માટે એક પ્રકારની ડોયલી વાપરે છે. જેનો 'વાકેડલ્યા' તરીકે ગીતમાં ઉલ્લેખાવાયેલ છે. આજે આપણને જે બાબત બીભત્સ લાગે છે એવી વાતને પણ દારૂ પીનાર વ્યક્તિ સાવ સામાન્ય અર્થમાં લેતો હોય છે. તે આ ગીતમાં જોઈ શકાય છે-

કાહેને મોહડે મોહડા સુંટવા જેલો સોદે તારી રાનને
બારે વાકેડલ્યા પીજો રે લોલ
કાળિયાને મોહડે મોહડા સુંટવા જેલી સોદે તારી રાનને
એકી વાકેડલ્યા પીજો રે લોલ.

મહુડાં વીણવા ગયેલો વ્યક્તિ મહુડાનાં ઝાડનાં હાથામાંથી ફુલો ઝડપથી નીચે ખરી પડે તે માટે ગીત ગાતો હોય છે. તેમાં તે મહુડા સાથે વાત કરતો હોય તેમ તે કહે છે, મહુડોં ખીરી જાશે. મહુડાનાં ઝાડ ઉપર એને વિશ્વાસ છે અને જો એવું નહીં થાય તો તેની આગળની તૈયારીઓ પણ ગીતમાં વ્યક્ત થઈ છે. તે પોતાના મહુડાને કપાવીને ગાડલું ઘડાવશે, લાડી લાવશે અને અંતે લાડી સારીવાની ન રહે તો ગાડલાને ચૂલામાં ધકેલશે.

ખીર ખીર મોહડો ખીરી જાસે
નહીં ખીરે તો વાડી પાળું
વાડીપાડીને ગાડી ઘડાવું.

મહુડાનાં હાથા બેસે ત્યારે ઝાડ પર એક પણ પાન રહેતું નથી. આખું ઝાડ પાન વગરનું માત્ર હાથાઓ લટકાવેલું એક વિશિષ્ટ છાપમાં ઊભેલું જોવા મળે છે. જ્યારે મહુડનાં ઝાડ પર ડોડીઓ બેસવાનો સમય શરૂ થાય એટલે આખું ઝાડ નવેસરથી લીલુંવાનું થઈ ઊઠે છે. ડોડીઓનાં લીલા ઝૂમખાં અને નવા ફૂટેલાં પાનની લીલાશથી શોભી ઊઠતાં ઝાડને જોઈ રાઠવાઓનાં મોઢેથી ગીત સરી પડે છે-

લીલી મહુડાનો લીલો ડોળ
ઝેમસે ઝોલરીયા.

મહુડાનાં ફુલો પૂરાં થાય એટલે થોડો વખત પછી ડોડીઓ વીણવાનું અને તેને ફોડવાનું કામ ધમધોકાર ચાલુ થાય. કેટલાક વિસ્તારોમાં રાઠવાઓનાં ઘરે આખેઆખા દિવસો ડોડી ફોડવાનાં કામ થતાં જોવા મળે છે. મહુડાની ડોડીઓનું તેલ આખા સમાજમાં જાણીતું છે. સૌ કોઈ આ તેલને હરખભેર ખાય છે, પરંતુ ડોડામાંથી ડોડી ફોડવાનું કામ ઘણું જ મુશ્કેલ ભર્યું છે. ડોડી ફોડવાની ક્રિયા સાથે જોડાયેલું વેવાણી વિષયક ગીતમાં ઠઠ્ઠામશ્કરી જોવા મળે છે-

રમખી વેવોણ ડોળી ફોળે
ડોળી ફોળેને નીંદરે આવે.

રાઠવાઓમાં પ્રેમીયુગલોને એકબીજા સાથે મળવામહુડાં કે ડોડીઓ વીણવાનો સમય સૌથી વધુ ઉપકારક નીવડે છે. નવા કે જુનાં સંબંધોને તાજા કરવાનાં આ સમયગાળામાં સૌ કોઈ એકબીજાને મળે છે. મહુડા વીણવાનું એક ઉત્તમ બહાનું પ્રેમીઓ માટે આશીર્વાદરૂપ બની રહે છે. મહુડાનાં ઝાડ નીચે વાયદાઓ

થતાં હોય છે. ગીતોમાં પણ તે જોઈ શકાય છે-

જુનલી મુડીએ વાયદો કરેલો.

ડોડીઓનું તો તેલ કાઢી લેવાય પણ પોતાના વીણેલાં વધારાનાં મહુડાં છોકરીઓ બજારમાં વેચી દેતી હોય છે. મહુડાં વેચીને પોતાને મનગમતાં કપડાં કે ઘરેણાં ખરીદી લે છે. મહુડાં વેચીને હાથમાં આવેલા પૈસાઓને લીધે તેઓ બજાર કે હાટમાં ફરવા પણ જાય છે. તે ગીત રૂપે અહીં વ્યક્ત થયેલ છે-

સુંદરી ચાલી સેરી બજારે
મળી-મુળો વેચવા રે લોલ.

ધાર્મિકવિધિઓમાં ગવાતાં ગાયણા :

ઈંદ, પીઠોરા કે પોણગુ જેવી માનતાઓ છૂટવાની ધાર્મિક પૂજાવિધિ વખતે રાત્રે ગાયણીઓ દ્વારા સમૂહમાં ગવાતું મહાકાવ્ય પ્રકારનું આખી રાત ચાલતું લાંબુ કથાગીત જેને તેઓ ગાયણુ નામથી ઓળખે છે. ગાયણુ ગાયણીઓની ગાવાની ક્રિયારૂપ શબ્દપ્રયોગ છે. ગાયણુ એટલે ગાયન એવો પણ અર્થ થઈ શકે, પરંતુ તે માત્ર ગાયન ન રહેતાં તેમાં વિધિઓ અને પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક વ્યવહાર, પોતાનું કલ્પનાજગત તથા પુરાકથાઓના મિશ્રણવાળું ધાર્મિક તત્ત્વોની છેક નજીકનું કથાબીજ ધરાવતું ગાયન છે. ગાયણુ ગાવાની સામુહિકતા તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. ગાનારાઓને ગાયણીઓ તરીકે ઓળખાવવાની રીત પણ પોતાનામાં એક આગવી છાપ ઊભી કરે છે. ગાયણીઓની હારબંધ બેઠકે ઢાકનાં તાલવાળું ગાયણુ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું

ધાર્મિક વાતાવરણ નિપજાવે છે. ગાયણુ ગાતાં ગાતાં કડવાઓમાં જે દેવદેવીઓનો ઉલ્લેખ આવે તેમના નામે દારૂની છાક પાડી પોતે પણ એક એક ડોયલી પીવાની રીત અનોખી છે. ગાયણાની પૂર્વે બોલાતા પીઠોરાનાં બોલમાં મુખ્યત્વે ધરતી, અનાજ, હળ, વીજળી, મેઘ, વરસાદ અને ઈંદ કે પીઠોરા જેવા દેવોની ઉત્પત્તિ વગેરે કથાબીજ તરીકે આવે છે. ગાયણમાં લખારી, જોગારી, કાળી કોયલ, રાણીબાઈ કાજળ, કૈડો કુણબી વગેરે પાત્રોની આસપાસ આખું ગાયણુ ગુથાયેલું છે.

ગાયણામાં અઠ્ઠાવન જેટલા લખારી જોગારીના નામોલ્લેખવાળા કડવા કે દોરાઓ છે. આ દોરાઓમાં પીઠારાચિત્રમાં સમાવાતા દરેક પાત્રવિશેષનો ઉલ્લેખ સળંગસૂત્રે ચાલતા ગાયણાના રૂપમાં મળે છે. અહીં એક દોરાને બે બે વાર ગાવાની રીતથી ગાયણાની દીર્ઘતા વધી જાય છે. મુખ્ય ગાયણીઓ દ્વારા એક વખત ગવાતો દોરો ઝિલનારાં સાથી ગાયણીઓ તેને પુરો કરે છે. ઝિલનારાં તે દોરાને પુરો કરે તેની સાથે જ એક નવો કથાઘટક ઉમેરીને મુખ્ય ગાયણીઓ ગીતને લયબદ્ધ રીતે આગળ ચાલતું રાખે છે. દા.ત.,

એ... કાળી ગાયની ચોખો લેનાર

-આ મુખ્ય કથાઘટકને ઝિલનારા ગાયણીઓ આ અધૂરા લાગતા દોરાને પુર્ણ કરતાં હોય તે રીતે ગાયન ગાતાં હોય છે. દા.ત.,

કાળી ગાયની ચોખો લખે લખારી જોગારી
કાળી ગાયની ચોખો લખે લખારી જોગારી.

આમ એક પછી એક સળંગસૂત્રે નવાનવા કથાનકો ઉમેરાતાં જાય અને કથાગીત આગળ ચાલતું જાય

છે. આ દરેક દોરાઓનાં બંધારણને જોતાં માલૂમ પડે છે કે તેમાં આવતી પંક્તિઓનાં પાછલા ભાગમાં ચાલતું લખારી જોગારીનું જોડકું સળંગ દોરાઓમાં ફરજિયાતપણે જોડાતું દેખાય છે.

લખારી અને જોગારી વિશે કહેવાય છે કે તેઓ ધરતી પર જન્મ લેતા તમામ જીવજંતુઓનાં ભવિષ્ય લખનારી શક્તિઓનું રૂપ છે. તેથી પીઠોરા કે ઈંદની પૂજાવિધિ વખતે ગવાતા ગાયણાઓમાં તેમનું સ્થાન પ્રથમ ગણાય છે. તેમનાં નામોલ્લેખવાળા ગાયણાઓથી ગાયણીઓ પોતાનું ગાયણુ શરૂ કરતાં હોય છે. ત્યારબાદ પીઠોરાનાં વધામણાનું ગાયણુ ગવાતું હોય છે. પીઠોરાનાં ગાયણામાં પણ મુખ્ય ગાયણીઓ દ્વારા ગવાતો પ્રથમ ઉપાડનો દોરો ગાવાની રીત ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેની જ હોય છે, પરંતુ અહીં ગાયણનાં દોરાની શરૂઆત અને તેનો અંત જુદા જોવા મળે છે. દા.ત.,

યાર આહા,

- આ સંબોધન વાચક સંજ્ઞા પીઠોરા માટે હોય તેવું જણાય છે. તે સળંગ સૂત્રે દરેક દોરાઓમાં આવે છે. પીઠોરાનાં વધામણાનાં ગાયણામાં મુખ્ય કથાઘટક તરીકે કાળી કોયલ અને રાણી કાજળનો સમાવેશ થાય છે. કાળી કોયલનું આબાવાળીમાં જવું, દિવસો રહેવાની વાત, તેનાથી દુઃખી થયેલી કાળી કોયલનું રડવું અને તે પણ ગાયણીઓના શબ્દોમાં જોઈએ તો-

એ... ડુહકે ડુહકે રુંવે રે...
યાર આહા ડુહકે ડુહકે રુંવે રે કાળી રેલ કોયલ
યાર આહા ડુહકે ડુહકે રુંવે રે કાળી રેલ કોયલ.

આઠ-નવ મહિના પછી અંતે બાળકનો જન્મ થવો, જનમની વાઝણી રાણીબાઈ કાજળના હાથે બાળકનો ઉછેર વગેરે કથાનકો દ્વારા ગાયણું પુરું થાય. પીઠોરાની વધામણી પછી ઈંદીરાજની પૂજાવિધિ થતી હોય તેને સંબધીને પણ ગાયણુ ગવાતું હોય છે.

આમ, ગાયણુ રાઠવા આદિવાસીઓની એક વિશિષ્ટ ઓળખરૂપ સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. આજે પણ ઈંદ કે પીઠોરાની માનતા વખતે ગાયણાઓ કરવાની પરંપરા છે.

કથા-વાર્તા :

રાઠવા આદિવાસીઓમાં મૌખિક વાર્તાસાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે. તેમની જુની અને નવી બન્ને પેઢીઓ વાર્તા સાહિત્યથી સમૃદ્ધ છે એવું કહીએ તો એમાં કંઈ અતિરેક નથી. મોટાભાગની બધી જ વાર્તાઓ સમૂહભોગ્ય છે. એક પણ વાર્તાનું કથાનક એવું નથી કે જે સમાજના કોઈ એક જ વર્ગ માટે કહી શકાય. બધી જ વાર્તાઓની સામગ્રી બાળકો, યુવાનો, આધેડ કે વૃદ્ધો સૌ કોઈ મન મૂકીને માણી શકે તેવી છે. તેમની વાર્તાઓમાં તેમનું ભાવવિશ્વ અને તેમની આસપાસનું વિશ્વ એકબીજા સાથે ભેગુ થઈને વાર્તાનું સ્વરૂપ નિપજાવે છે. વૃદ્ધો વાર્તા કરે અને તેને પરિવારના બધા જ સભ્યો આનંદભેર માણે, તેમાંથી કેટલાક ઉપદેશો ગ્રહણ કરે અને આખા દિવસના ખેતર કોતર કે ડુંગરનાં કામમાંથી મનને મોકળું કરે-તેમના મતે આટલો જ વાર્તાનો ઉદ્દેશ. કથનકળા કે વાર્તાના ઘટકતત્ત્વો કે વાર્તાસ્વરૂપ સાથે તેમને ખાસ કંઈ લેવાદેવા રહેતા નથી. તેમ છતાં વાર્તાને રસપ્રદ અને લોકભોગ્ય બનાવવાની કૂચીઓ દરેક ઉંમરના વાર્તાકારો પાસે સહેજે

જોવા મળે છે. વાર્તા કરવાનો પોતાનો વ્યવસાય હોતો નથી તેમ છતાં આખો દિવસ કે આખી રાત ચાલે તેવી લાંબી વાર્તાઓ વાંસળીના પોલા વાંસમાં જેમ ગીતો ભરાયેલા રહે છે તેમ તેમના કંઠમાં વાર્તાઓના કથાઘટકો બેસી રહેલા હોય છે. આ જ તેમની વાર્તાકાર તરીકેની આગવી ઓળખ છે. બાકી તેઓ સામાન્ય માણસની માફક સમાજમાં જીવતા એક વ્યક્તિ તરીકે તેમની ઓળખ ધરાવતા હોય છે.

રાઠવાઓની વાર્તાઓમાં વિષય તરીકે પોતાની આસપાસનું જગત, કલ્પનાવિશ્વ, પશુપંખી, પ્રાણીઓ, ડુંગરો, વેંતિયો, રાક્ષસ, બડવો, બાવો, રાજારાણી, સાવકીમાં, ભાઈ બહેન, નણંદ ભોજાઈ, સાસુ જમાઈ, ખેતી, રજવાડું જેવી અનેક બાબતો વાર્તાનું રૂપ લઈને પ્રગટ થાય છે. રાઠવાઓમાં દારૂ જેવા પીણાની ખાસ ઉત્પત્તિકથા વાર્તાના રૂપે આપણને મળે છે.

ડુંગરની સાથે જોડાયેલી વાર્તાઓ :

અન્ય આદિવાસીઓની માફક રાઠવા આદિવાસીઓ પણ પ્રકૃતિની છેક નજીક જીવનારા લોક છે. તેમના સાહિત્યમાં પ્રકૃતિ અનેક રૂપોમાં આવે છે. તેમનો નદી અને ડુંગરો સાથેનો સંબંધ પરાપૂર્વનો છે. આજે પણ કેટલાક વિસ્તારોમાં નદી અને ડુંગરોને સંબંધી ગીતો ગવાય છે. ડુગર સાથે જોડાયેલી 'ગોમને બયડો' વાર્તા તેનો નમૂનો છે. મધ્યપ્રદેશનાં ભીલોની માફક કેટલાક વિસ્તારોમાં રાઠવાઓ ડુંગરને બયડો કહીને સંબોધે છે. ગામનાં લોકોને ડુંગર કઈ રીતે ઉપયોગી બની રહે છે તે વાત અહીં વાર્તાનું રૂપ લે છે. ગરીબ પરિવાર પાસે માંદગી સામે લડવા સગવડ હોતી નથી અને તેવા સમયે ડુંગરમાંથી મળતી દવા અને

તેને લીધે બચી જતાં લોકો ડુંગર સાથે વાતો કરે અને જીવન રચે છે. એનું ઉદાહરણ 'ગોમને બોયડો' પૂરું પાડે છે.

પશુપંખી-પ્રાણી સંબંધી વાર્તાઓ :

ડુંગર અને નદી આવે એટલે તેની સાથે જોડાયેલાં પશુપંખી અને જનજનાવરની વાત પણ આવે જ. તેમના મૌખિક કથાસાહિત્યમાં 'હેહલ્યું', 'ખોખડી ને મગર', 'વાઘ ને નાગણ', 'ઘરચેડીને ઉંદર', 'કૂતરો ને ખોખડી' જેવી વાર્તાઓ મળી આવે છે. સસલાને રાઠવી ભાષામાં હેહલ્યું કહે છે. આ હેહલ્યાની વાર્તામાં સસલું સાવ નાનું ગણાય તેવું પ્રાણી પરંતુ તેની ચતુરાઈથી તે જંગલના રાજાને પણ પાછળ પાડે છે. 'ખોખડી અને મગર' એ જાણીતી વાર્તા છે. જે અન્ય ભાષાઓમાં પણ મળે છે. ખોખડીને ગુજરાતી ભાષામાં શિયાળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શિયાળની મગરના પીઠ ઉપર બેસીને સામે કાંઠે રોજ મકાઈ ખાવા જવી, મગરને પરણવાની વાતમાં ફોસલાવવું, મગરનો શિયાળ સાથેનો વેર બંધાવો, બદલો વાળવાના મગરના નુશખાઓ અને અંતે મગરનું જ માણસ દ્વારા થતું ખૂન આ બધા પ્રસંગોમાં શિયાળની ચતુરાઈ વાર્તામાં રજૂ થયેલી જોવા મળે છે.

શિયાળની બીજી વાર્તા 'બડવો ને ખોખડી'માં પણ શિયાળની ચતુરાઈની વાત આવે છે. બડવો આ ગામ તે ગામ બડવાઈ કરવા જાય. લોકોની બિમારીની માનતા કરે અને માનતામાં કૂકડાં-બકરાં મારે. તેનો ભાગ તે ઘરે લઈ આવે. વાર્તામાં બડવો પોતાને મળેલો ભાગ લઈને ઘરે આવે છે. શિયાળ તેની ચતુરાઈથી

રસ્તામાં આડો પડી રહે છે. બડવો ભાગ મૂકી નદીમાં હાથ-મોં ધોવા ઉતરે છે. એટલામાં શિયાળ બડવાનો ભાગ ખાય જઈ, ઢાક લઈને જંગલમાં ભાગી છૂટે છે. આ બધી ઘટનાઓથી શિયાળની ચતુરાઈનો ખ્યાલ આવે છે.

ખેડૂતની વાર્તા :

રાઠવા આદિવાસીઓમાં સૌરાષ્ટ્ર કે કચ્છ બાજુના પટેલોની ખેતી કરવા જવાની એક રીત ઊભી થયેલી દેખાય છે. પટેલોને ઘેર ખેતરે રહીને તેમની ખેતી ખેડતાં 'એક ખેડૂત'ની વાર્તા પણ તેમના મૌખિક સાહિત્યમાં મળે છે. ચાર વર્ષના ચાર રૂપિયા કમાઈને ખેડૂત પોતાને ગામ આવે છે. રસ્તામાં તેની ચાર વર્ષની કમાઈની ભોળપણમાં લૂંટ ચલાવતા બાવાઓની વાતે આવી તેના કમાઈના રૂપિયા ખોય બેસે છે. પરંતુ વાર્તાને અંતે તેની સાચી કમાઈ ફળે છે.

ભાઈ-બહેનની વાર્તા :

'છ ભાઈ અને એક બેન' નામની વાર્તા ભાઈ બહેનના સંબંધોની વાત રજૂ કરે છે. વાર્તા છ ભાઈઓની ખેતી કરવાની વાતથી શરૂ થઈ રાજા દ્વારા તેમાનાં પાંચના માથાં કાપી નાખવા સુધી એક સૂત્રે ચાલે છે. બહેનને રાજા પોતાના રાજમાં લઈ જાય છે. માથા કપાયા છતાં બન્ને પક્ષે કોઈ પ્રકારનો સંઘર્ષ આવતો નથી. બચેલો નાનો ભાઈ તેની બહેનને રાજા પાસેથી છોડાવવા બુદ્ધિથી કામ લે છે. અંતે તે જીતે છે. બહેનને પાછી મેળવે છે. વાર્તામાં ચમત્કારનું તત્વ કેટલેક અંશે જોવા મળે છે.

'બે ભાઈ'ની વાર્તામાં પણ ખેતીની વાત રજૂ થાય છે. બન્ને ભાઈઓ પોત પોતાના ખેતરો ખેડે છે. ત્યાં એક બાવો આવે છે. તે નાના ભાઈની દયાધર્મની રીતથી ખુશ થઈ તૂંબડાનું બી આપી જાય છે. ચમત્કારીક રીતે તૂંબડાના વેલાને લાગેલા તૂંબડાઓમાં ધન નીકળે છે. નાનો ભાઈ ધનવાળો થાય છે. તે પછી બન્ને ભાઈઓ સાથે રહેવા લાગે છે. પાતાની પાસે માલ મિલકત વધવા સાથે પણ નાના ભાઈમાં અહંકાર આવતો નથી. એ વાતને વાર્તા મજબૂત રીતે મૂકે છે.

નણંદ ભાભીની વાર્તા :

સંસાર જીવનની વાતો દરેક સમાજમાં કોઈને કોઈ પ્રકારે સાહિત્યમાં આવતી રહી છે. રાઠવાઓના સાહિત્યમાં પણ 'નણંદ અને ભાભી'ની વાર્તા મળે છે. મોટેભાગે લોકસાહિત્ય કે આદિવાસી સાહિત્ય હોય નણંદ અને ભાભીના પાત્રો વાર્તામાં સંઘર્ષ ઊભો કરે છે. અહીં ભાભીના ચઢામણમાં ભાઈ પોતાની બહેનનું ગળું કાપી નાખે છે. વાર્તામાં ચમત્કારીક તત્વ એ રીતે આવે છે કે વાર્તાને અંતે બહેન જીવતી થાય છે. પરંતુ બહેનની સાસુ ભાઈ પર પોલિસ ફરિયાદ કરે છે અને તેને જેલ ભેગો કરે છે. અહીં પરંપરાગત કથાવસ્તુમાં સાંપ્રત સ્થિતિનું ઉમેરણ પણ જોવા મળે છે.

સાસુ અને જમાઈ :

સાસુને રાઠવાઓ હાહુ કહે છે. સાસુ અને જમાઈના સંબંધો રાઠવા સાહિત્યમાં હળવા રૂપમાં આવે છે. જમાઈનું સાસરીમાં આવવું, સાસુનું રોટલા કરવું, જમાઈનું ખપેડામાંથી કેટલા રોટલા કર્યા તે જોવું,

સાસુંને રોટલા કર્યાની વાત ચમત્કારીક લાગવી, ગામમાં પોતાના જમાઈ જોષી હોવાની જાણ કરવી, રાજાની મોતીની હાર ચોરાયેલી તેના જોષ જોવડાવવા, નહીં મળે તો તેને સજા કરવાની વાત અને આખરે જમાઈનું જોષીપણું સાચું ઠરવું. આ બધી ઘટનાઓથી વાર્તા રાઠવાઓમાં જોવા મળતી પરંપરાગત બડવાઓની 'પોડી' જોવાની રીત તરફ અંગૂલિનિર્દેશ કરે છે.

ઉપરાંત 'સાવકી મા', 'વેંતિયો', 'રાક્ષસ' જેવા વિશિષ્ટ પાત્રોની પણ વાર્તાઓ છે. જેમાં ચમત્કારનું તત્ત્વ વિશેષ જોવા મળે છે.

દારૂની ઉત્પત્તિની વાર્તા :

રાઠવાઓની દારૂની ઉત્પત્તિની વાર્તા વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. જૂના વખતમાં પોતાનાં સમાજ પાસે દારૂ હતો નહીં. લોકો દારૂ જેવા માદક પીણાથી પરિચિત હતાં નહીં. વાર્તામાં વાત એમ બને છે કે સવલા નામના કોઈ સુથારે જમને સીમડાના થડમાં પૂરી દીધેલો. તેમને શોધવા ભગવાને જાતે આ સમાજમાં આવીને લોકો પાસે મહુડા વીણાવી દારૂ ગળાવ્યો હતો. આમ કરીને દારૂ પીધેલા સવલાથી જમ ક્યાં છે તે કહેવાય ગયેલું. ત્યારથી દારૂ પીધેલો માણસ સાચું બોલવા ટેવાય ગયેલો. જમના ગયા પછી લોકોએ જાતે દારૂ ગાળીને પીવાનું શરૂ કરેલું. વાર્તામાં સવલા સુથારની ચતુરાઈ અને પહેલાના વખતમાં દારૂ ન પીવાની લોકોની રીત ઉડીને આંખે વળગે એવી છે.

પ્રકિર્ણસાહિત્ય :

ઉખાણા :

રાઠવાઓ ઉખાણાને 'ઉખાણો', 'ઉળખાણ' કે 'ઓળખોણાં' તરીકે ઓળખે છે. ઉખાણા એક લીટીનાં, બે લીટીનાં કે દોહરા જેવાં હોય છે. શિયાળે, ચોમાસે કે ઉનાળાની સાંજે અથવા મોડી રાતે ઉંઘતાં ઉંઘતાં કે બેસીને વાતો કરતાં ઉખાણા કહેવાની રીત અહીંના વિસ્તારોમાં ઘણે અંશે હજુ ચાલુ છે. વૃદ્ધો પોતાના પૌત્ર-પૌત્રીઓને ઉખાણા પૂછી પોતાના અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનને તેમનામાં વહેંચે છે. વડીલો બાળકોને ઉખાણા પુછે છે અને બાળકો પોતાની કૂનેહ બુદ્ધિ વડે તેનો જવાબ શોધે છે. બાળકોને ઉખાણાનો જવાબ ના સાંપડે તો વડીલો તેનો જવાબ કહી દેતાં હોય છે. તે સાંભળીને બાળકોમાં કુતુહલતા જાગે છે અને નવા પ્રકારના વિચારો સાંભળીને તેઓ આનંદ અનુભવે છે. ક્યારેક બાળકો બાળકો પણ ભેગા બેસીને કે પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં એકબીજાને આવડતાં ઉખાણા પુછતાં હોય છે. ઉખાણાની આવી રમત ક્યારેક બાળકોમાં હરિફાઈ બને છે. જેને વધારે ઉખાણાના જવાબો આવડે તે બીજા બધાં ઉપર કંઈક શરત મૂકે છે. આમ, ઉખાણા વડીલોની પાસે રહેલા આનુભવિક સામાન્ય જ્ઞાન વડે બાળકોમાં શોધવૃત્તિ પેદા કરાવી માનસિકશક્તિને સતેજ કરવાના સાધન રૂપે કામ કરી જાય છે.

ઉખાણાઓ અનેકવિધ વિષયોને આવરી લેતાં જોવા મળે છે. પશુપક્ષી, વનસ્પતિ વૃક્ષો, પ્રાણીઓ, જીવજંતુઓ, ભૌતિક ચીજવસ્તુઓ, ફળો, શાકભાજી, ધાન્યો, પ્રાકૃત્તિક તત્ત્વો જેવા કે, તારા, આકાશ, સૂર્ય,

ચંદ્ર, રાત-દિવસ વગેરે.

ઉખાણામાં સમાજની માન્યતા કે અનુભવો વિષયક માહિતી પડેલી હોવાથી તેનો અભ્યાસ સમાજને સમજવામાં મદદરૂપ બની રહે છે. અહીં રાઠવી મૂળ ભાષાના કેટલાક નમૂનારૂપ ઉખાણા અને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ આપી સમાજના સામાન્ય જ્ઞાનમાં છૂપાયેલા સામાન્ય તત્ત્વોને પકડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

૧. રાજા પેલા રોણી જમે.
રાજા પહેલા રાણી જમે. - માખી

માખી ઘરમાં ખોરાક રંધાય જાય કે તરત ચાખી લેતી હોય છે. ક્યારેક જમનારો જમે તે પહેલાં તે થાળીમાં પીરસેલા ખોરાકને ચાખી લે છે તેથી કહેવાયું કે રાજા પહેલા રાણી જમે. એ અર્થમાં તેને રાણી તરીકે ઓળખવામાં આવી છે.

૨. નોનો સોરો રાજાને રડાવે.
નાનો છોકરો રાજાને રડાવે. - વીંછી

વીંછી સાવ નાનું જનાવર કહેવાય પરંતુ તે ડંખ વડે છ ફુટ ઊંચા માણસને રડાવી નાખે છે. તેથી રાઠવાઓ તેને નાના છોકરાના રૂપમાં ઓળખાવે છે.

૩. ઢમક ઢોલકી બેઉ બાજુ પોલકી.
ઢમ ઢોલકું બન્ને બાજુ પોલું . - મહુડાનું ફુલ

રાઠવા સમાજમાં ઢોલવાદ્ય ખૂબ જ પ્રખ્યાત છે. તેનું બીબું બન્ને બાજુએથી પોલું હોય છે. તેના ઉપર ચામડું લગાવી તેને વગાડવામાં આવે છે. મહુડાનું ફુલ પણ બન્ને બાજુથી પોલું હોય છે. માટે મહુડાના ફુલને ઢોલ સાથે સરખાવ્યું છે.

૪. સાલે તેર બે પગ,
ઊભું રે તેર તઈણ પગ.
ચાલે ત્યારે બે પગ,
ઊભું રહે ત્યારે ત્રણ પગ. - ગાડું

ગાડાને બે પૈંડા અને આગળ અડો હોય છે. ગાડું ચાલે ત્યારે તેનો અડો ઉપર રહે છે તેથી તેને બે પગુ કહે છે જ્યારે તે ઊભું રહે ત્યારે અડો નીચે અડાડવો પડે છે તેથી તેને ત્રણ પગો કહે છે.

૫. બાબરિયા પાડાને બાર નાથો
જોરાવર પાડાને બાર નાથો. - ઢોલ

જોરાવર પાડાને નાથવા માટે બાર નાથો પહેરાવવામાં આવતી હોય તેમ મોટા ઢોલને દોરડા વડે બાંધવામાં આવે છે. તેથી ઢોલને બાર નાથો વાળો કહેવાયો છે. આવા અનેક વિષયોને આરી લેતા ઉખાણાઓ રાઠવાઓ પાસે છે. મીનાબેન પટેલે તેમના મહાનિબંધમાં આવા બસો ને સુળતાલીશ જેટલા ઉખાણાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે.

કહેવતો :

૧. ઉકડે નાખેલી બાજને કોય સાટે.
૨. વાવેલું ની હોય તેર ઊગે કોંથી.
૩. ડુંગરમેં ઢોલ વાજે તીને કોય હોંભરે.
૪. નવલી નો દાડાની, જૂનલી જનમારાની.
૫. પાડા પાડા ઝૂમાય ને ઝાડનાં સોતરાં નીકરે.

વાતે વાતે રજૂ થતી આવી અનેક કહેવતો રાઠવાઓના મુખે સાંભળવા મળે છે. જેમાં પોતાના પરિવેશ અને જીવાતા જીવનના અનુભવોની વાત તેમાં જોડાયને આવે છે. મીનાબેનના સંગ્રહમાં આવી બાવન જેટલી કહેવતોનું સંકલન છે.

સંદર્ભસૂચિ :

(૧) આદિવાસી સંસ્કૃતિનો સ્વાધ્યાય
રેવાબહેન તડવી, શંકરભાઈ તડવી
પ્રકાશક : રેવાબહેન તડવી, સી/ઓ જેતપુર તાલુકા શાળા
પાવી-જેતપુર (૩૯૧૧૬૦) જિ. વડોદરા
પ્રથમ આવૃત્તિ : સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૩

(૨) રાઠવા સમાજના ગીતો
મનહરભાઈ રાઠવા
પ્રકાશક : ભાષા સંશોધન અને પ્રકાશન કેન્દ્ર,
૬૨, શ્રીનાથધામ સોસાયટી,
દિનેશમિલની પાછળ,
વડોદરા.

(૩) આદિવાસી રાઠવા સમાજનું લોકવાઙ્મય(પીએચ.ડી નિબંધ)
મીનાબહેન પટેલ
રજૂઆત : હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ
વર્ષ : ૨૦૧૧
અપ્રકટ

(૪) રાઠવા સમાજના લગ્નગીતો, ભાગ :૧ થી ૩
વિકેશ રાઠવા, નીતા રાઠવા, નારણ રાઠવા
પ્રકાશન : ભાષા સંશોધન અને પ્રકાશન કેન્દ્ર,
૬૨, શ્રીનાથધામ સોસાયટી,

દિનેશમિલની પાછળ,
વડોદરા.

(૫) પાલનાં રાઠવા
શંકરભાઈ સોમાભાઈ તડવી,
પ્રકાશક : ધનરાજભાઈ ઘાસીરામ કોઠારી,
શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર ગાંધીમાર્ગ,
અમદાવાદ.
આવૃતિ : ૧૯૭૭

(૬) સામાયિક : ઢોલ(દેહવાલી)
સંપાદક : ચામુલાલ રાઠવા
પ્રકાશક : ભાષા સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર
૬૨, શ્રીનાથધામ સોસાયટી,
દિનેશમિલની પાછળ, વડોદરા.

(૭) સામાયિક : ઢોલ(રાઠવી)
સંપાદક : સુભાષ ઈસાઈ, નારણ રાઠવા

પ્રકાશક : ભાષા સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર
૬૨, શ્રીનાથધામ સોસાયટી,
દિનેશમિલની પાછળ, વડોદરા.

માહિતીદાતા :

(૧) હરજીભાઈ ભલજીભાઈ રાઠવા
ઉંમર : ૫૧, તારીખ : ૧૭-૭-૨૦૧૨, સમય : ૧૧:૩૦
ગામ : ભૂક્ષર
તાલુકો : કવાંટ
જિલ્લો : વડોદરા

(૨) વાજુભાઈ હુરજીભાઈ રાઠવા
ઉંમર : ૬૮, તારીખ : ૧૭-૭-૨૦૧૨, સમય : ૧૧:૩૦
ગામ : સોડવાણી
તાલુકો : કવાંટ
જિલ્લો : વડોદરા

(૩) બુધિયાભાઈ હુરજીભાઈ રાઠવા

ઉંમર : ૭૮, તારીખ : ૧૭-૭-૨૦૧૨, સમય : ૧૧:૩૦

ગામ : સોડવાણી

તાલુકો : કવાંટ

જિલ્લો : વડોદરા

(૪) નગીનભાઈ જીરીયાભાઈ રાઠવા

ઉંમર : ૪૩, તારીખ : ૨૩-૭-૨૦૧૨, સમય : ૧૧:૩૦

ગામ : તેજગઢ

તાલુકો : છોટાઉદેપુર

જિલ્લો : વડોદરા

(૫) નારણભાઈ ઉકેડભાઈ રાઠવા

ઉંમર : ૩૭, તારીખ : ૧૪-૭-૨૦૧૨, સમય : ૧૧:૩૦

ગામ : તેજગઢ

તાલુકો : છોટાઉદેપુર

જિલ્લો : વડોદરા

(૬) ઝીણ્યાભાઈ દલસુખભાઈ રાઠવા

ઉંમર : ૪૦, તારીખ : ૧૫-૭-૨૦૧૨, સમય : ૧૧:૩૦

ગામ : અછાલા

તાલુકો : છોટાઉદેપુર

જિલ્લો : વડોદરા

(૭) સકલાભાઈ નાન્યાભાઈ રાઠવા

ઉંમર : ૬૨, તારીખ : ૨૭-૭-૨૦૧૨, સમય : ૧૦:૩૦

ગામ : અછાલા

તાલુકો : છોટાઉદેપુર

જિલ્લો : વડોદરા

(૮) કેસલાભાઈ મનસુખભાઈ રાઠવા

ઉંમર : ૬૦, તારીખ : ૨૭-૭-૨૦૧૨, સમય : ૧૦:૩૦

ગામ : અછાલા

તાલુકો : છોટાઉદેપુર

જિલ્લો : વડોદરા

(૯) ચંદુભાઈ અમદુભાઈ રાઠવા

ઉંમર : ૨૮, તારીખ : ૨૭-૭-૨૦૧૨, સમય : ૧૦:૩૦

ગામ : અછાલા

તાલુકો : છોટાઉદેપુર

જિલ્લો : વડોદરા

(૧૦) તેરસિંગભાઈ નાન્યાભાઈ રાઠવા

ઉંમર : ૮૨, તારીખ : ૨૭-૭-૨૦૧૨, સમય : ૧૦:૩૦

ગામ : અછાલા

તાલુકો : છોટાઉદેપુર

જિલ્લો : વડોદરા

(૧૧) નગીનભાઈ સી. રાઠવા

ઉંમર : ૪૮, તારીખ : ૨૫-૭-૨૦૧૨, સમય : ૦૨:૨૫

ગામ : ખાટીયાવાંટ

તાલુકો : કવાંટ

જિલ્લો : વડોદરા

(૯) નજરૂભાઈ રાઠવા

ઉંમર : ૩૨, તારીખ : ૨૧-૭-૨૦૧૨, સમય : ૧૧:૩૦

ગામ : દેવહાટ

તાલુકો : છોટાઉદેપુર

જિલ્લો : વડોદરા

(૧૦) રાઠવા રઘાભાઇ

ઉંમર-૮૦, તા. ૨૨-૫-૨૦૦૧ સમય-૯ કલાકે

ગામ : અણિયાદ્રી

તાલુકો : પાવી જેતપુર

જિલ્લો : વડોદરા

માહિતી લેનાર
જિતેન્દ્ર વસાવા
આદિવાસી અકાદમી તેજગઢ